ВИДАННЯ
УКРАЇНСЬКОГО КАТОЛИЦЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ
СВ. КЛИМЕНТА ПАПИ

Том LXVII

МИХАЙЛО ДЕМКОВИЧ ДОБРЯНСЬКИЙ

Україна і Росія

РИМ 1989

Publications
of St. Clemens Ukrainian Catholic
University in Rome

Vol. LXVII

Mychajlo Demkovyč Dobrianskyj

UKRAINE AND RUSSIA

Historical essays on Russian imperialism and „The Hatred of God"
— on the sources of atheism of CP of the Soviet Union

Rome 1989

Видання
Українського Католицького Університету
св. Климента Папи

Том LXVII

Михайло Демкович Добрянський

УКРАЇНА І РОСІЯ

diasporiana.org.ua

Історичні нариси на теми російського імперіялізму

В додатку: «Ненависть Бога» (основи атеїзму Комуністичної Партії Радянського Союзу)

Romae — 1989 — Рим

Адже, історія Росії дуже трагічна.

Леонід Плющ
СССР — демократические альтернативы, стор. 21.

Національна Росія для свого існування потребує відречення від усіх кумирів, яким служили в старій Росії.

Георгій Федотов

Перемогти національно-месіянську свідомість — це першої черги завдання Росії.

В. Горський
Вестник РСХД, ч. 97, стор. 64.

Чи ми велика нація, це маємо довести не величезністю території, не кількістю підопічних народів, а величчю поступок і глибиною орання того, що залишиться нам після відрахування земель, які не схочуть жити з нами.

Олександер Солженіцин
Архипелаг Гулаг, III, стор. 49.

Прикро говорити про росіян у ролі правителів, бо в цій ролі росіяни були завжди найгіршими. Але була інша роля, в якій вони були найліпшими — а це була роля мучеників.

Арнольд Тойнбі
Arnold Toynbee
A Study of History. Oxford 1961, vol. IX, p. 546.

Ніяк не можна сказати, що народ московський чи великоруський був би неспособний до вольности.

Михайло Драгоманов
Пропащий час, Львів 1909, стор. 34.

ЗМІСТ

Частина перша

Генеза російського імперіялізму і методи його боротьби . . . 9 Дві Росії . . . 11 Культ імперіялізму . . . 12 Від Суздаля до великодержавної Москви . . . 14 Боротьба за Київську митрополію . . . 15 Союз Церкви з державою . . . 16 Государ усієї Русі . . . 17 Тактика холодної війни . . . 19 Несправедливий акт історії . . . 21 Два документи про методи поневолення . . . 24 Підривна стратегія . . . 25 Мішані подружжя . . . 26 Поцілувати катові руку . . . 27 Жорстокість у Новгороді та в Україні . . . 28 У цій жорстокості є політичний глузд . . . 29 Що тривожить їх найбільше. Вбити пам'ять народу . . . 30 Ленін каже перелицьовуватись . . . 30 «Україна мусить бути нашою» . . . 31 Треба вміти йти на всілякі викрутаси й хитрощі . . . 32 Традиція загарбництва глибоко закорінена . . . 32 Історик Щапов відкриває іншу Росію . . . 34 Опозиція проти Москви . . . 34 Чим важливе «Смутное время» . . . 35 Основоположники деспотії . . . 35 Політична реакція стимулює імперіялізм . . . 36 Ідеологічні основи самодержав'я . . . 37 Третій Рим і цар над царями . . . 37 Росія живе поглощуванням горизонту . . . 38 «Не можемо віддати Европи» . . . 39

Частина друга

Можливості боротьби з російським імперіялізмом . . . 41 Наше незнання Росії — це допомога російському імперіялізмові . . . 43 Заанґажування російського народу в боротьбу проти російського імперіялізму . . . 44 Фальшиве уявлення про «націю рабів», дві Росії це історичний факт . . . 45 Як визначити, хто російський демократ . . . 46 Слабість російської демократії; імперіяльний дурман. Слабість нашого політичного думання; втрата політичного активу . . . 48 За яких умов можлива співпраця; важливість українсько-польського зближення . . . 50 Проблема: Европа—Росія; европеїзація Росії в інтересі України . . . 52 Союзники російського імперіялізму . . . 54 Імперія нікому більше непотрібна . . . 55 Що вартує арґумент: відповідальність за 100 народів . . . 56 Національна проблема в РСФСР . . . 57 Імперія тримається на розпалюванні міжнаціональної ненависти . . . 58 Україна перша дала приклад . . . 59 Малоросіянство давнє і сучасне . . . 60 Проти цього протестуємо і будемо протестувати . . . 61 Речі, яких ніяк не можна заперечити . . . 62 Міфи і леґенди про «триєдину Русь» . . . 63 Припинити зневажання нашого народу . . . 65 Імперія нездібна до компромісу з Україною . . . 66 «Ми злочинно мало цікавилися Україною» . . . 67 Українці інформували росіян про свої справи . . . 68 Засвоїти розум тисячолітньої історії . . . 70 «Подиву гідний смисл для держави» . . . 71 Від царства Київської Русі до Гайдамаччини . . . 73 Направити відставання в політичному мисленні . . . 74 Київ . . . 76 Проблема ревіндикації Київської Русі . . . 77 Національна свідомість і поняття нації . . . 77

Частина третя

Український внесок до розвитку російської культури . . . 82 Що сталося з недобитими нащадками . . . 83 У черзі — і сьогодні нескінченній . . . 83 Голоси російських учених . . . 86 Київська ученість творить нову епоху . . . 87 Зворотний пункт у розвитку російської літератури . . . 88 Українські педагоги в російських школах . . . 89 «Велика культурна служба» для московської Русі . . . 90 Українське посередництво . . . 91 Різна доля двох богословських шкіл . . . 92 Політичне значення нашого внеску . . . 92 Доктрина про «старшого брата» старша за Сталіна . . . 93 Перший представник київської вчености в Москві . . . 94 Стефан з Яворова місцеблюститель патріяршого престолу . . . 95 Феофан Прокопович, його особливе значення . . . 97 Два праведники, Епіфаній і Феофілакт . . . 100 Український гетьман президент російської Академії . . . 101 Українці приносять західну філософію до Росії . . . 102 Від філософії до математики . . . 105 Юридичні науки . . . 106 Родина Кістяковських . . . 107 Гуманітарні науки . . . 110 Природознавці, родина Вернадських . . . 116 Українці в російській медицині . . . 118 Музика і пісня . . . 119 Образотворче мистецтво . . . 122 Українці в російській літературі . . . 123 Микола Гоголь . . . 127 Федір Достоєвський . . . 130

Додаток

НЕНАВИСТЬ БОГА

Ненависть Бога: Дещо з основ комуністичного атеїзму в Радянському Союзі . . . 145 Специфіка більшовицького атеїзму . . . 145 Звідкіля взявся атеїзм у Маркса . . . 147 Гідна ненависти пародія Бога . . . 147 Ненависть релігії — основа світогляду Леніна . . . 149 Реформа патріярха Нікона і схизма старовірів . . . 151 Генеза ідеї світової революції . . . 153 Розлука між Церквою та релігією . . . 153 Своєрідна філософія Леніна . . . 156 Комуністична метафізика . . . 157 Людина в концепції комуністичного атеїзму . . . 158 Котра релігія переможе . . . 160.

Використана література . . . 161—164

Покажчик імен . . . 165—169

Післяслово . . . 171– 172

Частина перша

ГЕНЕЗА РОСІЙСЬКОГО ІМПЕРІЯЛІЗМУ І МЕТОДИ ЙОГО БОРОТЬБИ

ДВІ РОСІЇ

Майбутня доля України, як окремої, самостійної нації, залежить від того: чи українська політика зуміє розв'язати проблему «Росія—Україна». Тут я не сказав нічого нового. Це знає кожний із нас. Кожний політично вироблений громадянин, свідомий того, як важко тяжить над нами російський комплекс. Але — що робити? Зокрема, що ми, українці в діяспорі, можемо зробити, щоб чимсь причинитися до майбутньої розв'язки російсько-української проблеми. Що не ми, а народ в Україні буде її розв'язувати, всі знаємо. Та цей народ мусить бути відповідно підготований до такого завдання. Є речі для цього дуже потрібні, як, наприклад, наукове дослідження українсько-російських стосунків з погляду наших політичних змагань. Десь мав би бути зібраний політичний досвід минулих сторіч. Бо він може дати дуже багато для майбутніх діячів, які у відповідну хвилину будуть укладати програму для наладнання стосунків з північним сусідом. Але сьогодні в Україні немає ніякої змоги науково вивчати українсько-російський комплекс. Там є догми, встановлені партією, в основу яких покладено дві тези: 1) український народ, відколи, наслідком польсько-литовської експансії на Схід, його відірвано від єдиної древнеруської народности, нічого іншого не прагнув — тільки возз'єднання з народом російським; ця мета була здійснена в Переяславі; 2) після Переяслава український народ не бажає нічого іншого, — тільки на віки вічні залишитися в єдності зі своїм старшим братом і опікуном, великим російським народом. І кожний, хто пише чи говорить на тему українсько-російських стосунків, має обов'язок розпрацьовувати і популяризувати Переяславські догми КПРС.

У діяспорі дещо зроблено для вивчення українсько-російських стосунків від 1917 року. Але все, що до того часу, занедбане, хоч досвід попередніх сторіч може навіть важливіший. Бо там щойно можемо пізнати джерела й коріння російського імперіялізму, який у сучасну добу виявився в формі більшовизму. Перешкодою для ширших зацікавлень українсько-російськими стосунками в минулому є, здається, наша еміґрантська хвороба — пропаґандною лірикою підмінювати політичне знання; втікати від серйозного трактування наших найважчих проблем політичних і плекати традиційне русофобство. На рівні з русофобством шкідливе і русофільство. Про це я вже писав давніше. Але певні речі треба раз-у-раз повторювати.

Моя доповідь обмежена до теми: генеза російського імперіялізму і методи його боротьби. Завчасу мушу сказати: ця тема — багатобічна і складна, бо є чимало загадкових сторінок у тому історичному феномені, який має назву «російський імперіялізм». У його основах є щось містичне, ніби релігійне. Докопатись до цих основ — важке завдання. Ви не раз можете спостерегти: розмовляєте з інтеліґентним росіянином; людина освічена зі шляхетними поглядами, з демократичними переконаннями. Коли ж доходить розмова до питання про російський імперіялізм у стосунку до України, ця людина не розуміє суті справи. І ви залишаєтесь у сумніві: до котрої Росії зарахувати цього шляхетного росіянина. Бо навчав Олександер Герцен, що нічого не зрозуміє з Росії той, хто не хоче знати, що є дві Росії. Є Росія Муравйових, які вішали, і Росія Муравйових, яких вішали. (Царський генерал Михайло Муравйов, що за криваве придушення польського повстання заслужив собі епітет «вешатель», і Сергій Муравйов, декабрист, якого Микола I казав повісити.) Я хочу серйозно потрактувати пораду Герцена. Бо справді, від самих початків крізь усю російську історію можна спостерігати дві тенденції: прагнення свободи і стихійний гін до експансії. Це друге дало Росію імперіялістичну. І сьогодні я нею буду займатись, залишивши для іншого разу другу Росію, яка прагнула свободи.

КУЛЬТ ІМПЕРІЯЛІЗМУ

Як сказано, є шляхетні росіяни, що для них не існує факт російського імперіялізму. Нездібність бачити цей факт є характерною рисою російської історіографії. Історики, які визнають цей факт — просто винятки.

Тон завдав патріярх новочасної історичної науки в Росії Микола Карамзин. У вступі до «Историі государства россійскаго» ви читаєте (цитую друге видання з 1818 р.):

«Погляньмо на простори цієї унікальної держави: думка ціпеніє; ніколи Рим у своїй величі не міг рівнятися з нею, пануючи від Тибру до Кавказу, від Ельби до пісків африканських. Чи не дивно, як землі, розділені вічними перешкодами природи, незміренними пустелями і непрохідними лісами, холодними і гарячими кліматами; як Астрахан і Лапляндія, Сибір і Бесарабія — могли дати одну державу з Москвою? А чи не менше чудова мішанина її мешканців, багатоплемінних, різновидих і так віддалених один від одного ступенем освіти? Подібно, як Америка, Росія має своїх диких. Подібно іншим країнам Европи, має плоди довготривалого суспільного життя. Не треба бути русским: треба тільки подумати, щоб із цікавістю читати перекази народу, який відвагою і хоробрістю здобув панування над дев'ятою частиною світу, відкрив країни, нікому до того часу не відомі і просвітив їх Божественною вірою — без насильства, без злодійства, що їх вживали інші ревнитеті християнства в Европі та в Америці, а єдино кращим прикладом».

Чи не бачите в цьому релігійної апотеози російської імперії і разом з тим імперіялізму? Це культове трактування імперіялізму підносить його на рівень месіянізму, оповитого містикою, незбагненною для людини посторонньої. І саме таке трактування ви знов і знов прочитаєте в багатьох поважних авторів.

Від Карамзина, — до наших днів подибуєте таких голосів дуже багато. Ніна Верховенська в книжці англійською мовою «Вічна Росія» (вийшла в Нью-Йорку 1944):

«Героєм цієї книги є Росія, не совєтська, ані царська, ... вічна Росія, що існувала впродовж віків... Ця героїчна Росія мала багато ворогів»... Спочатку це були орди азійських кочовиків, а в Европі — Австрія, Швеція, Франція, Англія, Німеччина». І далі: «... на відміну від европейських народів Росія ніколи не бажала війни... ніколи не вживала війни як засобу до поширення свого впливу поза межами своєї території. Вона завжди тільки терпіла від війни».

А ось, що каже особа, в даному питанні авторитетніша, царський міністер військових справ. (А. Морской: Военная мощь Россіи, Петроград 1915).

Генерал Олексій Куропаткин, пізніше головнокомандуючий у війні Росії з Японією, передав 1900 р. цареві меморандум про стан армії та її потреби. Між іншим він показує, що царська імперія завдячує армії. Тому дає багато військово-історичних фактів і статистичних даних. Генерал вирахував, що впродовж 18 і 19 сторіч Росія мала 128 воєнних років і 72 роки миру. З цих 128 років війни 5 років припадає на оборонні війни, все інше — війни завойовницькі.

На порозі 18 сторіччя, як писав генерал, «із заповітів нашого історичного минулого» визначився для Росії ряд воєнних завдань. Це були між іншим: 1) на північному заході продовжувати працю царів Івана III та Івана IV, і забрати від Швеції балтійське побережжя; 2) на заході, — продовжити боротьбу царя Олексія Михайловича і повернути від Польщі Білорусію і Малоросію; 3) на півдні — йдучи шляхами, що їх визначили князі Святослав і Олег, просунути кордони до Чорного моря, розладнати Туреччину й підготовити ґрунт для дальших ударів; 4) на південному сході — вести далі заходи Федора Івановича і Бориса Годунова, перетворити Каспійське море на море внутрішнє і твердою ногою станути на хребті Кавказу; 5) в Азії — поширити кордони в двох напрямках: в бік Середньої Азії і в бік Східнього океану, щоб для Сибіру відкрити вихід на море.

Заради здійснення цих завдань Росія 18 сторіччя провадила 19 війн: Північна війна 1700—1721, Прутський похід 1711, виправа на Хіву 1717, Низовий похід 1722—1724, Війна з Персією 1725—1733, війна з Польщею 1733—34, похід на Райн 1735, війна з Туреччиною 1735—39, війна зі Швецією 1741—1748, похід кн. Репніна на Райн 1748, війна з Прусією 1756—1762, війна з Польщею 1769—1722, війна з Туреччиною 1769—1774, війна з Туреччиною 1787—1791, війна зі Швецією 1788—1790, війна з Польщею 1792, війна з Польщею 1794, війна з Персією 1796, війна з Францією 1798—1799. До цього треба додати внутрішні війни: придушення повстань Астраханського 1705—1706, Башкирського 1707—1709, Булавінського 1707—1708, Пугачовського 1773—1774.

Із 19-ти війн і походів, з офензивною метою ведено сімнадцять, тільки дві з метою оборони. Іншими словами, обороні присвячено два роки і п'ять місяців, наступові — 66 років і один місяць. На російській території війна тривала три з половиною роки, а 65 років війни «ми переносили боротьбу на терени супротивника». За весь цей час російська зброя потерпіла тільки дві поразки: під Нарвою 1700, над Прутом 1711.

У 19 сторіччі Росія вела п'ятнадцять зовнішніх і три внутрішні війни. Зовнішні війни забрали понад 67 років, на мир припадає 32 роки і 9 місяців. У цьому були дві оборонні війни, що тривали два роки і один місяць. Воєнні дії на теренах своєї держави провадилися три роки і один місяць, решта — 121 воєнна кампанія розігрались поза кордонами.

За двісті років Росія, що на початку 18 сторіччя мала 12 мільйонів населення, перетворилася в імперію, яка 1900 р. нараховувала 132 мільйони людности, і займала одну шосту землі на глобі. Розширення території Росії відбулося на всіх її сухопутних кордонах.

Такі результати двісталітньої боротьби зі сусідами, результати для Росії. Що стосується сусідів, котрі з нами ворогували, то значна їх частина взагалі перестали існувати як окремі державні одиниці. Інші стали «нашими васалами»; врешті треті — Швеція і Туреччина перетворилися на держави другорядні. А проте питання кордонів і сьогодні ставиться на перше місце — зауважує генерал. І треба вияснити: чи відповідають теперішні кордони насущним інтересам Росії, а якщо ні, то чому? Можливо, що ми — досягнувши за два сторіччя задовільних кордонів, — поставили декого з наших сусідів у таке становище, що вони вважатимуть своїм завданням у 20 сторіччі відірвати від Росії придбані нею землі. Отож небезпека війн у майбутньому неминуча. Тепер у межах Росії, на її окраїнах, живе понад 40 мільйонів різних народів (українців — царський генерал зараховав до російського народу). Отже, «конечно є вірити і того досягнути, щоб усі ті народи з кожним новим роком 20 сторіччя все тісніше зближувалися з корінним населенням Росії, засвоюючи свідомість, що сильна Росія, — для них така сама дорога батьківщина, як і для корінного російського племени». (А. Морской, 58—60)

ВІД СУЗДАЛЯ ДО ВЕЛИКОДЕРЖАВНОЇ МОСКВИ

Імперіялізм російський не починається 18-им сторіччям. Генеза його — в початках Московського князівства. Історія про те, як дійшло від Андрія Боголюбського до першого великого князя Московського, — надто складна, щоб її тут розповідати. Отож тільки найважливіше. Батько Андрія, Юрій Довгорукий, перший незалежний від Києва князь Суздаля, здобув титул великого князя, але пов'язував його з Києвом. Андрій остаточно розриває з Києвом, маючи амбіції створити власний центр політичної сили на півночі. З цією метою руйнує Київ. Андрій Боголюбський встановляє цілком новий порядок: він хоче замінити родові стосунки між князями з роду Рурика стосунками державними. І починає трактувати всіх інших князів-свояків не як рівних собі, а як «простих людей», що мають йому підкоритися як піддані ґосударя. Соловйов каже: Андрій, вихованець півночі, зовсім заперечив традиції півдня. Розпочинається довга боротьба, в результаті якої молодші князі змушені визнати новий порядок. Також у внутрішніх стосунках, тобто супроти бояр, Андрій впроваджує новий порядок. І так, назовні «єдинодержавіє», внутрі «самодержавіє». Його лінію успішно продовжує Всеволод «Велике Гніздо» (мав дуже численну родину). І здобуває, як великий князь Володимиро-суздальський, перевагу над усіми іншими князями в північно-східній Русі. Таким чином упродовж 13-го сторіччя, поруч Галицько-волинської

держави і «Святої Софії» (так офіційно звалася республіка Новгорода), формується нова політична сила. Але як це сталося, що не Володимиро-суздальська держава стала зародком майбутньої потуги Росії, а мало тоді знане, зовсім незначне, князівство Московське? Ще досі небагато відомо про початковий період цього князівства. Як знаєте, в російській історіографії переважила великодержавницька лінія, згідно з якою Росія і російський народ мають свої початки в Київській Русі. Тому, як слушно докоряв Олександер Пресняков російським історикам, вони цілком занедбали властиві початки Росії.

Данило, наймолодший син Олександра Невського, це перший князь у Москві, що почав творити з Москви незалежний політичний осередок і поширювати кордони. Він здобув для князівства гирла ріки Москви. Його син, Георгій, ставши князем 1303 року, вирушив на підбої і швидко попав у конфлікт із великим князівством Тверським. І з того часу впродовж двох сторіч триває змагання, часто кривава боротьба, між Москвою і Твер'ю, — хто буде панувати над північно-східньою Руссю. Татари беруть активну участь у цій боротьбі, випробовуючи, хто найбільше льояльний супроти Золотої Орди. А хто стає підозрілий, того викликають до хана і там ліквідують. Московські князі здобувають перевагу. Георгій із значними подарунками поїхав з чолобитнею до хана. По двох роках повернувся з ярликом на великого князя Москви і зі сестрою хана як своєю жінкою. Щоб позбутися грізного суперника, зумів уплутати Твер у війну з Ордою. І допоміг своїм військом зруйнувати місто. Спадкоємець Георгія, його брат Іван Данилович Калита, рішив сперти свою владу на абсолютній льояльності супроти хана. Коли Твер підняв повстання проти Орди, Іван Калита їде до хана, каже дати собі 50-тисячну армію татар і проводить у Твері жахливий погром. Також присмиряє інші міста. В нагороду отримує ярлик на великого князя. Після того купує собі ярлик збирати данину для Орди від усіх руських князів. Це значно поширює його владу, а ще більше його казну. Диспонуючи значними засобами, завжди має змогу дістати в Сараї (в татарській столиці) згоду на кожне потягнення. І послідовно йде до своєї мети: великодержавної Москви. Всіляко підбудовує авторитет нового центру. Заради того перемовив Київського митрополита перенести свій осідок до Москви (1328 р.). Син Калити, Семен Гордий, приймає титул «великий князь всієї Руси», демонструючи політику, яка вже тоді стала традиційною: возз'єднування всіх «руських земель» з Києвом, Новгородом і Галичем включно. Тут пора згадати ролю церкви у великодержавницькій політиці Москви.

БОРОТЬБА ЗА КИЇВСЬКУ МИТРОПОЛІЮ

Семен Гордий залишив заповіт дітям: «Поганих людей не слухайте, а як будуть вас розсварювати, слухайте отця нашого владику Олексія». Семен помер, мавши 36 років. Своєму малолітньому наступникові дав добру пораду. Олексій, що рік пізніше став митрополитом, був добрим опікуном чотирьох князів. Він заслужено дістав почесне місце в пантеоні московських святих. Двадцять чотири роки був Олексій митрополитом і властивим реґентом московської держави. За його участи вирішилось багато на майбутні сторіччя, в тому й багато українських справ.

Друга половина 14 ст. виповнена політичною боротьбою за Київську митрополію між такими центрами: Москва, Литва, Новгород, Царгород і польський король. Українського чинника в цьому змаганні, на жаль, не було, що дало для України фатальні наслідки. Змагання за Київ у цю добу — одна з найцікавіших сторінок східньоевропейської історії. Коли боротьбу виграла Москва, то в цьому головна заслуга митр. Олексія. Дехто називає його московським Рішельє, і слушно. Як кардинал Рішельє, виручаючи дуже слабого короля, вивів Францію з внутрішніх і зовнішніх клопотів та підготував геґемонію Франції в Европі за Людовика XIV, так митр. Олексій у Москві. За чверть сторіччя він поклав міцні фундаменти для московської потуги та геґемонії Івана III в «руському світі».

СОЮЗ ЦЕРКВИ З ДЕРЖАВОЮ

Син чернігівського боярина, що перейшов на службу великого князя і був тисяцьким Москви, Олексій у політичному сенсі вихованець Івана Калити, який і підготував йому митрополичий сан. Людина великої індивідуальности, Олексій поєднував твердий характер і аскетичний спосіб життя з непересічною інтеліґенцією і великими політичними здібностями. Він перебрав політичну місію князів — збирати «руські землі», і дав їй церковну санкцію. Царгородський патріярх зробив виняток із правила, коли дав (1354 р.) грамоту Олексієві на Київську митрополію. Бо в Візантії був інакше закон, що Київську митрополію, яка була найбільшою в Царгородській патріярхії, може мати лише грек. У розпалі боротьби, коли вже був інший митрополит у Києві з патріяршого назначення, Олексій став митрополитом Київським і всієї Русі. На цьому титулі йому залежало спеціяльно. Бо речники великодержавної політики Москви (серед них Олексій тоді був найвизначнішим) боялися, що евентуальна втрата Києва тягнула б за собою втрату влади не тільки над південно-західними (українськими і білоруськими) епархіями в межах Великого Князівства Литовського. Вона потягнула б і втрату епархій тих удільних князівств північно-руських, які не хотіли йти під панування московського ґосударя. Історик Пресняков натолошує: «Втрата влади північної митрополії над православною церквою в межах литовсько-руської держави грозила особливою небезпекою для великоруської держави». Олексій не допустив до такої втрати. Ба більше, здобувши значний вплив на патріярха, він дістав його повну підтримку для своєї політики: перенести фактичний осідок Київського митрополита на північ і не допустити до емансипації згаданих щойно епархій.

Митр. Олексій встановив фактичний і формальний союз митрополії всієї Русі з московською великодержавністю і започаткував унезалежнення цієї митрополії від Царгорода. Далі, він поєднав церковну політику з державою і поклав основи для великодержавницької доктрини московської, яка втрималася в дії навіть до нашого часу. Упродовж одної четверті сторіччя Олексій був фактичним царем північної Русі, хоч носив тільки митрополичу мітру. За його часу Москва безупинно поширює свої кордони, захоплюючи одне удільне князівство за одним. За його часу Москва мала особливе щастя: започатковується процес визволення від Орди, яка саме тоді вступила

в стан великих криз: за 20 років у кривавій внутрішній боротьбі чергувались у Золотій Орді яких 20 правителів. У результаті цих шумувань татарське царство розпалося на три Орди. Все це значно полегшувало політику емансипації Москви, хоч на повне визволення треба було ждати ще довго, аж до 1480 р.

«ҐОСУДАР УСІЄЇ РУСІ»

Почалося на Куликовому Полі. Тут мала місце 1380 р. та битва, яку російська історіографія слушно оповила ореолом слави і геройства. Збройні сутички між татарами й великим князем Дмитром були й раніше. Але, як у татар з'явився справжній вождь, Мамай, прийшло до генеральної розправи — на Куликовому Полі. Союз із Литвою Мамаєві не дописав. Литовська армія надійшла вже після московської перемоги і, не входячи в бій, завернула. Взагалі треба сказати: недолугість литовсько-руської політики, яку весь час гальмували або саботували польські впливи, вирішальною мірою вможливлювала успіхи московському імперіялізмові. Усю славу за Куликівську битву поніс в історію Дмитро Донський. Але фактичним майстром перемоги був волинський воєвода Дмитро Боброк, який ще з Волині приніс Великому князеві незвичайні військові здібності і вміння воювати з татарами. Боброк уже раніше виборов Москві ряд перемог на полі бою, розбив рязанців, підкорив болгарських князів, забрав кілька князівств від Литви. Хоча великий князь Дмитро не міг використати Куликівської перемоги політично (татари відплатилися кілька літ пізніше руйнуванням Москви), проте перемога означала глибокий перелім психологічний. І нечувано підняла авторитет Москви в північній Русі. Москва — тепер уже ніким із удільних князів неоспорюваний осередок великої держави з централізованою деспотичною владою.

Перегорнемо картки історії на 80 років — до Івана III. Він мав серед усіх московських князів найбільше амбіцій зібрати під свою руку всю спадщину Київської Русі. «Уся Русь — моя вотчина», завжди нагадував і висловив це в новому титулі «ґосудар усієї Русі». Іван III був перший серед московських князів, що вжив титул «Ґосудар усієї Русі» у взаєминах із чужою державою. Було це 1493 р. підчас переговорів Москви з Литвою. Це мало спеціяльну вимову в стосунках з Олександром, який мав титул «великий князь литовський і руський». Виступаючи з таким титулом, Іван III підносив свої претенсії до «Західної Русі» (Георгій Вернадський, IV, 86; V, 745).

Він з упертою витривалістю і холодною калькуляцією, з твердістю і жорстокістю продовжував збирання «руських земель», такий підсумок робить швайцарський історик В. Ґітерманн. На першій черзі в Івана були дві держави: Велике Князівство Тверське і республіка Новгорода. З Тверю пішли справи досить просто, бо надії на поміч союзної Литви не дали тверянам нічого. Іван III самою демонстрацією своєї військової сили змусив останнього тверського князя визнати себе «молодшим братом» московського правителя, врешті втік — шукати притулку на Литві. Трудніша була справа з Новгородом. Це була держава і територіяльно куди більша за московську, і мілітарно сильніша, і багата економічно, і з глибоко закоріненими традиціями незалежности. З різних мотивів нам треба знати історію

упадку Новгорода, зокрема тому, що вона дуже сучасна. Я був вражений, коли читав розповідь у Карамзина.

АГРЕСІЯ ІВАНА III ПРОТИ НОВГОРОДА

Великий Новгород був більмом в оці «Русской Земли». Нікому з великих князів (московських) він не подобався. І всі намагались його покорити. Новгородська земля з погляду природи — небагата, і своїм мешканцям давала мало земських благ. З цього боку вона представляла мало спокус для заздрісних князів. Тільки її свобода не давала нікому з них спокою. А її свобода основувалась на характері народу. Не маючи ні краси ні багатства, новгородці покористувались водними шляхами й занялися промислом і торгівлею. Це створило з них людей витривалих, рішучих, кмітливих, тямучих, підприємчивих, твердих у дії, свобідних та вільних. Усе це зродило в них свідомість самостійности, незалежности, самобутности. Від Ярослава Мудрого вимовили собі спеціяльні права, які визнавав кожний наступник Ярослава. Усі руські міста мали в себе віча, де народ вирішував свої громадські й державні справи. Але ніде вічевий устрій не розрісся та закріпився так, як у Новгороді. Він перетворив Новгородську республіку, яка показала себе сильною і життєздатною. Очевидно, що новгородські вольності не подобалися великим князям. І всі вони заміряялися знищити ці вольності. Зокрема наполегливо взявся за справу Іван Калита. (П. И. Ковалевскій: Исторія Россіи с національной точки зренія. СПб. 1912, 97—99).

«Вибила остання година свободи Новгорода...» — пише Карамзин. Безсумніву, Іван III вступив на престіл із думкою виправдати титул великих князів, які, від Семена Гордого починаючи, називали себе великими князями всієї Русі. І запровадити самодержав'я та ліквідувати всі удільні волості, але зі збереженням усіх мір характерної для нього обережности. Передусім Іван III звернув увагу на Новгород, а зокрема на його багатства. Постановив здобути республіку. І почав втручатися в її внутрішні справи з очевидною метою: якнайбільше колотити і розстроювати, загострювати соціяльні стосунки, підривати силу армії.

Правителі Новгорода побачили, яка мета Івана, й уклали союз із Великим Князівством Литовським (1471 р.). У Москві счинився шум, мовляв, Новгород — зрадник, бо зв'язався з Литвою. Новгород мав 30-тисячну армію, Москва — шість тисяч. Ото ж московський князь присвятив особливу увагу армії республіки.

Ще більше шумувало в Новгороді. «Геть із Москвою!» — кричали самостійники з партії Марти Борецької. «Зраджуєте Русь і православ'я» — відповідала промосковська партія. Іван III напоминав: Володимир Великий панував над вами, а я його нащадок, котрий успадкував це право. Схаменіться. Якщо покаєтесь, помилую. — Гордий Новгород не мав бажання каятись. Князь на державній думі представив «зраду» новгородян. «Ґосудар, візьми зброю в руки», відповіли однодушно і дума і місто. Постановлено: хай буде війна. Народний гнів розпалено до червоного заліза: зрадники новгородці гірші татар. Московське військо з татарською кіннотою вирушило на землю новгородської республіки. Пише Карамзин: Військо нищило все вогнем і мечем; дими, полум'я, криваві ріки, стогін і крик нес-

лись від сходу на захід до берегів Ільменя; москвитяни виявляли нечувану жорстокість. Над Шелоню відбулась битва. Багато новгородських з'єднань відмовились підняти зброю проти православного князя. Татарська кіннота вирішила бій. Тут поклав свою голову чоловік Марти Ісаак Борецький.

Іван III підходить до Новгорода. У столиці республіки — зрада: із 60 гармат 55 не стріляють, бо загвожджені. Князь у Новгороді віддав під топір катові бояр-самостійників, між ними і сина Марти. Інших у кайданах післав до Москви. Промосковська партія підняла голову. В Новгороді князь застосував політику: поєднати суворість местника з ласкавістю для тих, що каються; а за милосердя казав собі дорого заплатити. Республіка залишилась державою, але її свобода залежала вже від ласки московського самодержця. Іван III міркував: Уже тепер можна ліквідувати республіку. Але народ новгородський, привиклий жити в свободі сторіччями, не позбудеться нагло мрій про свої вольності. Почнуться бунти, а це послаблюватиме царство назовні. Треба відповідно підготовити свободолюбний народ жити без свободи. І почалося. З розповіді Карамзина можна відтворити цілу програму «мирного», вжию модного сьогодні слова, «добровільного» воз'єднання.

ТАКТИКА ХОЛОДНОЇ ВІЙНИ

Отже, передусім убити в новгородської панівної верстви почуття самопевности. Хай привикнуть до власної слабости. Організувати моральний тиск, і раз у раз його посилювати. Крок за кроком відбирати від Новгорода одне державне право за одним. Новгородці — не схочуть воювати за якесь одне право; заради миру погодяться з новим станом у почутті своєї безвихідности. За рештки свободи хай платить Новгород як найдорожче. Витворюючи почуття непевности, викликувати страх перед майбутніми переслідуваннями, щоб ламати волю до опору серед найактивніших самостійників. Роздувати незгоду між боярами і народом, підбурювати низи проти верхів. Створити в Новгороді власну партію і дбати, щоб вона зростала в силу. Купувати всіми засобами прихильників, передовсім обіцянками. Коли треба платити за те, то грішми самого Новгорода. Здобувши судейські привілеї в республіці, Іван III намагається переконати народ, що він — єдиний справедливий суддя, який обороняє невинних і покривджених перед несправедливою владою. Витворює навколо себе моральний престиж непомильної справедливости і святости, ореол доброго опукіна республіки.

1475 року вирушає великий князь до Новгорода, без армії, тільки з прибічною гвардією та урочистим почотом. І вимагає від Новгорода відповідно урочистого прийняття, зокрема, щоб назустріч вийшов архиєпископ з усім духівництвом у найбільше святочних ризах, з корогвами та іконами. Зупинився в Городищі, 90 верст від Новгорода, ще на своїй території.

Там кілька тижнів судив, дискредитуючи морально правлячі кола республіки. Після такої підготови вїхав до Новгорода. Вітали його з найбільшими почестями. Великий князь був дуже привітний і говорив «тільки милостиві слова». Поклонився могилам князів, Володимира Ярославича та Мстислава Хороброго. Заарештував найвизнач-

ніших сторонників союзу Новгорода з Литвою і закованих у кайдани відправив до Москви. На інтервенцію архиєпископа відповів: «Ці люди багато лих зробили своїй батьківщині, вони викликають незгоду в народі». Обдарований великими скарбами, Іван III вернувся до дому. І почали щораз частіше йти до Москви прощі з Новгорода зі скаргами на своїх «панів».

1477 року член уряду республіки Назарій і секретар Народних Зборів Захарій прибули до Москви як «посли архиєпископа і всього народу». Оба належали до промосковської партії. Звертаючись на урочистій авдієнції до Івана III, назвали його «ґосудар», замість раніше вживаного новгородцями титулу «ґосподин».

Іван післав до Новгорода свого боярина зі запитом і домаганням: чи свідомі вони, що означає, коли новгородські посли титулують його »ґосудар»? Якщо називають його ґосудар, то визнають його своїм володарем, і мають присягнути йому як єдиному законодавцеві і судді, мають приняти довідома, що судитимуть їх відтепер тільки великокняжі судді. Далі, великий князь зажадав передати йому палату Ярослава. Це була святість Новгородської республіки і символ свободи, там відбувались Народні Збори.

У Новгороді — паніка. Розпалюється боротьба між самостійниками і москвофілами. На суддейську владу великого князя погодилися з обмеженнями, як тимчасову поступку. Але титул ґосударя не признали. Відписали: «Покланяємося ґосподину нашому, великому князеві, але ґосударем не називаємо. Суд твоїм намісникам — і далі в Городищі, але в нас ні твого суду ні твоїх тивунів не буде. Палати Ярослава не даємо... хто назвав тебе ґосударем Новгорода, сам знаєш, їх карай за обман. А ми тут караємо цих брехливих зрадників. Тобі, ґосподине, чолом бємо, щоб ти держав нас у старині, по крестному цілованію» (щоб шанував старовинні права республіки).

Князь передбачав відмову. З виразами жалю повідомив митрополита, матір і бояр, що Новгород образив його. Бо добровільно дав йому титул царя, а тепер це заперечує і робить з нього брехуна перед лицем усієї руської землі. Ще й погрожує, що зрадить святе Православ'я і батьківщину.

Уся Москва була однозгідна в тому, що новгородські бунтівники мусять важко відчути караючу руку розгніваного ґосударя. Проголошено святу війну — боронити православну віру проти зазіхань союзників папи і литовсько-польських панів. Не було одного міста у великому князівстві, яке не вислало б своїх військових відділів на допомогу Іванові III, в тому й кілька міст новгородських, що були раніше включені до московської держави. Залишивши столицю синові, 9 жовтня 1477 р. князь вирушив проти Новгорода. Московська армія станула недалеко міста і тижнями чекала. 17 лютого 1478 Іван III відїхав до Москви, здобувши без бою республіку Святої Софії, державу богатющу, добре загосподарену, значно більшу територіяльно. З ним везли до Москви різноманітну здобич: символ новгородської свободи, дзвін, який упродовж кількох століть скликав громадян республіки на віче, закованих у кайдани провідників самостійницького табору на чолі з Мартою Борецькою, і — як подає барон Герберштайн — «триста возів добре навантажених золотом і сріблом». Кілька років пізніше всі бояри-самостійники були вимордовані, інших депортовано; тисячі купецьких родин були переселені, їхні багат-

ства конфісковано. З Москви прийшли до Новгорода зовсім нові люди, і новий режим. Говорячи про старий Новгород, Герберштайн завважує: «Кажуть, це був чесний і людяний народ; але тепер, змішаний з московською заразою, цілком попсувався».

НЕСПРАВЕДЛИВИЙ АКТ ІСТОРІЇ

Мушу публічно висловити жаль до Історії за долю Новгорода. Це була в слов'янському світі держава надзвичайна, яка виправдала своє майже півтисячелітнє існування з кожного погляду й мала право існувати далі. Це був народ великої цивілізації, народ — окремий від російського і українського. Є всі підстави говорити про окремий народ. За пів тисячеліття тут витворився цілком відмінний від інших слов'янських народів стиль життя, політичний устрій з поділом влади і демократичними свободами, зі судовою системою, на той час юридично високо розвиненою і гуманітарною (не знала смертної кари); це було відкрите, плюралістичне суспільство з власною політичною, можна сказати національною, свідомістю. Всі уряди в республіці були виборні — до князя, архиєпископа і посадника включно. «Свята Софія» — це була не тільки назва головного собору в Новгороді, це була назва республіки. Іменем Святої Софії в Новгороді схвалювали закони, підписували міжнародні угоди; Святій Софії складали присягу батьки міста і республіки. Ціла держава була побудована на засаді автономії громад і міст. Ідеал республіки виявлявся в специфічній організації влади. Говорячи сьогоднішньою мовою, «Рада Панів» («Совет Господ») була парляментом, архиєпископ — президентом, князь — головнокомандуючим армії, посадник — головою уряду. Народне віче, в якому мав право брати участь кожний голова родини, міг скликати будь-який громадянин голосом дзвону. Останній архиєпископ вільного Новгорода, Йона, хоча дуже похилого віку, щоб відвернути катастрофу від республіки, вдався до Москви і сказав великому князеві: не роби рабів з вільних людей. «Дух свободи віє від новгородських літописів» — завважує Георгій Федотов.

Останній акт новгородської трагедії звершився сто років пізніше, 1580 р., за Івана Грозного. За привід послужили доноси, які невідомо, чи відповідали правді: мовляв — частина новгородців підготовляє змову з метою приєднати Новгород до Польщі. І цар Іван Грозний вчинив Новгородові страшну масакру. П'ять тижнів шаліли в місті опричники. Третій новгородський літопис описав пекло, що перевищує Дантові сцени. Майже все населення міста загинуло.

Кажуть, Історія — суддя справедливий. Але у випадку Новгорода вона вчинила кричущий акт кривди.

ДЕ ВОНИ ВЧИЛИСЯ СВОЇХ МЕТОДІВ

П'ятсот років минуло, як новгородська республіка стала жертвою московського царства. Я розповів ширше цю історію, бо хотів звернути увагу на методи завоювання. Ви мусіли спостерегти, які сучасні-сьогоднішні ці методи. Можна сказати: Іван III встановив школу для всіх наступних завоювань російського імперіялізму аж до наших днів. Мене цікавило питання: а де він учився? Якщо йшлося

про те, — як здобувати чужі землі, як завойовувати сусідні держави, як поневолювати підбиті народи, — то в цьому Іван III виявив непересічні здібності свої власні. Але, крім того, він сам отримав добру школу: йому передувала довга черга князів-завойовників, які «збирали руські землі». Вони створили певні традиції, що їх доповнювали наступники. Але це мало. Учителів у російського імперіялізму було більше.

Ось поради військового письменника своєму урядові (вони сформульовані здається в п'ятому сторіччі): «Руйнуйте все, що є доброго у ворогів, втягайте їх вельмож і впливових людей у погані вчинки, що негідні їх сану, а потім, при відповідній нагоді, викривайте їх. Заводьте таємні зв'язки з найпорочнішими людьми серед ваших ворогів, робіть труднощі їхньому урядові; сійте всюди роздор, викликайте невдоволення серед їх підвладних, підбурюйте молодші чини проти старших; поширюйте серед них музику, яка пом'якшує мораль; щоб їх остаточно розложити, насилайте їм розпусниць. Будьте щедрі на ласкавість, обіцянки і подарунки. Обманюйте, коли цього потрібно. Щоб узнати, що діється у ворога, не жалійте грошей; що більше витратите, то більше користей осягнете; бо це гроші, віддані вами на великі відсотки. Майте всюди шпигунів».

Ці рецепти китайці застосовували в боротьбі з різними народами тюркського і монгольського походження, які впродовж багатьох сторіч загрожували Китаєві з півночі; зокрема застосовували супроти татар. Китайці не були мілітаристами. То ж їхня політика, тобто майстерність диверсії, була страшніша для їхніх сусідів, ніж їх військові вмілості. Вони розсварювали татарські племена, підбурювали їхніх ватажків до братовбивчих війн. Всіляко підтримували серед них міжусобиці. Щойно поява такого вождя, як Джінґіс-хан, припинила внутрішній розклад і об'єднала татар у велику силу. Він багато навчився від китайців за посередництвом своїх діда й батька, які були данниками китайських царів. Джінґіс-хан цінив китайських учених і завжди мав китайських дорадників на своєму дворі.

Джінґіс-хан, заки розпочати війну, досліджував внутрішній стан держави, яку хотів захопити, намагався нав'язати таємні зв'язки з невдоволеними, нахилити їх на свою службу обіцянками вигідних посад. Перед нападом пробував спонукати володаря піддатися. Писав йому коротко, але так, щоб залякати слабші голови. Наприклад, правителеві Моссулю написав: «Всемогучий віддав мені і моїм дітям панування над усією землею. Хто підкориться мені, урятує життя, багатство, владу і родину. Хто спротивиться, один Бог знає, що з ним буде. Якщо ти підкоришся і пропустиш мої війська через свої володіння, матимеш приятеля в моїй особі. В іншому випадку не знаю, що буде з тобою і твоєю державою після приходу моєї великої армії». — Я наводжу цей лист, бо він вияснює, чому 1240 р. татари, здобувши Київ, зрівняли його зі землею. Адже відомо, що татари завойованих міст не руйнували, бо їм залежало на розвитку торгівлі. Але кияни відмовилися капітулювати.

Зустрічаємося з питанням, яке перший (здається) порушив Микола Костомаров: роль Золотої Орди в формуванні московської держави. Самодержавія Москви, тобто рабство як устрій, і єдинодержавія Москви, на думку Костомарова, продукт тісного союзу Москви з Ордою. Від Костомарова до сьогодні обговорюють російські історики

це питання. Думки поділені: великодержавницька історіографія включно з радянською заперечує або применшує значення татарського чинника. Михайло Покровський погоджувався з Костомаровим: об'єднання Русі навколо Москви було на добру половину татарським ділом; татари зокрема допомогли московським князям знищити демократичний устрій віч. Василь Ключевський сказав: якби князі були залишені самі собі, вони рознесли б свою Русь на вічно ворогуючі між собою удільні клапті.

Багато уваги присвятив цьому питанню Георгій Вернадський у своїй «Історії Росії» (George Vernadsky: A History of Russia, vol. III. The Mongols and Russia. New Haven 1959).*)

Георгій Вернадський пише:

«Добрий метод оцінити розміри монгольського впливу на Росію — це порівняти Русь домонгольську та її суспільство з Руссю післямонгольською, зокрема сконфронтувати духа й установи Московської Русі та Русі Київської.

«Треба нагадати: політичне життя Руської федерації київської доби основувалося на засадах свободи. Три складники влади — монархічний, аристократичний і демократичний — рівноважили один одного. І народ мав голос у правлінні в цілому краю . . . Типовий володар київської доби, навіть великий князь Суздальський, був тільки головою виконавчої влади, але не був автократом.

«Картина міняється цілковито після монгольського періоду. Передовсім, у 16 і ранньому 17 сторіччях — замість всеруської федерації, котрої всі члени-держави користувались однаковою конституцією, — зустрічаємо гострий поділ між Східною Руссю (Московією) і Західною Руссю . . . В додатку, на південних окраїнах обох Русей виринули військові держави нового типу — козацьке військо. Вони репрезентували староруські демократичні традиції, хоча ці традиції дістали тепер нову й особливу форму, — вояцьке братерство. Аристократичний елемент влади не лише зберігся в Західній Русі, але був навіть ще більше наголошений під впливом польським; і він став основою західноруської (української і білоруської) політичної системи. У Східній Русі виразно скріплювався монархічний принцип і розвинувся до високої степені . . . Авторитет московського царя, ідеологічний та політичний, був незрівняно сильніший ніж його суздальських попередників . . . Не менше глибокі суперечності між домонгольським і післямонгольським періодами були в ділянці соціяльних стосунків. Самі основи московського суспільства були відмінні від того, що було в київській добі. Суспільство Київської Русі можна (з деякими застереженнями) назвати вільним суспільством. Були там і раби, але їх уважали за окрему групу поза межами нації. Становище було подібне до того, що в античній Греції: рабство співіснувало зі свободою маси суспільства . . . У Московському царстві 16 і 17 сторіч зустрічаємо зовсім нову концепцію про суспільство і його стосунок до держави. Усі класи нації, згори до низу, за винятком рабів, були зобов'язані до служби для держави. Надиво, раби становили єдину групу, що не підлягала державній регламентації. Ця московська система загальної служби державі була слушно названа «кріпос-

*) Учений українського походження, Г. Вернадський, нажаль не розрізняє в термінології між Руссю і Росією. Те і те в нього «Russia».

ним устроєм»... »Служба« стала характерною рисою дворянина, »тягло« — посполитого. Цей соціяльний устрій Московського царства 17 сторіччя дістав ще яскравіші форми в Петербурзькій імперії 18 сторіччя (стор. 335—338).

«Нове царство, створене у складних процесах емансипації (від татар), було засноване на принципах чужих Київській Русі. Усі класи східноруського суспільства були тепер підкорені державі. Можна було очікувати, що після визволення московський режим полегшає і повернуться принайменше деякі давні свободи. А в дійсності сталося щось протилежне... Регламентація всіх суспільних класів, що почалася ще в монгольську добу й початково спиралася на монгольських засадах управління, розвивалася невпинно далі й була завершена московським режимом; і досягла найвищого рівня в половині 17 сторіччя, двісті років після закінчення монгольського панування» (стор. 389—390).

У цій великій дискусії (наскільки знаю) тільки Микола Трубецкой, ідеолог евразійського руху, заторкнув питання методів боротьби. Не можна, писав, зрозуміти початків московської держави, якщо не взяти до уваги тих політичних та моральних принципів, на яких збудована монгольська імперія. Що означають ці принципи як методи боротьби, про це вже була мова. Та приходьмо до ближчих нам часів.

ДВА ДОКУМЕНТИ ПРО МЕТОДИ ПОНЕВОЛЕННЯ

Іван III затаврував новгородських самостійників як зрадників православної віри і ворогів свого народу. Двісті років пізніше це саме зробив один з його наступників супроти українського самостійника, гетьмана Івана Виговського. Урочистим маніфестом цар проголосив гетьмана зрадником, коли гетьман уклав угоду в Гадячі про Велике Князівство Руське. Український уряд у жовтні 1658 р. відповів маніфестом у латинській мові — що був адресований: «Serenissimis, Illustrissimis, Excellentissimis Dominis Regibus, Electoribus, Principibus, Marchionibus, Rebus Publicis, Comitibus...», отже всім урядам Европи. Гетьман пояснював причини, які спонукали Козацьку республіку вийти з-під царської опіки.

«Nos, Universus Exercitus Zaporovianus — перед Богом і всім світом свідчимо: ...наше Військо отримало запевнення і зобов'язання від Великого князя московського, і ми сподівалися — з уваги на спільну релігію і на той факт, що ми добровільно приняли його протекцію, — що Великий князь буде справедливий, прихильний і великодушний супроти нас; що він поступатиме чесно, що він не буде прагнути знищення наших вольностей, а навпаки — буде їх закріплювати, як це він тоді обіцяв. Але не судилося нашим надіям здійснитись... У Києві, нашій столиці — такого не бувало навіть за польського панування — побудовано фортецю і там приміщено московський гарнізон, щоб нас у рабстві тримати. Ми бачили приклади такої неволі в Білорусі, де двісті шляхетських родин, хоч вони добровільно приєдналися до них, насильно депортували до Московії. Дванадцять тисяч міщан з Могилева та з інших районів Білорусі були вивезені до лісів московських, а на їх місце привезено колоністів з Московії... Після смерти вічної пам'яті Богдана Хмельницького Москва рішила

знищити всю Малу і Білу Русь. Після обрання Івана Виговського гетьманом, Москва почала ширити незгоду між нами, поширюючи поголоски, що гетьман — поляк, і Польщі сприяє більше ніж Війську Запорозькому... (Московський) полководець Ромодановський, під претекстом запроваджування порядку серед нас, втручається в наші внутрішні справи. Він мав навіть відвагу надавати гетьманські титули та інсигнії, усувати наших полковників, бунтувати наших громадян проти гетьмана і руйнувати міста, які підтримували свого власного гетьмана... Таким чином виявилися підступ і обман тих, хто — з початку за допомогою нашої внутрішньої громадянської війни, а потім, явно керуючи свою зброю проти нас (без ніякої провокації з нашого боку), підготовляє для нас ярмо неволі. Заявляємо, що не наша вина в цій війні; благаючи Божої допомоги, ми приневолені заради збереження наших вольностей вдатися до законної самооборони і просити підтримки наших сусідів, щоб скинути це ярмо» (Архив ЮЗР, 3 ч., VI т., Київ 1908, стор. 362—369).

Меморандум Виговського хочеться доповнити іншими документами подібного змісту. Але немає місця. Подам лише уривки з маніфесту мазепинців до держав Европи.

«... Україна, стільки витерпівши опресій, зі своїм керманичем Богданом Хмельницьким і всім Військом Запорозьким здалася на обіцянки московські та з доброї волі, не примушена, з уваги на спільну віру православну, піддалася під протекцію московську. Поставила одначе такі умови: уряд московський зобов'язується на вічні часи заховувати й обороняти Військо Запорозьке і нарід вільний руський при їх правах, законах і вольностях ненарушно... І з того часу до нині, без ніякої грошевої допомоги, служили ми пресвітлим царям московським — вірно й непохитно, проти всіх ворогів відважно виступали й сміливістю своєю стримували всю силу кримську. Скільки разів татари без усякої перешкоди пустошили в державі московській аж до Калуги, поки Україна і Військо Запорозьке не прийшли до унії з Москвою та грудьми своїми не стали заборолом для земель московських від нападів татарських. І позатим при різних ударах фортуни стільки разів давали докази своєї відваги і вірности.

«Та замість вдячности і доказів пошанівку за такі вірні служби, за кошти воєнні, вложені в них до крайньої руїни нашої, за безчисленні вчинки геройські і криваві подвиги воєнні — завжди дбали відплатити нам злом за добро. І так від початків нашого добровільного переходу під ту протекцію, (уряд московський) бачучи Військо Запорозьке, яке воно до війни завзяте, а нарід руський відважний, у війнах вирощений..., (той уряд) невпинно всякими засобами і способами намагався, як тільки змога, права наші і вольности скасувати, Військо Запорозьке викорінити, ім'я козацьке на віки знищити, а городи й міста по всій Україні під свою власть забрати... На це все було і тепер є доказів багато.» (ЗНТШ, том 92, стор. 15—16, 1909).

ПІДРИВНА СТРАТЕГІЯ

Внутрішня диверсія в середовищі того, проти кого російський імперіялізм підготовляє агресію, — його традиційна зброя. Ви знаєте, до якої майстерности допровадив Іван III цей метод холодної війни в Новгороді. Ви читали, що недавно стратеги НАТО дійшли до тако-

го висновку: з боку СРСР загрожує не війна, не збройна агресія, а підпільна диверсія. Перший раз, наскільки знаю, в Україні застосувало московське керівництво цю зброю, коли розпочалися заходи в справі церковної Унії з Римом. На Україну з Московії надсилали, як висловився один історик, «хмари» агітаторів у чернечих рясах, які мали завдання — настроїти народ проти унії. Другий раз, в іншій формі, це саме повторилося зараз після Переяславської угоди, зі завданням: бунтувати полковників проти гетьмана, міста проти гетьманської влади, Запоріжжя проти козацької держави, українську «чернь» проти українських «панів». За гетьмана Виговського ця диверсія дала блискучі результати. При цьому засада: до підривної роботи в таборі ворога запрягати виконавців із цього ж таки середовища. Козацькі полковники, Пушкар і Барабаш, ліквідували справу Виговського (ліквідували мілітарно, фізично зліквідували гетьмана Виговського поляки на спілку з Тетерею). Якима Сомка ліквідував Іван Брюховецький. Петра Дорошенка знищив Дамян Многогрішний. Многогрішного знищила партія Івана Самойловича. А Самойловича ліквідував цар руками Івана Мазепи. Донос проти українського відродження 1870-их років, який спричинив «Емський указ», зробив малорос Михайло Юзефович. Шумського і Волобуєва ліквідував Скрипник, а Скрипника — Затонський. Петра Шелеста замінив Володимир Щербицький.

МІШАНІ ПОДРУЖЖЯ

Завертаю до історії.

У зв'язку з вибором гетьмана Мазепи, царський уряд доручив своїм комісарам при гетьмані: гетьман і старшина повинні «малоросійський народ усякими засобами і мірами єднати з народом великоросійським та приводити до згоди нерозривної і міцної — шляхами подружжя та іншими заходами, щоб ніхто не поширював таких голосів, мовляв, Малоросія — країна гетьманського реґіменту, а щоб повсюдно й однодушно говорили: гетьман і старшина їх царського величества самодержавної держави і народ малоросійський є одне спільне з великоруським народом» (цитовано: М. Грушевський «Очерк истории украинскаго народа», 1904, стор. 280).

За даними перепису з 1959 року, Українська РСР (і Молдавська РСР) займає перше місце в Радянському Союзі щодо мішаних подруж. На одну тисячу родин міської людности в УРСР є 263 мішані подружжя, тобто більше одної четвертої.

Роль мішаних подруж із погляду імперіялізму обговорює проф. Ахмед Тоґан, туркестанський політичний діяч. Він пише:

На відміну від англійців росіянин застосовує тактику — це його друга вдача — показати себе приятелем народу, до якого він приходить. Він представляє себе як їх брат і намагається кровно поєднатися з ними шляхом подружжя, і входить у їх інтимну сферу життя. Гнучкість його характеру і тактики — це найбільш загрозлива сторінка російського панування в Туркестані. «Що стосується родинного життя, чоловіки, які пристають з росіянами, часто одружуються з російськими жінками... Але в цьому небезпека для тюркської ідеї в Туркестані... бо це приспішує асиміляцію. Російські жінки, як більшість росіян, фанатичні націоналісти і деспоти. Не лише сво-

їми пестощами, але постійним підриванням почуття самопошани своїх чоловіків, яке вони зневажають, вони приводять чоловіків до підкорення.» Англійський автор, який наводить ці слова, завважує: «Тоґан пише про царські часи, але це стосується й радянських. Останні спостереження підтверджують цю картину.» (Olaf Caroe: Soviet Empire, London 1953, 159).

«Divide et impera» (діли і пануй) — цей метод застосовують усі завойовники. Але, не знаю, чи якийсь завойовник перевищує російських імперіялістів у цій умілості. Бо хто, поза Леніним, додумався ділити культуру народу, щоб його нищити. Міністер Петра I князь Дмитро Голіцин пише іншому міністрові, Гавриїлові Головкину: «Заради нашої безпеки в Малоросії, треба передовсім посіяти незгоду між полковниками й гетьманом. Не треба виконувати прохань гетьмана. Коли народ побачить, що гетьман уже не має такої влади, як Мазепа, то надіюся, буде приходити з доносами. Але не треба поводитися суворо з донощиками. Якщо двоє прийдуть із брехливим доносом, а з ними обійтись ласкаво, тоді третій прийде вже з правдивим доносом; а гетьман і старшина будуть боятися. Як раніше я писав до вас, так і тепер кажу: треба, щоб у всіх полках були полковники незгідні з гетьманом. Якщо між гетьманом і полковниками не буде згоди, всі їхні справи будуть нам відкриті». (Д. Дорошенко, II, стор. 160)

Ленін і Сталін ділили, щоб панувати над Україною, не тільки суспільні сили, навіть родини, але й усю культуру народу. В кожній культурі є дві культури — культура панів і культура народних низів. Таку тезу висунув Ленін і до сьогодні під її прикриттям винищують національну специфіку України.

ПОЦІЛУВАТИ КАТОВІ РУКУ

Від Івана III традиційною політикою російського імперіялізму супроти поневоленого народу було намагання — зняти йому голову, тобто знищити його провідну верству, той інтелектуальний і політичний прошарок у народі, без якого народ не може бути політичною силою і не може бути нацією. Зняти голову поневоленому народові — цього прагне майже кожний завойовник. Але російський імперіялізм відзначається особливою прикметою: це — вмілість зняти поневоленому народові голову так, щоб він поцілував катові руку; і дякував за визволення. Та тут щось більше за вмілість. Бо це вміння є тільки результатом певної стихії. Не можу входити сьогодні в істоту цього явища. Це завдання істориків, озброєних здобутками глибинної психології — вивчити, з яких джерел вийшла ця стихія. Я свідомий, що упрощую проблему, коли кажу: ця вмілість — один із проявів цинізму, притаманного російському імперіялізмові, цинізму, що межує зі садизмом.

Є в російському імперіялізмі — я не вагаюся вжити цього слова — елементарно-дика і заразом вишукано-рафінована, люта ненависть супроти кожного, хто прагне бути вільною людиною і не хоче йти в неволю «визволителів». Перший, хто від цього терпів (і терпить), був самий же російський народ, а потім кожен, кого цей імперіялізм визволював. Хто попав у його неволю, має раз у раз плювати собі в лице публічними каятттями. Цей метод — винахід Івана IV (тепер це називається «самокритика») — має за мету знищити в людині почуття власної гідности і вбити прагнення бути вільною. А якщо йдеться про

спільноту релігійну чи про народ, завдання цього методу — власними ногами топтати, і власними устами зневажати найбільші цінності свого народу, найбільші святощі своєї релігії, щоб знищити ідейні основи своєї нації або церкви. Де коріння цього явища? Може в тому, що російський імперіялізм вийшов із стародавнього московського месіянізму, який має своєрідно-релігійний, містичний характер.

ЖОРСТОКІСТЬ У НОВГОРОДІ ТА В УКРАЇНІ

Цю сторону російського імперіялізму ви знов таки — перший раз побачите в Новгороді. Іван III стяв голову новгородському народові. Але, яка жорстокість супроводила цей геноцид! Микола Карамзин, котрий під небеса вихваляє державну мудрість Івана III, називає цю жорстокість «озвірінням, якого не можна описати». Жорстокість Івана IV в Новгороді описав Третій новгородський літопис.

Подібну жорстокість виявив царський режим в Україні після невдачі гетьмана Виговського. Царський воєвода Барятинський влаштував лови на прихильників гетьмана. І на шляхах до Києва поставив три тисячі шибениць. Упродовж кількох років царські опричники винищили майже всю плеяду співпрацівників Богдана Хмельницького. Вячеслав Липинський представив нам цю галерею найсвітліших людей того часу. Знищено всю численну родину гетьмана Виговського, в тому числі сім його братів. Ліквідовано творця концепції Великого Князівства Руського, Юрія Немирича. Гетьманський канцлер, Немирич, тоді найбільш освічена людина у Східній Европі, був забитий його власними селянами, яких підбурили проти нього царські агенти.

Другий раз обезголовлено український народ після катастрофи гетьмана Мазепи під Полтавою.

Гетьман Іван Мазепа двадцять років зберігав лояльність цареві, щоб вірною службою закріпити стародавні вольності і права України. Врешті побачив, що це не дає сподіваних результатів. «Багато образ зазнає малоросійський народ від великоросійського ... вогнем, рабунками і немилосердним мордерством руйновати пришла (потенція московская)», — писав гетьман в одному листі. В листі до полковника Івана Скоропадського гетьман підкреслив «упадок послідній прав і вольностей наших».

Після Полтави настав старшний терор. М. Грушевський пише (ЗНТШ, т. 92, 1909, стор. 9—10):

«Великий майстер у терорі, Петро, вмів налякати український народ сильно, смертельно, до нестями. Незважаючи на ту тривожну воєнну атмосферу, в якій жила, виростала і формувалася українська людність Гетьманщини, вона в питаннях особистої свободи і незайманости особи, по-теперішньому кажучи, була дуже вразлива. Вроджена м'якість характеру, неохота до суворих кривавих розправ поєднувалася з конституційними ідеями польського устрою. А він був дуже ліберальний в питаннях особистої свободи ... Суворі форми московського режиму — батоги, тортури, заслання в Сибір робили страшне враження, знеохочували і тероризували. Але все те, що діялося від часів руїни, було нічим порівняно з Петровими репресіями. Палення, нищення, масові вбивства — все це посипалося такою мірою, що зовсім приглушило суспільність. Спалення, знищення, спустошення Батурина, де побито старих і малих, не милуючи нікого. Погроми міст

і містечок, які вважали потрібним покарати за нібито виявлену ними прихильність Мазепі і шведам. Огидні екзекуції в Січі, де після присяги безпеки, зложеної Запорожцям, за словами кошового «голови луплено, шию до плахи рубано, вішано, та інші тиранські смерті чинено, мертвих із гробів многих, не тільки товариства, але й мерців одкопувано, голови їм втинано, шкури луплено і вішано». — І поруч цих масових убивств безупинні прояви московської «жесточи» над поодинокими особами зі старшини, з козацтва, з поспільства, без будь-якої стриманости, чинені всякими агентами московської влади — згідно зі загальною інструкцією царя — лише не тратити часу на судові формальности і кореспонденцію. Допити і кари над Мазепинцями згадували зі страхом і трепетом ціле століття в українській суспільності».

У ЦІЙ ЖОРСТОКОСТІ Є ПОЛІТИЧНИЙ ГЛУЗД

По свіжій пам'яті писав автор «Історії Русів»:

«Премногих старших і значних козаків, котрі були запідозрені в прихильності до Мазепи, тому що не прибули на військову раду для вибору нового гетьмана, вишукували по домах і віддавали на різні екзекуції в містечку Лебедині біля Охтирки. Ці екзекуції були звичайно Меншиковського ремесла: колесувати, четвертувати і на паль вбивати, а вже що найлегше за іграшку вважали — вішати і голови рубати. Вини шукали в признаннях, і певним засобом до цього вважалося тоді загально хвалене „таїнство" — тортури, котрих догма і досі відома зі своєї російської приповідки „кнут не ангел, душі не вийме а правду скаже". І проводили їх з усією акуратністю, по засадам соборного уложенія, тобто ступнево і за порядком: батогами, кнутом і шиною, це є розпаленим залізом, водячи його потихеньки і помаленьки по людських тілах, що від того кипіли, шкварились і надувались. Хто пройшов одну пробу, йшов на другу . . . і т. д. Згинуло таким чином людей, що не могли видержати цих тортурних проб, приблизно дев'ятсот. Число це може й перебільшене, але судячи по кладовищу, відлученому від християнського і відомого під назвою „Гетьманців", треба гадати, що закопано їх тут навіть дуже багато».

Михайло Грушевський не збагнув політичного глузду в жорстокості Петра І. Але глузд таки є. Один з героїв російського імперіялізму в середній Азії, царський генерал Михайло Скобелев, писав: «Я визнаю це як засаду: тривкість миру в Азії залежить безпосередньо від різанини, якої ви завдали ворогові. Що важче ви його вдарили, то довше після того він сидітиме тихо. Ото ж моя система така: бити сильно й продовжувати биття аж опір припинився цілковито; а тоді змісця зупинити різанину і бути м'ягким та людяним супроти поваленого ворога» (George N. Curzon: Russia in Central Asia in 1889, London 1939, 85—6). Це останнє — тільки порожна фраза, що повинна втишити обурення того, хто прочитав попередні стрічки генерала. Бо раз пущена в рух машина-м'ясорубка не дає себе так легко зупинити, як це виглядало б із заяви Скобелева. Зрештою, в історії ми не знайшли тієї людяности «супроти поваленого ворога».

ЩО ТРИВОЖИТЬ ЇХ НАЙБІЛЬШЕ

Після винищення Мазепинських самостійників навколо Павла Полуботка згуртувалася громада українських державників, які хотіли рятувати рештки державної автономії. Полуботок почав заводити справедливість у соціяльні стосунки, правопорядок і законність в адміністрації, грозив суворими карами козацькій аристократії за надуживання влади й утиски посполитих. Це все затривожило царя, бо внутрішній порядок і соціяльний мир в Україні позбавляв Малоросійську Колегію можливости втручатися в українські справи і колотити зі середини. Петро І наказав заарештувати гетьмана Полуботка. Гетьман і його канцлер померли в тюрмі. Решту визволила смерть Петра, але їх інтернували в Петербурзі. Це був за Петра другий погром української керівної верстви.

На жаль, досі нема окремої історії про те, як російський імперіялізм нищив щоразу нову провідну верхівку українську, як тільки вона створилася і почала діяти. П'ятдесять років пізніше, на свій лад рафіновано в рукавичках, Катерина II ліквідувала гетьманську еліту України: перетворила недобиті рештки козацької старшини в російське дворянство. Створився новий мозок нації навколо Кирило-мефодіївського братства, його розгромили. Потім прийшли Валуєвський циркуляр і Емський указ та ліквідація нового проводу, що сформувався навколо київської філії «Російського географічного товариства». За радянської доби періодично, що 10—20 років, винищують політичний мозок нації та її культурні кадри.

ВБИТИ ПАМ'ЯТЬ НАРОДУ

Практикується ще інший метод — знищити пам'ять нації. 1736 року російський уряд назначив князя Барятинського правителем України. Князь казав заарештувати міську управу Києва і забрав увесь архів міста з королівськими та царськими грамотами про привілеї і права міста. Відсилаючи архів до Петербурга, радив не повертати його назад: бо «з часом Кияни забудуть зміст і, не маючи грамот під рукою, не зможуть посилатись на свої вольності». Барятинський витворив школу. Під усякими приводами впродовж 18 сторіччя інші барятинські намагалися видістати від козацьких діячів та від міських магістратів старі документи, котрі свідчили про якісь права чи привілеї. Одного часу настали просто полювання за такими грамотами, щоб їх тільки не було в українських руках. А за нашого часу це роблять простіше: палять бібліотеки з архівними матеріялами.

ЛЕНІН КАЖЕ ПЕРЕЛИЦЬОВУВАТИСЬ

Тепер приходить учитель Ленін.

14 березня 1918 Ленін писав до Григорія Орджонікідзе: «Товаришу Серго! Дуже прошу Вас звернути серйозну увагу на Крим і Донецький басейн . . . Негайна евакуація хліба й металів на схід, організація підривних груп . . . , рішуче й беззастережне перелицьовування наших, що на Україні, частин на український лад — отаке тепер завдання. Треба заборонити Антонову називати себе Антоновим-Овсієнком, — він повинен називатись просто Овсієнко. Те саме треба сказати про Муравйова . . . та інших».

Організація підривних груп. — Андрій Лихолат подає конкретні дані з цієї ділянки: «Центральний Комітет партії під керівництвом Леніна ще до жовтня розпрацював план підготовки і проведення соціялістичної революції... Після перемоги в Петрограді, в Москві та в центральних губерніях Центральний Комітет і Рада Народних Комісарів організували висилку в усі важливіші міста і районні осередки комісарів, інструкторів, агітаторів і відділи Червоної гвардії на допомогу місцевим партійним організаціям для запровадження радянської влади». А. Лихолат називає місця, куди йшли ешелони комісарів і агітаторів: Донбас, губернії Харківська, Чернігівська, Катеринославська, Полтавська, Херсонська, Таврійська, Подільська і Волинська. Знаєте про більшовицьке повстання в Київському військово-металургійному заводі «Арсенал». Червоногвардійці — за даними Лихолата їх було вісімсот — перетворили завод у фортецю. Лихолат заявляє, що серед робітників «Арсеналу» було багато москвичів і петроградців, яких надіслали до Києва з армії.

«УКРАЇНА МУСИТЬ БУТИ НАШОЮ»

Ленін, Троцький і Сталін присвятили особливу увагу підривній роботі в Україні. Лев Троцький давав такі директиви агітаторам, яких надсилали в Україну:

«Про те, що ми говоримо цілком явно в Росії, на Україні можна говорити пошепки, а ще ліпше про це не говорити взагалі. Вміння мовчати також належить до одної з форм красномовства. Ви, товариші, рушаєте на Україну. Затямте, шо немає агітаторської праці труднішої ніж на Україні. Утрете вже висилаємо туди сильні кадри і кожного разу зі щораз новою тактикою, зі щораз новими прийомами... Конкретно, у вашій праці треба звертати увагу на ось такі засади:

«1. Не накидати (нав'язувати) українському селянству комуни до того часу, доки там наша влада ще не закріпилася.

«2. Обережно запроваджувати її в давних маєтках під назвою артілей або спілок.

«3. Переконувати, що в Росії нема комуни.

«4. Для противаги Петлюрі та іншим говорити, що Росія також визнає самостійність України, але з радянською владою, а Петлюра продає Україну буржуазним державам.

«5. Тільки ідіот без глузду, або провокатор буде всюди і за кожної нагоди говорити, що ми воюємо з Петлюрою. Покищо, як довго не розбито Денікіна, поширювати поголоски, що радянська влада є всюди з Петлюрою.

«Якби трапилися випадки грабунків у Червоній Армії, то звалювати вину на повстанців і петлюрівців, які проникли до нашої армії.

«Пояснювати селянам, що хліб заберуть лише від куркулів, але не для Росії, а для найбідніших селян України, для робітників і для Червоної Армії, яка вигнала Денікіна з України.

«Агітатори мають подбати, щоб до Рад і Виконкомів попала більшість комуністів і тих, що їм співчувають, а на Всеукраїнський з'їзд Рад — такі делегати, які не приєднаються до ворогів радянської влади, а з більшовиків оберуть уряд України.

«Ні на хвилину не забувайте, що Україна мусить бути нашою. А нашою вона буде лише тоді, коли стане радянською, а Петлюра буде назавжди вибитий із пам'яті народу». (Gazette de Lausanne, N. 195, 15. VII. 1920; Доценко XCV ст.).

ТРЕБА ВМІТИ ЙТИ НА ВСІЛЯКІ ВИКРУТАСИ Й ХИТРОЩІ

Здобувши владу, Ленін у квітні-травні 1920 виклав досвід більшовиків, як лекцію іншим комуністам — у книжці «Детская болезнь „левизны" в коммунизме», Петроград, 1920. (Ось кілька уривків).

«Значення партійної організації і партійних вождів у тому, щоб довгою, впертою, різноманітною, всебічною працею всіх мислячих представників даного класу виробити конечні знання, конечний досвід і — крім знання та досвіду — конечне чуття, щоб швидко і правильно вирішувати складні політичні проблеми (58—59). Дослідити, вивчити, відшукати, вгадати, схопити національно особливе, національно специфічне для вирішення одної інтернаціональної задачі, щоб скинути буржуазію і встановити диктатуру пролетаріяту (84).

«Вести війну за скинення міжнародної буржуазії, війну сто разів труднішу, довшу, складнішу ніж найбільш уперта війна зі звичайних війн між державами — і наперед відмовлятися від лавірування, від використання суперечливих інтересів (хочби тимчасових) між ворогами, відмовлятися від соглашательства і компромісів з можливими (хочби тимчасовими, нетривкими, хиткими, умовними) союзниками — невже це не безмежно смішна річ? Чи це не подібне до того, що ми — при труднім виході на ще недосліджену гору — завчасу відмовилися від того, щоб інколи піти зиґзаґом, інколи завернути назад, відмовитись від раз обраного напрямку і пробувати різні напрямки (60).

«Треба вміти піти на всілякі викрутаси, хитрощі, нелегальні заходи, замовчання, приховання правди, аби тільки проникнути у профсоюзи. Перемогти сильнішого супротивника можна лише з величезним напруженням сил і вмілим використанням — усякої навіть маленької тріщини між ворогами, усякої суперечности інтересів між буржуазією різних країн, різних груп внутрі країни, і використанням навіть маленької нагоди здобути союзника (61).

«Зв'язувати собі наперед руки і відкрито говорити ворогові, котрий тепер озброєний ліпше ніж ми, що будемо з ним воювати, і коли, — це глупота а не революційність. Приймати бій, коли це вигідно ворогові, а не нам, це злочин (67).

«Хто цього не зрозумів, нічого не розуміє в марксизмі».

ТРАДИЦІЯ ЗАГАРБНИЦТВА ГЛИБОКО ЗАКОРІНЕНА

На Україну вже кілька десятиріч ллється злива пропаганди, яка прославляє «єдину централізовану державу», тобто Московське царство, а потім Російську імперію. Пропаганда КПРС, від того часу, як Сталін перевів партію на рейки великодержавного шовінізму, витворює культ Москви, властиво це культ імперіялізму і загарбництва, якого символом зроблено Москву. Виринає питання: що дала ця Москва, тобто московська система «єдиної централізованої держави»; насамперед, що вона дала самому російському народові.

Павло Мілюков пише про московських князів 14—15 сторіч:

Останні двадцять років 15 сторіччя в російській історії відрізняються цілим рядом нововведень, що різко відділяють їх від усієї попередньої доби. На місці давнього великого князя, що домовлявся зі сусідніми князями або воював з ними, бачимо «ґосударя всієї Русі», який турбується не дрібними придбаннями, а остаточним об'єднанням цілої руської народности під своєю владою. Заради цієї мети він уже не дбає про те, щоб виканючити ярлик від хана. Тепер він сам — цар, не гірший за ординського хана, самодержець, який не потребує ніякої чужинецької санкції для своєї влади. Його дипломати, щоб там і не було, прагнуть бути на рівні зі самим римським цісарем. Коротко: на ґрунті стихійних успіхів предків московський ґосудар опрацьовує широку програму політики, якої свідомо і твердо притримується його уряд і його нащадки. Такі широкі перспективи й не снились його предкам. Вони — докуповуючи, «домислюючи» волость до волости, накопичуючи у своїй скарбниці золото й срібло, коралі, кожухи й пояси з перлами та камінням, обдурюючи татар з даниною та насильство чинячи над своєю братією, князями, — ці предки у своїх мріях не йшли далі смутної надії, що прийде час і «Бог визволить їх від Орди».

Але, «якби їх запитав, що вони робитимуть зі своєю свободою, вони, правдоподібно, не могли б розвинути ніякої іншої програми крім завжди тієї самої, старої, засвоєної, яка вже стала інстинктом: ще більше домислити, нагромаджувати, обманювати і насильство чинити — з єдиною метою: досягти по змозі більше влади і більше грошей. Таким чином традиція загарбництва («скопидомства») була найбільше закоріненою, найприроднішою і найменш ідеологічною з усіх традицій московської великодержавної родини» (П. Милюков: Очерки по исторіи русской культуры, часть 3, выпуск 1, СПб 1901, стор. 27—29).

«Московські князі вчасно випрацьовують своєрідну політику, з перших кроків починають діяти не згідно з обичаями, швидше за інших відходять рішуче з усталених шляхів у стосунках між князями, шукаючи нових доріг, не призадумуються над політичними традиціями й пристойностями. Це виявляється не тільки в стосунках з іншими князями, але й у веденні внутрішніх справ свого князівства... Перші московські князі виступають як сміливі хижаки». (В. Ключевскій: Курс русской исторіи, ч. II. Петроград, 1918, стор. 13).

Прошу іще одного свідка, Михайла Покровського:

Казенні підручники з царської доби, з Іловайським на чолі, ішли властиво від схеми Карамзина. І тому придбання території, «збирання руських земель» грало таку колосальну роль в історичному процесі. Ця ідеологія здобування території занечистила мозки нашого покоління, нажаль і того, що приходить безпосередньо за нами.

«Зітхання про „єдину-неділиму", які чути було ще в період громадянської війни, були відголосом лекцій про „Збирання Русі". Але, одна річ — гасло „єдиної-неподільної" в майже однорідній з національного погляду Франції, а цілком інша річ у „Російській імперії", де навіть Вітте нараховував більше 40 відсотків „інородців", а він беззастережно залічував і білорусів і українців до „русских". Наша російська історична література половини 19 сторіччя..., як і вся російська (історична) література, наскрізь великодержавна. І її великодержавність дуже характерна для її націоналістичної політики...

Друга характерна риса цієї історичної літератури це апотеоза сильної державної влади... (І тому) треба було всіляко прославляти державу» (Рус. истор. литература в клас. освещении», Москва, 1927, 11).

Правдива історія цього загарбництва досі невідома ні російському суспільству, ні українському, а ще менше західній громадськості. Це не Ленін вигадав т. зв. «партійність науки», — в даному випадку йдеться про науку історії. Ленін лише перебрав стародавні традиції і відповідно достосував їх до своєї мети. Від 15-го сторіччя московська, потім російська, історіографія служить — не об'єктивному дослідові минувшини, а політиці свого уряду, конкретно, політиці загарбництва.

ІСТОРИК ЩАПОВ ВІДКРИВАЄ ІНШУ РОСІЮ

Початок зробив, наскільки знаю, російський історик Афанасій Щапов (народжений 1830 р. в Іркутську). Дуже цікава постать, одначе мало відома. Три великі книги його творів вийшли 1906—1908 р. в Петербурзі, 4-ий том 30 років пізніше в Іркутську. Редактор 4-го тому інформує, що петербурзьке видання залишилося майже нерозпроданим.

На відміну від традиційної історіографії, яка обороняла та всіляко виправдовувала централістичну систему Москви, Щапов звернув увагу на цілком занедбану ділянку: боротьбу двох принципів політичної організації російського народу, — вживаючи сьогоднішніх термінів — принципу федеративно-демократичного і централістично-автократичного. Він показав, як безпощадно московський централізм винищив вічевий (тобто демократичний) устрій; як Москва, користаючи зі сприяння Золотої Орди такій політиці, захоплювала одне за одним удільні князівства; і врешті — які великі жертви заплатив російський народ за встановлення централістичної держави.

Писав Щапов. Російська історія, в своїй основі, це боротьба обласного начала з централізацією, що йшла з Москви. Це переважно історія областей і провінціяльних мас народу. Вся російська історія — ніщо інше, як розвиток різновидних областей у двох формах: окремішно-обласній та об'єднувальній. До сформування московської держави широка російська земля являла собою багатоскладну федерацію областей, різновидну в історичному та етнографічному сенсі. Основна ідея всієї історії російського народу це ідея послідовного історично-етнографічного формування місцевих організацій.

ОПОЗИЦІЯ ПРОТИ МОСКВИ

Афанасій Щапов показує вперту боротьбу, яку провадили самостійні області проти московського централізму з половини 13 сторіччя до кінця 16-го. Розповідаючи про підкорення ростовської, пермської та інших земель Москвою, він наводить документи, що свідчать, як протестували інші області проти цього підкорення і проти накидування їм московських порядків. Пояснюючи причини успіхів Москви в її політиці все загарбувати і централізувати, Щапов пише:

«З яким зойком, з якою впертою боротьбою піддавалися інші російські області Московській державі. Тільки їх вікова розрізненість при постійному змаганні до окремішного місцевого земського устрою, племінний антагонізм у багатьох областях, при їх різнорідному етнографічному складі, різночасовість і роз'єднаність та поодинокість їх

боротьби з Москвою — ось це головні внутрішні причини, чому області не видержали вікової боротьби з Москвою і не відстояли своєї самобутности» (т. І. 673—4). Зовнішніми причинами перемоги Москви Щапов вважає «енергійну централістичну політику московських князів, нещадне стосування сили, відбирання від областей і нагромадження в руках московських князів великих матеріяльних засобів, сприяння і співпрацю Орди; і врешті — сильна централізаційна об'єднувальна співдія церковної ієрархії з московськими князями і всіх підмосковських, приволжських і заволжських манастирів» (там же).

У закріпленні московського самодержавства Щапов не надає великого значення татарським впливам. Це була тільки другорядна причина.

ЧИМ ВАЖЛИВЕ «СМУТНОЕ ВРЕМЯ»

Приєднання різних земель до Москви не було тривке. Опозиція проти «приказно-московської» системи була жива й сильна. Це виявлялося, між іншим, у тому, що часто вбивали московських намісників і часто вибухали повстання в царствах Астраханському і Казанському. «Смутное время» було, на думку Щапова, логічним процесом тієї великої «шатости» (потрясення), яка наростала сторіччями, а тепер вилилася на поверхню. «Смутное время» — межа, що розділяє дві Росії: давню окремішно-обласну і нову централізаційну. Для Щапова «смутное время» важливе тим, що в ньому виявилися тенденції самобутности й демократії; в ньому області задемонстрували свої права до самоуправи. Тепер на історичній сцені в першому плані — не «первопрестольная» Москва з її самохвальним візантійським етикетом. Замість неї виступають на сцену пермяки, вятичі, устюжани, вологодці, костромичі, псковичі. Коротко кажучи, виступає вся земсько-обласна Русь. І не чути царських наказів із Москви, а чути лише шум по областях на вічових трибунах головних міст. Уся керівна влада тепер в обласних общинах. Вони явно виражають свою місцеву владу, тобто свою автономію і взаємне братерство та рівність. Звертаються один до одного як рівні та називають один одного «ґоспода-браття» (т. І, стор. 685).

Але все це знов знищив московський централізм. І що дав на це місце? Абсолютне самодержавство, яке, на думку Георгія Федотова, постало зі синтезу різних концепцій та форм правління — візантійської, татарської, московської, — створило систему деспотизму, рідкісного якщо не унікального явища в історії. «Тільки за ціну страшного загального напруження, залізної дисципліни, похмурих і смутних жертв могла існувати ця жебрацька варварська імперія і розширюватися в безконечність». (G. Fedotov: Russia and Freedom; „The Review of Politics", Jan. 1946).

ОСНОВОПОЛОЖНИКИ ДЕСПОТІЇ

Звичайно пов'язують установлення деспотії в московському царстві з Іваном IV Грозним. Та це невірно. Деспотія наростала в нестримному процесі з роду в рід від перших основоположників московської держави. За винятком кількох, кожний правитель докладав більше або менше своїх цеглин. Найбільше зробили для розбудови цієї системи Іван III та його син Василь III. Разом їх панування тривало 70

років, досить часу, щоб покласти фундаменти під царство, яке пізніше назвали тюрмою народів.

Щапова треба доповнити. Поруч міських «общин» нащадки давніше підкорених удільних князів, численні бояри і взагалі вища аристократія зберігали спомини про давню незалежність і плекали прагнення автономії. Але їх політичну силу зламав Іван IV. Одних фізично винищив, інших депортував у безлюдні райони, щоб їх вирвати з рідного ґрунту і позбавити політичної бази. А їхні маєтки конфісковано. На місце давньої родової аристократії постала (1565) «оприччина», якій цар надавав конфісковані маєтки. Швидко назва ця стала зненавиджена, і «оприччину» перейменували (1572) на «двор». Звідси назва «дворянин», відома до нових часів. Зокрема Іван III уможливив цій системі закріпитися таким чином, що цілковито замкнув своє царство від зовнішнього світу. Практично це означало ізолюцію від Західної Європи. За Івана IV вельможі мусили присягою зобов'язуватися, що не будуть вести ніякої переписки зі закордоном.

ПОЛІТИЧНА РЕАКЦІЯ СТИМУЛЮЄ ІМПЕРІЯЛІЗМ

Ця ізоляція і винищення всіх решток удільної автономії областей і самоуправи міст позбавили народ вміння і змоги порівнювати своє становище з іншими устроями й усвідомлювати глибину свого поневолення. Так можна було довести до того, що і найвизначніші бояри, нащадки стародавніх княжих династій, погоджувалися зі своїм статусом ґосударевого «холопа». «Мовчи рабе», крикнув Василь III до боярина, високого шляхтича, коли цей дозволив собі висловити власну думку. Іван IV тільки завершив систему — тим, що він зумів нав'язати московському суспільству переконання, що влада царя має бути необмеженою. Одначе це не означає, що в народі, якого виховували жити в неволі, вбито прагнення свободи. Ця іскра ніколи не гасла і часто вибухала вогнем пожеж та повстань. Навіть найчорніша доба, панування Івана IV, дала таку світлу постать, як митрополит Филип, котрий для кожного народу може правити за приклад великих громадських чеснот. За його мужні протести проти сваволі опричників, за його публічні напімнення царя, щоб отямився, митрополита, за наказом ґосударя, вбив Малюта Скуратов, Єжов Івана IV.

Австрійський барон Зіґмунд Герберштайн, сучасник князя Михайла Глинського, був двічі в Москві як посол німецького цісаря (1517, 1525). Написав книгу, яка відкрила для Европи — їй до того часу незнану країну, Московію. Він був вражений деспотичним устроєм у Москві. «Владою над своїми підданими московський ґосудар перевищує всіх монархів усього світу». Там кожний, навіть найпередовіші бояри, вважають себе «холопами», тобто рабами ґосударя. Герберштайн не міг цього збагнути і запитував: як це сталося? Чи народ виховав собі таких деспотичних правителів, чи навпаки — правителі відповідно привчили народ, що він має більше задоволення в рабстві ніж у свободі. Цього не могла зрозуміти й візантійська принцеса Софія Палеолог, що стала жінкою Івана III: «Я вийшла замуж за татарського раба». Герберштайн перший спостеріг зв'язок між деспотією та імперіялізмом. Це саме стверджує Михайло Покровський: «Пробудження імперіялістичних жадоб завжди йшло паралельно з політичною реакцією».

ІДЕОЛОГІЧНІ ОСНОВИ САМОДЕРЖАВ'Я

Деспотичний ґосудар мусить виправдувати самодержавство перед народом. Іван IV знайшов свого агітпропа в особі Івана Пересвєтова, політичного письменника, який створив ідеологічну базу для деспотичної системи.

Політичний письменник Іван Пересвєтов був непримиренним ворогом бояр і високої знатті взагалі. «Бояри мордують мужика безмилосердно». З мужика вони здирають 10 рублів для царя, але 100 — для себе. Проти боярського поневолення і здирства народ не має іншої охорони, тільки самодержавну владу царя. «Але, коли цар править м'ягко і лагідно, убожіє держава його і пропадає слава. Коли ж він грізний і розумний, побільшується його царство та ім'я його прославляється в усіх країнах. Бо, яко кінь без вудил, так держава без суворости». Костянтин Великий запропастив своє царство, бо мав забагато довір'я до високої знатті. Тимчасом турецький султан довів свою державу до розквіту тим, що своїх вельмож тримав у суворій дисципліні. «Без такої суворости не можна здійснити справедливости в царській державі».

Джайлс Флетчер бував у Московії; 1591 р. він писав: «Їхня система правління нагадує турецьку, яку вони очевидячки намагаються наслідувати».

Історик В. Ґітерманн стверджує, що Іван IV кілька років після появи чолобитних листів Пересвєтова почав здійснювати його поради; зокрема винищувати родову знать, будьто би на те, щоб охороняти пригноблені маси. Пересвєтова не турбувала думка, що ґосудар, винищивши боярську верству, може ще більше пригноблювати безборонний народ. Так і сталося. Цар — оборонець малих, слабих і безпомічних мас від кривди великих і сильних, вельмож і панів. Це одна з ідеологічних догм російського самодержавства.

ТРЕТІЙ РИМ І ЦАР НАД ЦАРЯМИ

Після смерти гетьмана Данила Апостола довгий час не було гетьмана, бо російський уряд не дозволяв на гетьманські вибори. Козацька старшина вимагала наполегливо дозволу на вибори. Тоді царський правитель в Україні, кн. Олексій Шаховський, дістав доручення ширити в Україні таку пропаганду: Причиною всіх податкових тягарів та інших здирств був сам гетьман; усі кривди та несправедливості, яких будь-коли зазнавав народ, виходили від гетьманського правління; тепер, коли вже немає гетьмана, всім легше буде жити. Грати роль захисника простолюддя проти місцевих «панів» — це була тактика, яку царська влада застосовувала в Україні впродовж двох із половиною сторіч.

Цар, оборонець простолюддя від кривди вельмож, таке виправдання деспотії для народних мас. Ця пропаганда діяла задовго до Пересвєтова. Він тільки сформулював те, що жило в народі напівусвідомлене сторіччями. У віруваннях народу ґосудар, потім цар — живий і діючий символ святої Русі, цар над царями, цар над усім світом, цар, що має історичну місію — об'єднати всі народи світу в одному царстві. Це в'яжеться з т. зв. теорією Третього Рима. Формально цю теорію принесли з Балкану, але суть цієї теорії — її ідея царя над

царями жила в народі в більше чи менше усвідомленому виді довго до того часу, коли була (1512 р.) проголошена московським клириком Філотеєм.

РОСІЯ ЖИВЕ ПОГЛОЩУВАННЯМ ГОРИЗОНТУ

Тут містично-релігійне підґрунтя російського імперіялізму, кажу «підґрунтя», бо ця містика сягає глибоко в підсвідомість російської душі. Вона — джерело, з якого живиться російський месіянізм, що служить виправданням усього загарбництва. Так, загарбництва. Павло Мілюков закинув першим московським князям, «збирателям руської землі», загарбництво як єдину їхню програму. Це загарбництво було програмою до першої світової війни. Варто нагадати. Хтось вирахував,*) що від кінця 15-го до кінця 19-го сторіччя Росія здобувала 130 км^2 денно. Іншими словами: від 15-го до 20-го сторіччя Росія побільшила свою територію 57 разів (російські автори: 36 разів). Упродовж чотирьох сторіч російський імперіялізм безупинно тисне на всіх кордонах і шукає, де слабший опір. Там переливається, встановлює нові кордони і знов тисне. І знов переливається.

Російський автор, якого німці вважали амбасадором російської культури в Баварії, Федір Степун, пише:

«Чотириста років підряд, від самого визволення з-під татарського ярма, російський народ, говорячи парадоксально, живе нездійсненною мрією включати у склад Російського Ґосударства горизонт, який охоплює російську рівнину. Від царя до царя все ширше й ширше розливалась Росія на північ, на схід, на південь, врешті на захід... За чотириста років територія Росії побільшилась у 36 разів. Цей факт (він лежить у підставах російської історії) докорінним способом визначив не лише стиль російського земельного господарювання, але й стиль усякого російського діяння і творчости... Читаючи російську історію, дістаєш враження, що російський народ не так завойовував землю, як радше без бою забирав її в полон. Ця полонена земля й працювала на російський народ, працювала без того, щоб він сам по-справжньому на ній трудився. Так постійний колонізаційний розлив Росії, невпинний приплив хлібодайних рівнин, які треба було поспішно заселювати й засівати, звільнив російський народ не лише від конечности, але й можливости старанної та пильної праці на землі. Якось роз'ятрювали все нову й нову цілину; і в туманному інстинкті державного будівництва брали з неї лише стільки, скільки було потрібно, щоб осмислити і виправдати дальше просування. Так упродовж сторіч творився в Росії стиль малокультурного, варварського господарювання, психологія безлюбовного ставлення до землі, відчуття в землі-годувальниці не так власної землі, як радше землі за межею своєї власности» (Мысли о России, «Совремнныя записки», Париж, 1927, XXXII, 285—6). — Росія жила поглощуванням простору.

Подібну думку висловлює Г. Федотов: Вражає нас один факт на протязі всієї російської історії: відсутність у Росії виразних кордонів. Експансія Російської імперії продовжувалась із 15 сторіччя безпере-

---

*) Problems of the Peoples of the USSR, No. 19, p. 4.

ривно до наших днів (Загадки Россіи, «Новый журнал», Нью-Йорк, 1942).

І так ішло до 1914 року. Так іде далі після 1914 року до сьогодні. Тільки сьогоднішній месіянізм орудує іншими поняттями й доктринами. Але суть залишається та сама: (за словами Мілюкова) ще більше домислити, нагромаджувати, обманювати і насилувати — з єдиною метою здобути більше влади.

«НЕ МОЖЕМО ВІДДАТИ ЕВРОПИ»

Анатолій Луначарський, міністер освіти РСФСР, писав про Федора Достоєвського:

«Росія видавалась йому як сваВільна, безмежна душа, океан незбагненних суперечностей... Росія, він вірив, піде до величного й героїчного подвигу і в муках змагатиме до здобуття великих цілей світлого майбутнього людства... І, справді, Росія здійснює роль провідниці всього світу...».

Дійсно, найвизначніший речник російського месіянізму не тільки в нашу добу, але взагалі, це — **Федір Достоєвський** (його дідо був українським катол. священиком на Волині). «Ми не можемо віддати Европи... Европа це все плем'я Яфетове. А наша ідея — об'єднати всі народи цього племени, ба більше, і племена Сема та Хама... А раз вселюдськість є національною ідеєю російською, тоді кожний мусить насамперед стати росіянином... Так, місія російської людини є безсумніву загальноевропейська та екуменічна-вселенська».

Тут вам ідеологія русифікаторської політики царів давніх і сучасних. Тільки сьогоднішні правителі міняють слова: замість екуменізму — ставлять інтернаціоналізм. Та Бердяєв давно ствердив, що поняття «інтернаціоналізм» комуністичні вожді виповняють російським змістом.

І щераз Бердяєв:

«Народ Московського царства вважав себе вибраним народом... Місією Росії було стати батьківщиною правдивого християнства, тобто православ'я, і бути храмом, де воно має притулок. Російське релігійне покликання, особливе й виразне покликання, поєднується зі силою і трансцедентним маєстатом Російської Держави, з характерним значенням і важливістю російського царя. У свідомість місії включається принадлива спокуса імперіялізму». (Русская идея).

Тепер, за радянського періоду — та сама тенденція, може навіть стихія напівсвідома, виправдувати імперіялізм місією, особливим покликанням — принести нову правду всьому світові. — Це те містичне, більше ніж релігійне, освячення російського імперіялізму, що робить його таким небезпечним ворогом українського народу, найнебезпечнішим за всю його історію.

ЯК ІЗ ЦИМ БОРОТИСЯ?

Як боротися з таким ворогом? Ось — питання. Цим питанням хочу занятися в наступній доповіді.

Закінчую тим, чим розпочав: є дві Росії — Росія Муравйових, які вішали; і Росія Муравйових, яких вішали. Нам треба шукати спільної мови з цією другою, свободолюбною Росією, щоб допомогти їй і нам

визволитися від першої Росії, загарбницької та деспотичної Росії. До зубів озброєна танками й атомними бомбами та ідеологією агресивного й нігілістичного месіянізму, ця Росія стала загрозою всього людства. Усвідомити цю небезпеку світові — перше завдання тих, що найбільше загрожені. Вивчити методи її боротьби це перша передумова перемоги.

Частина друга

МОЖЛИВОСТІ БОРОТЬБИ З РОСІЙСЬКИМ ІМПЕРІЯЛІЗМОМ

НАШЕ НЕЗНАННЯ РОСІЇ ЦЕ ДОПОМОГА РОСІЙСЬКОМУ ІМПЕРІЯЛІЗМОВІ

В особі російського імперіялізму наш народ має справу з найгрізнішим ворогом за всю нашу тисячелітню історію. Цим твердженням я закінчив першу частину моїх роздумів на російські теми; і цим самим розпочинаю наступну частину.

Особливо небезпечний цей ворог на його сучасному етапі, коли він виступає під маскою «інтернаціонального» комунізму. Російський імперіялізм має понад пів тисячі років історії. За цей час він перейшов різні етапи; приймав різні форми; орудував різноманітною зброєю — як ідейною, так політичною і мілітарною. Але суть його залишалася в основі та сама. На сучасному етапі він, використовуючи нові здобутки науки, випрацював найбільш вишукану стратегію: як приховувати свої цілі — загарбування щораз більше країв; як маскувати свою політику супроти поневолених народів, — політику безкровного геноциду.

Ти не кажеш нам нічого нового. Про цю небезпеку знає, здається, кожен українець. — Таке можете завважити, і слушно. Бо наша проблема не у ствердженні факту, а в питанні: Які можливості боротьби з російським імперіялізмом? Чи маємо відповідь? Чи маємо програму, як боротися?

Програми не маємо. На жаль, живучи на свободі, де можна вільно обговорювати основні питання майбуття України, ми змарнували майже тридцять років. Я свідомий усіх труднощів, коли піднімаю це питання: Як боротися з російським імперіялізмом. У нас немає відповідного знання російської історії, російських проблем сучасних. Із цього погляду ми, неначе, реванжуємося росіянам. Бо вони в справах українських виявляють подивугідну ігноранцію. Оте незнання сучасного та минулого своїх найближчих сусідів — якесь дивне явище в стосунках українсько-польсько-російських. Бо й поляки дуже мало знають про нас, але більше ніж росіяни. У росіян — ніби вроджена хвороба: нездібність обєктивно пізнати українську справу, а ще менше здібности її позитивно оцінити (винятки, очевидно, є, але тут вони тільки підтверджують загальне явище). Брак зацікавлення своїм близьким або найближчим сусідом і, як наслідок, наше незнання історії Східної Европи, — ці недостачі дуже допомогли російському імперіялізмові загарбувати й поневолювати. Вони й ми живемо легендами й мріями, що їх продукувала заангажована література або політично мотивована (головно цареславна імперіялістична) історіографія.

У нас досі не було атмосфери обговорювати російські справи без ресантименту. Забагато нещасть і руїни зазнав український народ від російського імперіялізму; і сьогодні зазнає. Отже, антиросійські ресантименти треба розуміти; але не можна їх виправдувати; не можна допускати їх до голосу. Та саме це й робить деяка преса, утотожнюючи російський імперіялізм із російським народом, на шкоду нашій загальній справі.

ПОТРІБНЕ ЗААНГАЖУВАННЯ РОСІЙСЬКОГО НАРОДУ В БОРОТЬБУ ПРОТИ ІМПЕРІЯЛІЗМУ

Проблема російського імперіялізму — спільна для всіх народів Східної Европи. Але це передусім проблема російського народу. Першою передумовою успішної боротьби проти російського імперіялізму є заангажування російського народу в цю боротьбу.

Кілька пригадок з історії. Неросійські народи визволилися 1917 року, коли російський народ повалив царську імперію. І вони знов попали в неволю, коли Сталін почав із Москви реставрувати імперію. Досвід Угорщини і Польщі з 1956 року та Чехо-Словаччини з 1948 і 1968 рр. — каже: як довго в центрі імперії панує деспотія, окраїни-колонії не мають шансів визволитись. Індія дістала свободу щойно тоді, коли в Лондоні прийшла до влади соціялістична Партія праці й ліквідувала імперію. Альжир визволився, коли французи під проводом генерала Де Ґоля постановили дати колоніям незалежність, тобто самі ліквідували свою імперію в Африці. Анґоля й Мозамбік мають реальні вигляди на свободу після того, як у Портуґалії прогресивні елементи в армії повалили диктаторський режим, що хотів за всяку ціну зберегти імперію.

Я не закриваю очей на інші факти: народи таких колоній, як Альжир, Мозамбік, Анґоля, Індія, боролися за своє визволення. І не здобули би свободи без боротьби. Але факт залишається, що свободу здобули щойно тоді, коли імперію ліквідовано в центрі. Альжирців підтримували в їх боротьбі проти імперії — американці, Мозамбік — китайці, Банґла-деш — Індіра Ґанді. Але угорців 1956 року ніхто не підтримував, і чехів 1968 року теж ніхто. України 1917 року також ніхто не підтримав. І я не виджу якихось нових американців чи китайців, що в майбутньому хотіли би підтримувати Україну, як у минулому підтримували Альжир та Мозамбік. Отже, що залишається? Орієнтація і надія на власні сили. Народи Східної Европи можуть рахувати лише на власні сили — сили моральні, ідейні, політичні та всякі інші.

Тут не місце розглядати питання: як падали великі імперії світу. Але можна зробити підсумок: вирішальну роль в упадку імперії відіграють власні антиімперіяльні сили метрополії. Допомагає цьому ряд інших чинників і процесів, напр.: розклад правлячої верстви імперіяльного центру, відосередні сили (визвольні рухи) окраїн, удар зі зовні, тобто програна війна.

Орієнтація на власні сили. Цю правду усвідомили — після власного смутного досвіду — угорці, поляки, румуни, чехи, Югославія. А проте, — відповідальні за долю народу керівники, спираючися на вла-

сні сили народу, шукають порозуміння з однозвучними елементами у своїх сусідів. Мені здається, що громадськість названих щойно народів сьогодні знає, чого може не знала двадцять років тому: визволення від російського поневолення може прийти щойно тоді, коли російський імперіялізм буде повалений у Москві.

ФАЛЬШИВІ УЯВЛЕННЯ ПРО «НАЦІЮ РАБІВ» ДВІ РОСІЇ ЦЕ ІСТОРИЧНИЙ ФАКТ

Ця теза спонукує запитати: які власні сили в Москві можуть ліквідувати імперію? Марксизм-ленінізм навчив нас дивитися діялектично на історичні процеси. У кожному суспільстві діють різні, часто суперечні, сили. І в сучасному радянському світі не є інакше. Хоч офіційна доктрина каже, що в побудованому соціялізмі не може бути ніяких антагоністичних сил, проте вони є і діють. Радянські суспільства насичені конфліктовими процесами: політичними, соціяльними і класовими суперечностями. Коли їх не видно на поверхні життя, то лиш тому, що вони придушені тотальною диктатурою; що нема свободи слова, щоб вони про себе сказали.

Ми дивимось на Росію — приблизно так, як дивляться на Схід Европи люди Заходу: на Сході, мовляв, одна суцільна сіра маса. А ми знаємо, що це не так; що на Сході Европи якийсь десяток різних народів, кожний інший, кожний зі своїм власним національним обличчям. В уявленні пересічного українця росіяни поголовно всі великодержавники, імперіялісти, шовіністи і т. д. Ба, більше. Нам нераз говорили: російський народ — це народ рабів. Адже, чи не сказав про росіян такий авторитет, як Чернишевський: «Нація жалюгідна, нація рабів, згори до низу — всі раби!» — Недавно Андрій Сахаров сказав: «Ми по краплі витискуємо зі себе раба». — А чи не сказав Пантелеймон Куліш про українців: «Народе без путтявідусіх, без чести, без поваги»?

Часто буває. Письменник, публіцист, громадський діяч, у хвилині розпачі, картає свій народ і кидає йому найважчі обвинувачення, — із великої любови до цього народу. У нас так робив не тільки П. Куліш, але й Шевченко, Франко, також інші. І це моральне право кожного провидця — віщої людини, що стала сумлінням свого народу. Але друга річ, коли її суворі слова на адресу свого народу беруть інші, як зброю проти цього народу. Тоді це дуже не «fair». Контрасти — характерне явище для російського народу. З одного боку «свята Русь», з другого «одержима дияволом Русь». Поруч святої людини, безстрашного оборонця несправедливо переслідуваних, митрополита Филипа — нелюд, дикий деспот, цар Іван Грозний. Поруч «антихриста» царя Петра І — протопоп Аввакум, російський Саванаролля. Поруч Леоніда Брежнєва — Андрій Сахаров. Нагадаю з останної доповіді: Є Росія Муравйових, які вішали; і є Росія Муравйових, яких вішали. Одна Росія деспотію організувала, краї загарбувала, народи підкорювала; ліквідувала місцеве самоврядування, приносила політичну, національну, соціяльну, часто релігійну неволю, економічну експлуатацію, Росія, для якої воля деспота була єдиним законом, яка не знала громадянина з власними правами, — а знала тільки рабів, і всіх — від боярина до селянина — трактувала як царських холопів.

І друга Росія, яка прагнула свободи. Нагадаю з попередньої доповіді історика Афанасія Щапова. Він показав, як завзято князівства, краї та області впродовж трьох сторіч (14—16 стор.) обороняли свої права і свободу перед наступом деспотичної і централізаторської влади великих князів московських. Можна йти далі. І від Андрія Курбського (сучасник Івана Грозного) до Андрія Сахарова, здається, вдалося би провести червону лінію ідейного зв'язку та історичної тяглости свободолюбних тенденцій. В російській історіографії ця тема занедбана. Бо історики звертали увагу головно на становлення централізованої держави й розбудову імперії, тому всілякі народні рухи та прагнення свободи підпорядкували інтересам династії або центральної влади. А школа й церква популяризували цареславну історіографію.

ЯК ВИЗНАЧИТИ: ХТО РОСІЙСЬКИЙ ДЕМОКРАТ

Отже, друга Росія — та, що прагне свободи і демократії, це історичний факт. Але вона мало відома не лише серед українців, але й серед самих росіян. Писав колись Олександр Герцен у «Колоколі»: «Усі, що не вміють розрізнити між російським урядом і російським народом, нічого не розуміють із російських справ». Адміністраційна частина російського суспільства це не народ, — казав Микола Добролюбов. І радив не змішувати їх.

Легко Добролюбову — радити, щоб не змішували. Та в російській дійсності «дві Росії» часто були так слабо розмежовані, що важко було розуміти, «хто є хто». Бо які критерії для розпізнання? Олександр Лотоцький, що багато років працював у Петербурзі на високій державній посаді, зустрічався з представниками одної Росії і другої — адміністраційної і громадської. Від нього знаємо, як важко було інколи відділити Росію одну від одної. Як пізнати, хто справжній російський демократ? Хто український демократ, на це вже маємо метод: подивитись на його стосунок до єврейського народу. Аналогічно пропоную: приняти метод, за яким можна визначити, — хто російський демократ. Його ставлення до української справи. Хто визнає за українським народом право на самовизначення (що включає і право на самостійність), той демократ. О. Лотоцький зустрічав таких росіян, про яких усі думали, що вони ліберали (тоді це був синонім демократа). Але в українському питанні вони були дуже раді, що уряд нищить українство. Мовляв, осягається наша мета, але ми не брали в цьому участи і руки наші чисті.

Українсько-російські стосунки: це історія надзвичайно багата фактами, процесами й тенденціями. Історичні події, з нашого погляду переважно прикрі, дають величезний досвід. Але цей досвід покищо має для нас теоретичне значення. Бо в більшості він загублений у ході сторіч, сучасним генераціям невідомий, історикам ще не зібраний. Те, що опубліковано, розпорошене у книгах і журналах, що давно стали бібліографічними рідкостями. А коли й збереглись у наших більших бібліотеках, то їх там знищили. Відомо, що є розпорядження про ліквідацію так званих «идейно и научно устарелых книг». Пришвид-

шеними темпами треба нам визбирувати з історії досвід українсько-російських стосунків і його засвоювати; збагачувати ним наш політичний арсенал. Як це робити — інша тема.

СЛАБІСТЬ РОСІЙСЬКОЇ ДЕМОКРАТІЇ ІМПЕРІЯЛЬНИЙ ДУРМАН

Друга Росія, тобто російська демократія, політично слаба. Недавно одна українська газета, посилаючися на Амальрика, стверджувала, що дисидентський рух в Україні сильніший, ніж у Росії; бо в нас він має у власному суспільстві таку підтримку, якої в себе не має рух російський. І з цього злорадний висновок: мовляв, ми все казали, що росіяни не здібні до демократії. — Така злорадність бє нас самих. Вона бо нагадує мені того мужика, який радів, що в нелюбого сусіда хата загорілась. Спостерігаючи напрям вітру, він був певний, що йому ніщо не загрожує. Раптом вітер змінив напрям і мужик погорів.

Що російська демократія слаба — це факт. Факт — смутний не тільки для свободолюбних елементів у Росії; цей факт смутний і для нас. Бо накладає більші обовязки на демократичну Україну; і робить її завдання тим важчими, чим слабша демократія в Росії. Україна — одна з найстарших в Европі країн демократичного стилю життя. Візантійський історик, Прокопій з Кесареї (VI ст.) писав про наших предків: «Словяни й анти віддавна живуть „ен те демократія"». Вся наша історія від антів до Української Народної Республіки це свідчення, що демократія — наш природний стиль життя. І нема причини дивуватись, що в Росії демократія слаба, а ще менше причин зловіти.

У Росії впродовж сторіч деспотія нищила фізично й деморалізувала ідейно демократичні елементи. Деспотія сторіччями привчала («виховувала») народ, що самодержавя найвідповідніша форма правління, а імперія — найбільший здобуток народу. Хоча одне й друге були фальш і брехня, церква беззастережно допомагала царському режимові в такому «вихованні». І російська демократія повірила в імперіяльний фальш. Очевидно, є світлі винятки, але я говорю не про окремих осіб, а про суспільні сили демократичного напрямку. Імперіяльний дурман спантеличив їх цілковито. Зокрема вони повірили брехливій пропаганді, яка переконувала, що Україна, Київська Русь, Малоруське племя — це ніякий народ, а частина Великої Росії. Ніщо не пошкодило старій (дожовтневій) російській демократії більше, як цей брехливий міф про єдність трьох Русей і про те, що українська проблема — вигадка, штучно створена чужими агентурами. Цей дурман засліпив російську демократію і зробив її нездібною бачити дійсність, зрозуміти сутність українського питання. Він зробив щось більше. Імперіяльний дурман (Федотов називає це націоналізмом) «був одною з отрут, що розложили імператорську Росію» (Новое отечество, «Новый журнал», 1943, IV, 195).

Імперіяльний дурман — мені здається, маю право так говорити, без ніякого наміру будь-кого з росіян ображати. Адже така світла людина, як російський філософ, історик і громадський діяч, Георгій Федотов, — сам великодержавник, — назвав цю імперію «жебрацькою». Великий патріот російський, Олександр Солженіцин, показує, що

імперія була побудована на фальшивих міфах і легендах. Що є істотним завданням демократії? Турбота про добробут свого народу; причому добробут треба розуміти в широкому сенсі, не тільки добробут матеріяльний, але й моральний: політична свобода, культура і релігія, соціяльний прогрес. З цього погляду ясно, що імперіяльний дурман убив здоровий політичний інстинкт російської демократії. Бо через те вона не могла усвідомити, яким нещастям була імперія передовсім для народу російського. Розпрацювати цю тему одне з завдань української демократії. І це була би перша допомога з нашого боку російській демократії, щоб вона звільнилася від гіпнозу імперіяльних міфів та легенд.

Народ — найчисленніший в Европі, на велетенській території; народ, що має в надрах своєї землі безмежні скарби, ще якслід неоцінені щодо своїх потенцій; народ, що на певному етапі своєї історії блиснув геніяльними літераторами, художниками й музиками. Такий народ міг би здобути високий рівень матеріяльного добробуту; але, що важливіше — міг би зачудувати всю Европу своєю великою культурою. — Який убогий своїм інтелектуальним багажем, який малий ідейною поставою мусить бути великодержавний шовінізм російський, коли він воліє імпонувати Европі брутальною силою своєї імперії, кнутом терору й гігантською машиною брехні. Якби російські демократи визволились від імперіяльного дурману, вони могли б звернути енергії націоналізму на творення високого добробуту й великої культури. Справа не легка, бо глибоко в підсвідомість російської людини проникнули ідеї великодержавництва і месіянізму. Казав Володимир Соловйов: над нами тяжать «гріхи народні й неусвідомлені». І єдине дійсне питання для справжнього свідомого патріотизму, це питання не про силу і не про покликання (месіянізм), а про «гріхи Росії».

СЛАБІСТЬ НАШОГО ПОЛІТИЧНОГО ДУМАННЯ ВТРАТА ПОЛІТИЧНОГО АКТИВУ

Стара (дожовтнева) українська демократія орієнтувалася на демократію російську. За це донині вішають собак на неї. Така орієнтація була помилковою. Це знаємо сьогодні. Але чи можна було узнати це тоді? Зайве питання, бо той, що потапає, і за стебелину хватає. Російська демократія була таксамо слабою. І насправді вона потребувала когось, на кого могла б орієнтуватися, щоби перемогти 1917 року. Такою силою були народи Східної Европи, що прагнули визволитися від імперії. На жаль, тодішні лідери російської демократії ще були під гіпнозом імперіяльного чаду. І не бачили, що орієнтація на визвольні рухи інших народів імперії це був їх єдиний шанс.

Помилка старої української демократії була деінде. Ця демократія виросла з національного відродження, що прийшло під прапорами романтизму. І тому над усім її мисленням і стилем праці тяжів дух романтизму з характерною для нього перевагою елементів чуттєвих над раціональними. Звідси слабість політичного думання, слабо розвинений реалізм і мало зрозуміння для проблем влади і держави. Михайло Драгоманов, який навчав дивитись на українську проблему, як справу передовсім політичну, прийшов запізно, та й не витворив школи.

Слабість політичного думання і слабість реалізму спричинили, що відроджене в 19 сторіччі українство не створило великих політичних концепцій. Наслідком цього кілька генерацій політично думаючих людей України були втрачені для українського народу. Бо вони перейшли в російський табір, де їх притягали великі програми перебудови імперії або революції проти неї. Україна в 19 сторіччі віддала десятки тисяч політично активних, ідейних, завзятих людей, яких так дуже бракувало в українській політичній роботі. І цих людей полонив імперіяльний гіпноз. Вони повірили, що всеросійська справа, всеросійська демократія чи революція — важливіші, ніж потреби власного народу. Вони сподівалися, що поваливши за їх допомогою царат, російська демократія дасть волю і права також українському народові. І тому віддали весь свій ідеалізм, щоб допомогти цій демократії повалити деспотичний царат. А коли він упав, показалось, що й демократи нічого не дають добровільно. Бо ніхто не дає таких цінностей, як свобода і право. Їх треба брати, здобувати від поневолювача, за них боротися. І в той долевий рік 1917-ий український народ не мав власних політичних кадрів, настільки чисельних, організованих та сильних, щоб узяти владу і встановити державу. Я з усією повагою до тих, що творили Українську Народну Республіку; ще більше до тих, що пішли до її армії. Але це була жменька патріотів — у велетенському морі, розбурханому революцією. Без власних політичних і суспільних організацій навіть найбільш віддана справі жменька героїв не може створити держави на такій великій території. Відроджене в 19 сторіччі українство не витворило таких політичних ідей, планів, концепцій, програм, якими можна би нейтралізувати й переважити вплив імперіяльного гіпнозу.

Душа болить, коли думаєш, які великі людські скарби втратив український народ; віддав на чужу справу, не отримавши ніякої рекомпенсати. Що віддано, не будемо того відбирати. Але принаймні зареєструвати треба для історії; та для наступних поколінь, щоб знали, які подарунки робив український народ. Для ілюстрації нагадаю. По лінії революційній: Сергій Кравчинський, Андрій Желябов, Софія Перовська (пра-правнука гетьмана Розумовського), Дмитро Лизогуб, Микола Кибальчич. Шкода, що в українському жіночому світі досі не спопуляризували Софії Перовської, найбільш героїчної постаті в революційному русі проти імперії. Якби той, направду безпрецедентно великий, капітал ідеалізму та матеріяльних засобів, що їх дали українські революціонери російській революції, та пішов на українську революцію... Була б збереглась до нині Українська Народна Республіка. — Це по лінії революційній, демократичній, лівій.

Але те саме, лише більшою мірою, проходило по лінії консервативній. Від Петра І до Миколи ІІ імперія манила талановитих освічених українських людей. Одних приманював блиск імперії та шанси участи у владі; інших просто витягав спрут царського централізму. І йшли на службу імперії сотки тисячів: учені, письменники, художники, церковні діячі, генерали, державні адміністратори, міністри — аж до князів: кн. О. Безбородько, канцлер Катерини ІІ, кн. Віктор Кочубей, канцлер, Михайло Сперанський, канцлер Олександра І. Була в імперії навіть окрема партія політична («Октябристи»), що складалась переважно з нащадків козацької старшини, принципово нега-

тивно наставлених проти політичної емансипації України. — Гіпноз імперії. Тому гіпнозові піддавалися не тільки росіяни, але й українці, грузини, вірмени, татари, поляки.

Кажуть: не повторювати помилок минулого. Помилкою було вірити, що в імперії можна задовольнити національні потреби українського народу. Помилкою було сподіватися, що російська демократія не скривдить українського народу; і дасть йому автономію. Помилкою було йти в російські політичні організації; і розтрачувати політичний актив народу.

ЗА ЯКИХ УМОВ МОЖЛИВА СПІВПРАЦЯ ВАЖЛИВІСТЬ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО ЗБЛИЖЕННЯ

Що можна сказати російським демократам?

Бажаємо співпрацювати з ними — з метою: перетворити тюрму народів у спільноту вільних народів Східної Европи; і допомогти азійським народам Радянського Союзу влаштувати свої справи за їх власним бажанням.

Спільнота вільних народів — не проповідую східно-европейського «Коммонвелту», ні федерації, ані конфедерації, ані «Союзу республік». Я за вільну співпрацю рівноправних, суверенних і самостійних народів; співпрацю сперту на взаємній приязні. Це вільна спілка, побудована на засаді рівноправности і рівности народів. Чи це тримільйонний народ литовський, грузинський, а чи 130-мільйонний народ російський, 40-мільйонний український — всі рівні, всі мають однакові права. Немає ні старших, ні молодших. Кожний має право на власну батьківщину (національну територію) і на свою державу (свою владу). Кожний має право влаштувати свої внутрішні справи, — соціяльні, економічні, культурні, релігійні — за власною вподобою. Співпраця цих народів, їх взаємне порозуміння, потрібні з таких трьох моментів: 1) не допустити до відродження будь-яких антидемократичних, тоталітарних рецидивів минулого; 2) спільна оборона перед будь-якою загрозою зі зовні; 3) взаємна економічна допомога, щоб забезпечити найкращий матеріяльний добробут народів цього району.

З того, що тут сформульовано, випливає: український народ не буде брати участи в ніякій акції, що була би скерована проти елементарних інтересів російського народу; і цей самий обовязок бере на себе народ російський у стосунку до українського. Кожний інший, що приєднався до вільної спілки народів Східної Европи, приймає той обовязок супроти інших членів спілки.

Ми визнаємо, що українське русофобство є не тільки ворогом російського народу, але й союзником російського імперіялізму. Те саме треба сказати про російське українофобство. І те і те є продуктом російського великодержавного шовінізму. Одне й друге є перепоною для співпраці між обома народами. Тому треба поборювати русофобство в нас, українофобство в них. Найбільш ефективним заходом проти українського русофобства була б виразна постава російських демократів проти шовіністичної політики КПРС, скерованої на русифікацію і геноцид неросійських народів.

Перетворити імперію, тюрму народів, у спільноту вільних народів — це одне з найбільших і найшляхетніших завдань у масштабах не-

тільки Східної Европи, але й універсальної історії. Здійснити це завдання — понад сили будь-якого одного, навіть найбільшого, народу Східної Европи. Його можна виконати лише спільними зусиллями демократичних елементів цього району. Для цієї мети потрібна співпраця не тільки народів українського та російського. Треба притягти до цієї співпраці народи — грузинський і вірменський, народи балтійські, народи Польщі й Чехо-Словаччини, Румунії та Болгарії. Зокрема важливий може бути — крім українського — внесок демократів польських, чеських, грузинських. Бо для цього є певні історичні традиції. (Знаємо, яка впливова була в імперському масштабі соціял-демократія грузинська; знаємо силу й значення демократії польської.) А найважливіше: це народи, які найліпше усвідомлюють загрозу з боку імперії. І тому є певний глузд у тому, щоб саме їх притягнути до співпраці в перетворенні тюрми народів у вільну спілку народів.

У цьому концерті демократичних сил союз українсько-польський (наголошую на цьому) має вирішальне значення. На відміну від того, що думає пересічний громадянин український чи польський, ці два народи найбільше зближені своїм стилем життя, стосунком до Европи, замилуванням у свободі, і демократичними традиціями. Я свідомий того, які глибокі ресантименти проти поляків витворила серед українських мас великодержавна пропаганда. Аналогічну роботу зроблено в середовищі польському проти українців. Бо великодержавний шовінізм ліпше за нас усвідомляє значення українсько-польського союзу, тобто небезпеку такого союзу для імперії. Мілітарна загроза для Москви з боку України була реальною — за князя Острозького (перемога під Оршею), за гетьмана Сагайдачного (успішна кампанія Запорозьких козаків углиб Росії), за гетьмана Виговського (перемога під Конотопом). У всіх цих випадках Україна діяла в союзі з Польщею. Маючи це на увазі великодержавна політика робила й робить усе можливе, щоб не допустити до союзу між Україною і Польщею. Упродовж трьох століч великодержавна пропаганда привчає росіян та українців зневажливо дивитись на «полячішків». Я не раз спостерігав, як глибоко в підсвідомість запущено українцям цю антипольську отруту. На другому боці — за допомогою польського націоналізму («народової демократії»), традиційно русофільського, — великодержавна пропаганда ширить у польському народі зневажливе ставлення до народу українського. А Генрик Сенкевич, властиво його твір «Вогнем і мечем», створює такій пропаганді сприятливий психологічний ґрунт.

Ми не збираємося повторювати кампаній Острозького або Сагайдачного. Не маємо наміру мобілізувати когонебудь на хрестоносний похід проти Москви. Бо ми виключаємо мілітарне вирішування українсько-російських переспрâв. Коли говоримо про союзників, маємо на увазі завдання політичні й культурні, щоб допомогти російським демократам.

Збройна сила в українсько-російських стосунках — ця тема вимагала б окремого обговорення. Сьогодні коротко. Передумовою миру між Україною та Росією є наявність відповідної мілітарної сили на українському боці. З досвіду російського імперіялізму, як минулого, так і сучасного, знаємо: цей імперіялізм респектує лише реальну військову силу. Отож, не можемо повторити фатальної помилки української демократії з 1917—1919 рр., яка злегковажила питання збрй-

ної оборони. І Українська Народна Республіка стала жертвою нових імперіялістів. Повторюю: виключаємо мілітарні засоби в українсько-російських стосунках, бо хочемо мати з російським народом мирні й добросусідські взаємини. Але саме тому Україна мусить бути озброєна, як довго озброєною буде Росія.

Ми є не проти російського народу, а тільки проти російської деспотії, проти імперії. Ми повинні дати всю допомогу тій «другій Росії», що прагне свободи; допомогти — не з альтруїзму, не з любови до Росії, бо в політиці такі мотиви не мають місця. Ми мусимо допомогти «другій Росії» в інтересі українського народу. В особі Росії наш народ має сусіда тричі більшого чисельно й міцнішого в багатьох відношеннях. Тому, що стосується майбуття нашого народу, нам не може бути байдужим питання, який режим панує в Росії. Росія в своїх етнографічних межах — своїми людськими та економічними ресурсами і своїм геополітичним розташуванням — становить потенціяльну загрозу для кожного зі своїх сусідів. Щоб небезпеки з боку Росії були можливо менші, там повинен бути режим, відповідальний перед народом. Контрольований народом режим у Росії матиме так багато завдань унутрішніх, що не буде цікавитись зовнішніми завоюваннями.

ПРОБЛЕМА: ЕВРОПА—РОСІЯ
ЕВРОПЕЇЗАЦІЯ РОСІЇ В ІНТЕРЕСІ УКРАЇНИ

Одне з найбільших завдань унутрішніх — европеїзація Росії. В географічному сенсі Росія становить частину Европи. Але, що стосується культури, суспільного устрою, побуту і стилю життя, Росія — впродовж тисячелітньої історії жила поза Европою, часто проти Европи; за винятком двох сторіч, і це з певними застереженнями. Глибоко ненормальний факт; і в цьому багато небезпек на майбутнє, зокрема для України. Чи можна змінити становище?

Чи можна европеїзувати Росію?

Переяславська угода гетьмана Б. Хмельницького з царем (1654) відкрила Росії двері до Европи. Теж правильно сказати: відкрила Европі двері до Росії. До Переяслава в Росії не було проблеми Европи. Після Переяслава Европу в Росії репрезентує Україна. Потім приходить Европа за посередництвом німців, пізніше французів. У другій половині 18-го сторіччя французька культура і мова здобувають у Росії панівне становище. І тільки наїзд Наполеона підриває це становище та започатковує зворот до культури свого народу. Дев'ятнадцяте сторіччя — знаємо: двері в Европу відкриті на всіх шляхах. І знаємо результати цієї зустрічі: вибух творчих сил російського народу на всіх ділянках культури.

Але Европа вплинула не тільки на буйний розвиток російської культури. Зустріч російського народу з Европою в 19-му сторіччі розворушувала політичну думку, викликала ідейні шумування і штовхала вперед суспільний прогрес. Під впливом Европи в Росії гуманізувалися побут і людські стосунки, лібералізувалося політичне життя, відроджувалися мрії про політичну свободу. Поширення звязків з Европою завжди сприяли «другій Росії». Тому кожна російська деспотія була проти культурних звязків російського народу з Европою.

І знаходила, зглядно вигадувала, тисячу аргументів, включно до казки про «гнилу Европу», щоб виправдувати ізоляцію і придушувати звязки зі Заходом.

Від коли в російській громадськості усвідомили суперечливе значення Европи для Росії (для одних позитивне, для інших негативне), від тоді проблема «Росія—Европа» є предметом найзавзятіших дискусій. Сто років тому цю проблему сформулював Володимир Соловйов.

Він репрезентував той тип російських патріотів великого формату, яких огортало почуття розпачі, коли спостерігали найосновнішу суперечність у російській дійсності: диспропорція між великими претенсіями влади (головно притенсії територіяльні) й великими амбіціями російського месіянізму з одного боку й малість і подлість правителів та поверховність думки й забріханість месіянського націоналізму. Глибокий мислитель бачив, яка дика політика режиму, що нещадно русифікує інші народи, деморалізує самих русифікаторів і тих, що від русифікації терплять. В. Соловйов бачив один шлях: моральне оздоровлення через релігію і гуманізацію російського життя через прийняття европейських форм. Він писав:

«Росія, можливо, диспонує великими і самобутніми духовими силами. Але щоб вони виявилися, Росія мусить приняти й добровільно засвоїти ті загальнолюдські форми життя і знання, які випрацювала Західна Европа» (Національный вопрос в Россіи, 2 вид. СПб. 1888, стор. VI).

І справді, в результаті контактів з Европою постала велика російська література 19-го сторіччя. Зокрема сильний був вплив літератур — французької та німецької. Російські літератори виявили особливу податливість на західні впливи, але й велику здібність асимілювати чужі елементи. І в цьому була сила російської культури, яка заімпонувала всій західній Европі. Російську літературу запліднювали західно-европейські просвіченість і романтизм; а з ними йшли в Росію великі ідеї европейського гуманізму. Бо родовід російської літератури 19-го сторіччя, родовід інтелектуальний, ідейний та філософський — цілком західно-европейський. Ця література — свідчення того процесу европеїзації Росії, який так нагло перервав більшовизм — з величезною шкодою для російського народу.

Який важливий і благодійний був вплив Европи на російську літературу, то ще важливіший був її вплив на ріст законности і пошанування прав людини. Варто нагадати великі політичні процеси — з незалежністю судді та свободою адвоката, щоб усвідомити, що давала Европа Росії. І що могла б дати, якби не реакція більшовизму. Отож, завдання европеїзувати Росію — одно з найбільших завдань у майбутньому.

Українці могли б чимало допомогти російським европейцям. Бо Україна, раніше Русь, від найдавніших часів була повязана з Европою культурними звязками. Зокрема важливе, що Україна переживала такі могутні рухи, як ренесанс, реформація, барокко, що творили сучасну Европу. Через те антиевропейській пропаганді російського націоналізму і російського православя не вдалося запустити в Україні отруту про т. зв. «гнилу Европу». Упродовж кількох сторіч українські інтелектуали защіплювали в Росії елементи европейської куль-

тури. І багато з цього там прийнялось. Ото ж, уже хоч би тому я не виджу глузду, коли деякі українці взагалі відмовляють Росії права належати до Европи. Сьогодні комуністичний режим усіми засобами хоче ізолювати народи СРСР від Европи. Чи треба нам йому помагати? Я радше визнаю слушність за Т. Масариком, який казав: немає підстав заперечувати европейські елементи в Росії. В інтересі українського народу є — нагадати наш внесок у справу европеїзації Росії. Без українських учених, педагогів, клириків і техніків Петро I не міг би довершити свого діла европеїзації. Цей внесок — раз у раз поновлюваний, — становить значний наш ідейний капітал. На історію російсько-українських стосунків дивимося політичними очима. Тоді не один історичний факт може стати елементом нашої політики для майбутнього наладнання стосунків з Росією. А наші внески в европеїзацію Росії — політичний капітал дуже активний.

СОЮЗНИКИ РОСІЙСЬКОГО ІМПЕРІЯЛІЗМУ

Герой роману Винниченка «Хочу», Андрій Халепа, висловлює таку думку: Одне з нещасть української нації в тому, що назовні вона дуже подібна до російської.

Великий письменник зробив правильне спостереження. Є багато зовнішніх ознак, які роблять мало замітними глибокі різниці між цими двома народами. Справді: релігія — одна;[1] мова для постороннього вуха без філологічного досвіду — майже така сама.[2] Тут Русь і там Русь; до того ще в країнах Заходу закоренилась антинаукова звичка перекладати старовинну назву Русь сучасною назвою Росії. Ті й ті кажуть, що з одного Києва походять. Упродовж кількох сторіч великодержавна пропаганда й історіографія переконує своїх і чужих, що Малоросія тільки обласна частина Росії, що малороси й великороси (і білоруси) — всі становлять один народ. Чужинець, навіть політично мислячий, легко стає жертвою цієї пропаганди, а ще легше — національно малосвідомий «малорос», хоч би він і мав університетський диплом. Витворюванню таких фальшивих поглядів сприяє інертність людської думки, яка не любить перевіряти раз засвоєні погляди. А чомусь те лінивство думки особливо вперте, коли йдеться про національні стосунки.[3] Сприяє і той факт, що на-

---

[1] Релігія одна — православна, але зверхня форма прикриває два цілком відмінні типи релігійного світовідчування. Георгій Федотов показав засадничу відмінність релігійности Київської Русі, тобто стародавньої України від релігійности візантійської (The Russian Religious Mind. Kievan Christianity. Cambridge, Mass. 1946). На жаль, досі немає авторитетної праці для чужинецького читача про характер української релігійности в порівнянні з російською.

[2] У кантині Радіо Свобода чув я одного разу таку розмову при сусідньому столі. Американець, мр. К., повчає свого молодшого колегу, котрий саме приїхав на працю в радіо: Ти не думай, що, знаючи російську мову, зможеш розуміти український текст. Колись і я так думав. Але, в дійсності це дві різні мови.

[3] Часто докоряємо іншим за їхню інертність. А скільки її в нас! Скільки разів зараховуємо каталонців до іспанців; змішуємо шотляндців з ан-

роди Заходу з власного досвіду не знають національного питання. За малими винятками вони не зазнали національного поневолення. І неволя інших народів, — десь у Східній Европі, їх не болить. За 25 років мого знайомства з англомовною та німецькою пресою я не зустрічав статті, яка звернула б увагу на той факт, що п'five мільйонів каталонців у Іспанії не мають одної газети своєю рідною мовою. Народи Західної Европи так довго жили в своїх державах, що вони зжилися з думкою — держава і нація це те саме. Їхня громадськість не розуміє, що може бути інакше. Крім того, деякі народи Західної Европи самі посідали імперії, тобто поневолювали інших. Отже, підсвідомо витворювалася солідарність із поневолювачами у Східній Европі. Певну роль грав і той факт, що в центральній Европі сформувалася велика Німеччина з агресивними амбіціями Бісмарка, Вільгельма II та Гітлера. Їхні західні сусіди, в почутті загрози, потребували великої Росії для противаги німецькому мілітаризмові. Усе це були союзники російського імперіялізму.

ІМПЕРІЯ НІКОМУ БІЛЬШЕ НЕПОТРІБНА

Після Другої світової війни дещо змінилося. Визволились колоніяльні народи Африки та південної Азії. Дістають самостійність африканські колонії Портуґалії. Ген. Франко віддав владу нащадкам короля, що означає кінець іспанського фашизму. В Греції військова диктатура самоліквідувалась і до керівництва прийшла демократія. Пропаганда «червоних царів» у Москві вже не має в Европі об'єкту, на якого могла б скерувати антиколоніяльне завзяття ліво зорієнтованої молоді Західної Европи. Щораз більше лівих елементів на Заході пізнають колоніяльний характер політики КПРС. А в колах ліберальних інтелектуалів та літераторів майже цілком перевелись поплентачі, які вірили у прогресивність сталінського режиму; і відповідно впливали на громадську думку Европи.

Усе це зміни, що не діють на користь останньої імперії. Важливе значення в цьому зв'язку має еволюція в Німеччині (конкретно, в Федеративній Республіці Німеччини). Західні німці зрозуміли, що німецький мілітаризм двічі мобілізував проти німецького народу ненависть майже всього світу. І зробили з цього відповідні висновки. Віддали свою збройну силу під командування НАТО і замирилися зі сусідами на заході і сході. Зокрема велике значення має ініціятива канцлера Віллі Брандта — наладнати справи з Польщею. ФНР — від імени цілого німецького народу — визнала сучасний кордон Польщі на заході. Це — акт великого перелому. Цим актом зірвано з тисячелітньою традицією перти на схід (Drang nach Osten). І усунено психологічні наслідки гітлерівського наїзду на Польщу. Обі події створюють засадничо нову ситуацію в Европі. Для західних народів відпадає причина боятися німецької потуги. А що стосується східноевропейських народів, російський імперіялізм утрачає свій головний аргумент: мовляв, тільки велика Росія гарантує полякам, чехам, українцям і т. д. безпеку перед новим наїздом німецького мілітаризму.

гліййцями? Хто з нас знає національні проблеми Індії, де недавно людська кров лилась у боротьбі за мову?

Отже, з погляду Европи російська імперія нікому більше непотрібна. Вона непотрібна й з погляду Америки після того, як уряд США круто повернув у китайській справі; і розпочав політику наближення до комуністичного Китаю. Проте і в новій ситуації російські імперіялісти знайшли аргументи, щоб виправдувати потребу великої Росії. Вона, кажуть, потрібна, щоб утримати мир і порядок на території, де живе «понад 100 народів». Чи можете, кажуть великодержавники, уявити собі той хаос і ту боротьбу та різню, які нехибно прийшли б, якби не стало порядкуючої сили Росії? Ви, західні народи, не підете усмирювати розбурханий Схід Европи, тож не перешкоджуйте Росії.

І справді — сто народів, великих і малих, боротьба всіх проти всіх... Хто може дати раду? Хто їх знає? Яка мілітарна сила зі Заходу може опанувати страшний простір Сходу? Чорт із ними. Хай Росія тримає це в своїх руках, щоб ми не мусіли в це втручатися. Така — типова реакція західного громадянина, з природи прагматика, з переконання опортуніста. Недавно в лондонському «Таймсі» (2. VIII. 1974) була стаття, з якої бачимо, що такі думки ще сьогодні нуртують у головах деяких «експертів» східноевропейських справ; одні з них несвідомо, інші свідомо, підтримують російський імперіялізм саме такими аргументами.

ЩО ВАРТУЄ АРГУМЕНТ: ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА 100 НАРОДІВ

«Сто народів» — раз у раз чуємо цей нібито аргумент. Отож розберімо, що він справді вартує. За даними перепису 1970 року народи СРСР становлять (цифри в мільйонах із незначними заокругленнями):

росіяни	129.00	евреї	2.15
українці	40.75	таджики	2.13
узбеки	9.19	німці	1.85
білоруси	9.05	чуваші	1.70
татари	5.93	туркмени	1.52
казахи	5.30	киргизи	1.45
азербайджанці	4.38	лотиші	1.43
вірмени	3.56	мордвини	1.26
литовці	2.66	башкіри	1.24
грузини	3.24	поляки	1.17
молдавани	2.70	естонці	1.00

Всі інші народи мають нижче одного мільйона осіб.

Але спершу пригляньмось до щойно названих, залишивши на боці з очевидних причин, народ російський.

Поза дискусією народи: український, білоруський, три балтійські народи, грузинський, азербайджанський і вірменський, далі узбеки, татари, казахи й таджики. Бо їх політичний статус, навіть у системі колоніялізму КПРС, визначений і визнаний у формі суверенних республік. Можна б зауважити, що їх суверенні права скасовує своєю практикою режим абсолютного централізму, але, незалежно від того, чи влада КПРС шанує їхнє право суверенности більше чи менше, або взагалі його не респектує, — воно існує об'єктивно і принципово. Зрештою його стверджує конституція СРСР у ряді своїх статтей; а

цей документ має міжнародне визнання. Можна заперечити юридичну вірогідність будь-якого конституційного акту, якщо він походить від комуністичної влади, послуговуючись аргументом, що закон у комуністичній системі не має нормативної, а тільки політичну (і пропагандну) функцію. Є і такий погляд. Та майже всюди в комуністичних суспільствах іде боротьба за «соціялістичну» законність; тобто діє тенденція, щоб закон був абсолютною нормою, а не тільки інструментом влади. З цього погляду треба й оцінювати статті союзної конституції, які визнають суверенні права радянських республік. Можна, одначе, відкинути все це. Тоді треба станути на історичну плятформу і сказати: смішним або злісним був би кожний, хто заперечував би цим народам право на власну державність, чи відмовляв би їм умілости порядкувати і влаштовувати свої справи. Бо кожний з цих народів є історично старший, дехто (таджики, грузини, вірмени) багато старший за той народ, якому хотіли б надати монополію на панування над іншими заради «втримання миру» на Сході Европи.

Ходімо до інших народів. Молдавани — в дійсності обласна група румунського народу; і Молдавська республіка повинна б увійти в склад Румунії. Казахи, туркмени, киргизи, узбеки — всі становлять один народ Туркестану, штучно поділений на чотири республіки згідно з засадою «діли і пануй». Башкіри це частина татарського народу, штучно зроблені окремим народом і наділені окремою (автономною) республікою з тих самих мотивів.[4] Поляки живуть розпорошені в трьох республіках — білоруській, українській, литовській. Немає сумніву, що за демократичного ладу в цих країнах вони дістали б повні права національної меншости. Це саме стосується евреїв, розсіяних головно в УРСР і РСФСР. Кримські татари, вигнані Сталіном до центральної Азії, мають право повернутись на свою батьківщину. І вільна Україна їм у цьому напевно допоможе.

НАЦІОНАЛЬНА ПРОБЛЕМА В РСФСР

Проблемними залишаються коло 80 національностей, що разом становлять приблизно 9 мільйонів населення. З них 10 національностей Дагестану (разом не перевищують 1,4 млн); 20 народностей европейської Півночі, Сибіру і Далекого Сходу (разом коло 150 тис.); 5 народів — кожний приблизно 500—600 тисяч; 7 народів від 50 до 100 тисяч; 13 від 11 до 40 тис.; і кільканадцять національних груп — кожна нижче 4 тис. осіб. Усі ці національности, за малими винятками, живуть на території Російської Федерації. Отже аргумент «сто народів» стосується передусім і виключно Росії. Тобто, на цю адресу треба скерувати запитання та будь-які побоювання за хаос чи «боротьбу всіх проти всіх». Але побоювання відпадають, коли зважити, що на 130 мілн. людности РСФСР росіяни становлять 108 млн. Поруч росіян найбільшу групу творять татари з башкірами (майже 6 млн) та українці.

За переписом із 1970 р. в РСФСР є 3,345.885 українців. У дійсності набагато більше. Бо «Малая Советская Энциклопедия» (Москва

---

[4] Говорив мені один татарський журналіст: Якби Західна Україна мала щастя попасти під опіку батька Сталіна 20 років раніше, разом зі Східною, з вас у Москві напевно зробили б окремий «галицький» народ.

1931, 9 том, стор. 139) подає, що в РСФСР 1926 року жило 7,873.000 українців. А чи треба нагадувати, що масові, насильні переселення українців розпочались у 1930-их роках? І мільйони української людности доповнили цю цифру. А наскільки? Тут можна орудувати лише здогадами, бо це засекречене. Та можна висловити припущення, що на теренах РСФСР сьогодні живе принаймні 10 млн українців. В УРСР (подає перепис із 1970 р.) є понад 9 млн росіян. Ці дві цифри — тема, що її треба б окремо обговорити. Об'єктивно з'ясувати становище двох національних меншостей у двох сусідних країнах — одне з найактуальніших завдань. Це одне вистачало б, щоби показати, якими людоненависницькими інстинктами живиться російський імперіялізм. З другого боку однакова кількість українців у Росії та росіян в Україні могла би послужити як один із багатьох аргументів, щоб наладнати українсько-російське співжиття по-людському, а не по-шовіністичному.

ІМПЕРІЯ ТРИМАЄТЬСЯ НА РОЗПАЛЮВАННІ МІЖНАЦІОНАЛЬНОЇ НЕНАВИСТИ

Аргумент про «сто народів» і мариво боротьби всіх проти всіх після ліквідації імперії втрачає будь-яку силу, коли нагадати, що саме імперія тримається розпалюванням міжнаціональної ненависти. Про вирощування українсько-польських ресантиментів уже була мова. Але це саме робиться у внутрішній політиці СРСР. Під прикриттям пропаганди інтернаціоналізму керівники партії виплекують російський великодержавний шовінізм, заряджений ненавистю й погордою до всього українського, за винятком українського «сала». («Ви любите українське сало, але не любите української мови», — картав шовіністів Володимир Маяковський).

В Україні цей шовінізм репрезентує тип «великоруського держиморди» (як його назвав Ленін), найпродуктивніший сівач русофобства серед неросійських народів. І в усі райони, в усі закутки велетенської імперії — з партійного центру надсилають ешелони таких типів, щоб держати «за морду» придушені народи. У чиновницькому запалі такий тип, запрягаючи до своєї підлої місії місцевих яничарів, виконує та перевиконує русифікаторські норми. А це не може мати іншої реакції, тільки зростання антиросійських настроїв серед поневолених. Тоді пропаганда піднімає галас «про буржуазний націоналізм», щоб виправдувати винищування національного активу підкорених народів. Інший спосіб — підбурювання громадськи невироблених елементів проти еврейської людности.

Цей метод наполегливо практикується передовсім в Україні, щоб нібито українським антисемітизмом дискредитувати українські справи в очах закордонної громадськости. Ще інший захід, який розпалює міжнаціональну ненависть, це ширення ідеології про вищість російського народу — в дусі Сталінового тосту з 24 травня 1945. Розпрацьовано цю ідеологію безупинним потоком пропаганди за сталінського часу, при чому зразком служила книжка історика Анни Панкратової[5] «Великий русский народ» (друге видання вийшло 1952 р.

[5] Справедливість наказує повідомити, що авторка під час десталінізації осудила сталінське спотворювання історії.

стотисячним накладом). В Україні цій книжці відповідала публікація Держполітвидаву УРСР з 1954 р. під назвою «Російський народ — провідна нація серед рівноправних соціалістичних націй СРСР». Пропаганда цієї ідеології (вона була притихла за Хрущова, але віджила на 24-му з'їзді КПРС у квітні 1971 р.) зробила більше, ніж це могли зробити всі антиросійські шовіністи, щоб отруювати стосунки між російським та неросійськими народами СРСР.

Але ці народи, з російським народом включно, пройшли жорстоку школу під режимом КПРС і навчились багато з того, чого раніше не знали: пізнали страшні плоди ненависти, що її раз у раз наново засіває вже більше 50-ти років пропаганда КПРС. Засіває не тільки в ділянці міжнаціональних взаємин, але й у багатьох інших стосунках між людьми та людськими спільнотами. І знають, що головна зброя поневолених у боротьбі за свої права це — солідарність. У радянському самвидаві, який вірніше віддзеркалює дійсні настрої і погляди, ніж казенна преса, немає слідів міжнаціональної ворожнечі. Зокрема важливо наголосити на тому, що немає антиросійських ноток у самвидаві українському, і немає ноток антиукраїнських у російському (за винятком тих, що їх виразником є журнал «Вече»). В політичному сенсі високовироблена українська громадськість нині розрізняє між тими росіянами, що в Україні, росіян «наших» від росіян «їхніх»: перші — це ті, що сприяють українському народові, другі — держиморди імперії.

УКРАЇНА ПЕРША ДАЛА ПРИКЛАД

Із таких позицій національні проблеми «ста народів» розв'язуються гідно та справедливо для кожного народу як для народу-господаря, так і для національних меншостей, що живуть у його країні: розв'язуються в формі національно-територіяльної або національно-персональної автономії. Тим, хто ще сьогодні лякає людей опудалом боротьби «всіх проти всіх», ми повинні нагадати, що Україна перша, після розвалу царської імперії, дала приклад позитивної розв'язки національного питання: закон УНР від січня 1918 про автономію національних меншостей.[6] Уряд УНР перший виступив з ініціятивою конгресу народів колишньої царської Росії, щоб наладнати стосунки між цими народами. Той факт, що Временне правительство збойкотувало конгрес, не зменшує ідейної вартости українського почину.

Найбільше народів і національних груп живе, як сказано, на території Російської Федерації. В її конституції враховано цей факт. РСФСР включає: 5 Автономних областей, 6 Країв, 16 Автономних республік і певну кількість національних округів (скільки їх, важко відповісти). Цей формально-федеративний устрій міг би стати основою, щоб наладнати національне питання згідно з інтересами малих народів і нації-господаря. Треба лише демократизувати цей устрій, тобто звільнити автономні одиниці від централізму і зробити їхні конституції діючими нормами (бо під владою КПРС вони позбавлені

---

[6] Сьогодні в УРСР національні меншості, за вийнятком російської, позбавлені школи в рідній мові та всіх інших можливостей плекати свою культуру (а їх майже три мільйони).

всякого значення). Тоді ці народи дістають адміністративно-фінансову та культурну автономію і шкільництво в рідній мові. Це було б цілком реальне, без того, щоб наражувати Росію на розподіл чи небезпеку від унутрішніх відосередніх сил, або на спотворення її національного характеру. Адже «московська нація досить велика, щоб сама одна могла становити свою окрему національну державу. І це дасть їй можливість найкращого розвитку» (Ленін, 1914). «Нам не треба стільки землі, щоб любити батьківщину» (Герцен, «Колокол», 1863, стор.1375).

З цього висновок: проблема «ста народів» ніяк не виправдує існування імперії, а навпаки — вимагає ґрунтовного її перебудування.

МАЛОРОСІЯНСТВО ДАВНЄ І СУЧАСНЕ

Повертаюся до Андрія Халепи. Малорос — за власним самовизначенням. Молодий російський письменник, що приїхав до Петербурга з мрією робити літературну кар'єру. Його батько, хуторянин, «майже не вмів говорити по-руськи» (по-російському), а син уже не знає «чудернацької хохлацької мови». Проте, як сусіди заговорили до нього «по-хохлацьки», йому «стало раптом чудно-тепло в грудях і журно-журно досліз». (Сусіди — це громадський діяч з України і його замужня донька). Для Андрія Халепи «малороси й руські це один народ». Та знайомство зі сусідами породжує в свідомості Халепи фермент, сумніви й шукання. Почалося з того, що старий діяч, Андрій Сосненко, досадно, навіть брутально, виклав молодому Халепі свою думку:

«Знаєте, що таке малорос? Паршивець, просто кажучи, ні те, ні се. Він, бачите, собі з походження — українець, з виховання — руський, з переконань — неук у всьому, що торкається рідного народу, по вдачі — боягуз, себелюб, раб. От це — малорос... Малороси — безбатченки, відступники, зрадники!»

Андрій Халепа — декадент, що зневірився в усьому і не знаходить для себе глузду жити, невдачно пробував відібрати собі життя. Видужує під опікою сусідів. Збентежений різким обвинуваченням, Андрій Максимович міркує:

«Який же з мене одступник, коли я навіть не підозрівав, що існує якась нація, до якої я належу? Малорос, руський, хіба не все одно? Та й не думав я ніколи про такі речі. Як же я міг зрадити?...»

Батьківське, хоч суворе, ставлення Сосненка, безпосередна людяність і щирість з боку старого та його доньки викликають переворот у душі Халепи. Він кидається до книг. Жадібно вивчає справи свого народу. І Савло стає Павлом. Проте самоосвідомлений українець іще не може звільнитися від малоросійського комплексу комусь підлягати. І не може визволитися від петербурзької отрути, яка розложила його силу волі — протистояти цим комплексам. — «...і будеш ти в мене тим самим, чим був увесь час до того, як з'явилась хохлушка з баранячими очима, себто будеш моїм льокайом», — пише йому петербурзька літераторка Лідія Василівна. Він втікає від цього льокайства, але його почування розщеплені між двома жінками. Він знову попадає в цю залежність, знов утікає. І не знати, як покін-

чилось би це хитання. Бо вибухла війна й Андрія Халепу покликали до армії.

Комплекс малоросіянства, — його вбито в добу великого перелому. Вбили його — революція 1917 року, постання української держави, боротьба з наїзниками. Добила Скрипникова українізація. Але на місце старого малоросіянства, що було результатом неволі і власної сліпоти, нові царі гарячково продукують нове малоросіянство. З'являється модерний тип малороса, що виростає не зі сліпоти, а з переверненої свідомости, з цинічного заперечення власного «Я», з наплевательної погорди до рідної мови і своєї національности. Боротьба з модерним малоросіянством — одна з головних передумов для успішної боротьби проти імперіялізму Москви. Та це окрема тема. Я згадав проблему малоросіянства «Савла», щоб перейти до основного твердження «Павла».

Андрій Халепа, запрошений, властиво заманений, Лідією Василівною, опинився на вечері в колі своїх петербурзьких колег-літераторів, що проводять вакації над Дніпром. Усі вони захоплюються красою української природи. А Дніпро — «це щось цілком фантастичне». У Лідії завжди «насмішкуватий і зневажливий тон», коли говорить про малоросів. І вона, столичний літературний критик, «уперше» чує, що забороняли українську літературу. Лідія, бажаючи відомститись Халепі за його (цього разу) непокірність, скеровує розмову на справи малоросійські і глузує над українською мовою (вона довідалась, що Халепа її наполегливо вивчає). Її слабоприхований намір спровокувати своїх петербуржан проти новонаверненого малороса вдається тільки частково. Бо лише Катя, молода приятелька Лідії, реагує здивовано й зі сарказмом: «Я — на Україні. А-а! значить, я тепер за кордоном». І закінчує здивованим запитанням: «Хіба малороси — це народ?» Інші входять у речеву дискусію з українцем. Андрій Халепа теж дивується: чому так важко росіянам зрозуміти просту істину, національне відродження. «Адже, яка краса в відродженні країни!..» Навіть чужинці опостерегли відродження України... «Нещастя української нації в тому, що вона зверху дуже подібна до руської. Є багато зверхніх ознак, які роблять малопомітною велику внутрішню істотну різницю. І це раз у раз усіх збиває з пантелику...»

ПРОТИ ЦЬОГО ПРОТЕСТУЄМО І БУДЕМО ПРОТЕСТУВАТИ

Про істотні обєктивні різниці між народами російським та українським написано багато серйозних, наукових книг; і ще більше зібрано фолкльорного матеріялу, передовсім українського. Тому сьогодні кожному, хто бажає знати історичну правду, відомо, що український етнографічний тип оформився дуже давно, в доісторичну добу. І творився він з елементів цілком інших від тих, з яких зложився етнографічний тип російський. На російському боці занедбали дослідити цю ділянку. Бо російські історики звертали головну увагу на розпрацювання великодержавницьких концепцій, на історію «збирання руських земель», на популяризацію імперіяльних міфів. «Вивчаючи зовнішню оболону російської історії, ми постійно втрачали з очей унутрішній, панівний у ній факт, і тому розуміли її мало...

На жаль, ми покищо байдужі до таких історичних питань... І про губернії тепер цілком російські вже не можна нічого узнати», що стосується їхніх етнографічних початків. Так скаржився історик Костянтин Кавелін 80 років тому. За радянського періоду ці справи ні трохи не поліпшилися; радше навпаки. Великодержавні шовіністи не тільки спотворюють і занечищують фолкльор сучасних народів, але й цілковито заплутали всі справи, що стосуються формування народів російського, білоруського, українського.

Не зважаючи на цю плутанину, кожному ясно, що етнопсихологічний тип український і російський зовсім відмінні. Ми й росіяни — два окремі народи. Ми маємо, впродовж тисячоліть витворений, свій власний стиль (уклад і форми) життя. Цей стиль — починаючи від родини, а кінчаючи політичними і державними стосунками — відмінний від стилю російського. Цим я ні трохи не хочу казати, що наш уклад життя ліпший чи кращий за російський (ця тема є поза дискусією, бо вона дуже суб'єктивна). Я тільки хочу сказати, що ми маємо право зберегти, й розвивати наш спосіб життя, наш стиль, наш устрій. Ми, на півдні, не потребуємо наслідувати зразків із півночі. І рішуче протестуємо проти всіх спроб «уравніловки». І кожну спробу в тому напрямі, щоб у нас було так, «як у Москві», будемо трактувати як втручання в нашу рідну хату, як наїзд і насильство завжди нахабного великодержавного держиморди. Зрештою, навіщо ми мали б асимілюватись до російського стилю, коли тисячам росіян, що бували в Україні, не тільки природа України, але ще більше подобався український спосіб життя. Прочитайте у Віссаріона Белінського його рефлексії з поїздки в Україну...

РЕЧІ, ЯКИХ НІЯК НЕ МОЖНА ЗАПЕРЕЧИТИ

Від найдавніших часів, коли чужинецькі мандрівники чи закордонні посли стали писати про свої враження зі Східної Европи, вони завжди стверджували: Росія й Україна — два окремі народи, два інші світи. Було б нижче нашої гідности розправлятися з пропагандою великодержавних шовіністів. Вони плямують кожне патріотичне зусилля відстоювати нашу національну окремішність, як бажання ізолюватись у націоналістичну шкаралупу. А зберігання національних традицій висміюють як заскорузлу відсталість. З великодержавниками не маємо про що говорити. Але — росіянам, що супроти нас позитивно настроєні, ми повинні сказати:

Ми є окремий народ; окремий від найдавніших початків східноевропейської історії. І бажаємо зберегти нашу національну індивідуальність. Для цього маємо всі божі й людські права. Ми маємо право на власну батьківщину, на якій споконвіку живе наш народ. Він прагне бути господарем на своїй землі, і це його добре право здійснити своє бажання. Наш народ нічим не гірший, не меншецінний від російського. Всі народи перебувають у безпосередному стосунку до Бога, як казав Леопольд фон Ранке. Нагадуючи обєктивну відмінність обох народів, наголошуємо одночасно на бажанні бути в добрих стосунках і співпраці з народом російським.

Об'єктивні відмінності, — можна їх заперечувати. І можна сказати, що це речі релятивні, залежні від перспектив, з яких розгля-

даємо речі. Можна твердити, що «малороси — це ті ж руські, тільки попсовані» (так передав Андрій Халепа думку тих росіян, що не хочуть бачити «великої внутрішньої істотної різниці» між ними й нами). Можна піти ще далі й сказати: ніщо ваше тисячолітнє існування, бо це вигадка Грушевського; ніщо ваша ніби окрема історія, ваша ідея окремої нації, ваші політичні програми. Все це штучне, роблене, чужими підшептане. Все можна сказати, коли хочеться виправдувати панування над чужим народом. Але не можна заперечити одного: впродовж сторіч у цьому народі були — і сьогодні є — люди, що готові були йти на боротьбу, часто без виглядів на перемогу і добровільно віддавали своє життя. Ніхто не робить такої жертви за якісь фантоми, за чиїсь вигадки, за чужими нашептані фрази. А в нашому народі — тих людей, що добровільно пішли на найбільшу жертву, було релятивно більше, ніж у будь-якого іншого народу. Цей факт мав би щось сказати кожній чесній людині будь-якої національности. Нам він каже, що є народ, який хоче жити як окрема національна індивідуальність, що це народ, в якого є воля боротися за своє право бути нацією. І каже дуже багато: все можна штучно створити — історичну концепцію, національну ідеологію, політичні програми; тільки не можна штучно викресати волі до боротьби, тієї таємничої, стихійної, незбагненної сили, що діє в нашому народі впродовж уже багато сторіч, сили, що її тристарічні зусилля російського імперіялізму не здолали знищити. Отож, маєте до вибору, або підтримувати (навіть своєю пасивністю) великодержавний шовінізм, щоб він і далі пробував нищити наш народ; щоб ця боротьба і далі затруювала стосунки на одній шостій земної суші; щоб виснажувала не тільки український, але й російський народи. Або піти на співпрацю з українцями та демократами інших народів заради світлішого майбуття вашого і нашого.

МІФИ І ЛЕГЕНДИ ПРО «ТРИЄДИНУ РУСЬ»

Співпраця з демократичною Росією бажана, але вона можлива тільки на базі беззастережної рівности обох народів. Це означає, що росіянам треба закинути міфи й легенди, якими впродовж сторіч великодержавна пропаганда кормила народ: міфи й легенди про якийсь особливий характер російського народу, що нібито вивищує його над іншими народами; про якесь його місійне покликання в світі; про його старшебратство у стосунку до «молодших» слов'янських народів. Сюди належить і легенда про «триєдину Русь», про один «древнеруський народ», який розпався на три руські народности наслідком польсько-литовського завоювання його південних і західних земель. І з цього висновок: історична справедливість нібито наказує направити кривду минулого і знову зєднати всі вітки в один руський (російський) народ. До легенд належить твердження великодержавних істориків, що Київська Русь це початок московської держави і російського народу. В минулому різні народи творили великі легенди про свої початки, щоби підносити свою гідність і значення в світі. Але наукова історіографія давно покінчила з цим. Пора звільнити історію Східної Европи від легенд і схем, що їх накинула науці великодержавна політика.

За всіми законами науки й людської справедливости Київська Русь — колиска української нації — є складовою частиною історії України. Схема історії Східної Европи, запропонована М. Грушевським[7] і опублікована в одному з видань Імперської Академії Наук 1904 р., настільки очевидна й переконлива, що її прийняли за слушну також деякі російські історики (А. Пресняков, В. Пашуто, М. Любавський). Проте, важко сподіватися, щоб у проглядному часі російська громадська думка заради історичної правди відреклась того, що стало для неї догмою і справою національної гордости. Бо, якщо не приєднати Київської Русі до Московії (байдуже, якими натяжками це робити), тоді давній (московський) період в історії російської культури мусів би вийти досить блідим. Казав же Георгій Федотов, що культурна творчість була в Києві та Новгороді, а не було її в Москві. Але ми мусимо вимагати, щоб Київської Русі не відбирали від нашого народу.

Соромом образи паленіє лице кожного українця, коли він думає, як нахабно знехтували царські великодержавники право нашого народу до культурної спадщини Київської Русі, як ще брутальніше повелись у цьому питанні великодержавні шовіністи з КПРС! Царський режим різними заходами утруднював українській науці вивчати культуру київського періоду, а всіляко підтримував наукові досліди Київської і Галицької Русі в Петербурзі та в Москві. Сталінський режим просто заборонив українським ученим займатися справами Київської Русі. І зосередив ці справи у монопольному віданні наукових установ Москви та Ленінграда. Післясталінський режим, прийнявши офіційну тезу, що український народ і українська мова формуються щойно в 14-му сторіччі, відібрав нашому народові півтисячеліття історії, в тому всю добу Київської Русі. Яким правом? — мусить запитати кожний українець. Хіба на те, щоб наш народ деградувати на позицію меншого брата, який ще не доріс до повноти років. І тому потребує старшого брата, щоб його вів за руку і навчав, як старшого шанувати, якою мовою говорити, як у світі поводитись. Вихований у почутті менше цінности, з покаліченою душею, позбавлений історичної памяти — такий народ легше буде можна русифікувати й асимілювати, — мріють великодержавні шовіністи. Щоб закінчити тему Київської Русі, треба б не одне прикре слово сказати на адресу нашої громадськости на Заході. Зокрема завинила українська преса. Бо замало освідомлювала своїх читачів, що це означає відібрати нашому народові Київську Русь, найсвітлішу добу в його історії. Замало цікавимося цією добою. Розпитайте видавців монументальної «Історії України-Руси» М. Грушевського про їх досвід у поширенні «Історії» серед української громади... На цьому полі треба куди більше активности. Бо це один з дуже важливих фронтів боротьби проти імперіялізму.

---

[7] Англійський текст і бібліографію «Схеми» подає Andrew Gregorovich: Michael Hrushevsky, The Traditional Scheme..., by Ukrainian Free Academy of Sciences, Winnipeg 1965.

ПРИПИНИТИ ЗНЕВАЖАННЯ НАШОГО НАРОДУ

Від російських демократів сподіваємося, що вони не будуть брати співвідповідальности за злочини геноциду. І знайдуть нагоду, щоб це публічно сказати. Сподіваємося, що вони повчать своє суспільство, що пора припинити всі ті знущання над гідністю нашого народу, в яких із особливою насолодою вправляється великодержавний шовінізм. Ми вважаємо зневагою всілякі балачки про «українських сепаратистів». Бо український народ не був і не є частиною російського. І не має бажання розплистися в російському морю. Український народ не брав шлюбу з Росією; і «сепарація» його взагалі не стосується.[8] Ми відчуваємо як персональну образу кожного з нас, коли плямують «зрадниками» Виговського, Мазепу, Петлюру, і тих, що з ними. Це зневага визивати наш народ «мазепинцями», «петлюрівцями», бо пора знати назву цього народу. Насміхи над Шевченком та його мовою ображають усі ті мільйони людей, які говорять Шевченковою мовою. Ці насміхи, як доводять матеріяли самвидаву, донині ще не перевелись. Це саме означає для нас, коли дискримінують науковий дорібок Михайла Грушевського.

Те, що тут названо, тільки жменька прикладів із безлічі проявів того великодержавного хамства, про яке виразно заговорили деякі автори російського самвидаву. Те хамство й сьогодні отруює стосунки між нашими народами і внеможливлює наладнати співжиття. Основою співжиття є взаємна пошана. Ми знаємо, що в історії російського народу є багато чого такого, що заслуговує на пошану. Скромно гадаю, що й у нашому народі є речі гідні пошани. Живучи в Західній Европі, ми мали досить нагоди пізнати стосунки між народами. Але ніде не зустрічали чогось подібного до такої злобної, хамської ненависти й погорди, якою дише супроти українців певний тип російського великодержавника, тип, якого Ленін називав «шовіністичний мотлох» (шваль). Коли ми тут з обуренням протестуємо проти цього хамства і дивуємося, що російське суспільство досить байдуже супроти такого ширення міжнаціональної отрути, то одночасно памятаємо про тих росіян, що мали мужність виступити на оборону переслідуваного народу. Такі люди завжди були. «Стосунки з цими шляхетними людьми, бодай письменні, справляли мені справдішню приємність» — пише О. Лотоцький.

---

[8] Коли нам нагадують, що в Переяславі гетьман Хмельницький, а потім увесь народ, присягнув вірність цареві, то ми повинні нагадати їм елементарну річ: скінчився царат і скінчилась важність присяги. А насправді її важність закінчилась набагато раніше. В січні 1654 цар, через свого посла, зобов'язався публічно в Переяславі — народ козацький «від недругів ваших обороняти й захищати». У вересні 1656 цар, зігнорувавши гетьмана, уклав поза плечима козацького уряду з польським королем угоду, яка перекреслювала всі здобутки визвольної війни 1648 року. Посли царя — «не тільки не радилися вони з нами, але навіть і здалека до наметів польських нас не допустили, неначе собак до церкви Божої», — звітували козацькі посли гетьманові. Це мова про т. зв. «Віленський мир», що підготував Андрусівський поділ України. А подібних фактів, якими царі ламали свої зобовязання супроти українського народу, від 1656 до заборон української мови в 19 сторіччі, на воловій шкурі не списав би.

ІМПЕРІЯ НЕЗДІБНА ДО БУДЬ-ЯКОГО КОПРОМІСУ З УКРАЇНОЮ

Є ситуації, в яких мовчати не можна, не вільно. Бо мовчанка означає погодження. Така ситуація від кількох десятиріч триває в Україні: посилена політика русифікації; гальмування розвитку української культури; розгул, розпаношення і сваволя великодержавного шовінізму. Це визначує становище в Україні від сталінського розгрому українізації. Постійне заперечування українському народові права на власну мову й всілякі спроби придушувати розвиток цієї мови впродовж трьох сторіч (!); упродовж одного 19-го сторіччя три заборони української мови — 1804, 1863 (Валуєвський указ), 1876 (Емський); у 20-му сторіччі — сталінський розгром і знищення українського мовознавства, Хрущовський закон (1958—1959), про усування української мови в школі; Брежневська русифікація і знищення решток шкільної автономії УРСР — все це похмурі сторінки в історії імперії, один з її найганебніших злочинів. Царський прем'єр-міністр Петро Столипін 1911-го року сказав, що російський уряд «починаючи з 17 сторіччя, постійно боровся проти руху, відомого в нашу добу під назвою українського, який уособлює ідею відродження давньої України і влаштування малоросійського краю на автономних, національно-територіяльних началах». (ЛНВ, 1911, IV.) — Столипін не визнавав супроти України навіть принципу автономії. А рік раніше (20. I. 1910) видав обіжник до губерніяльних урядів, яким забороняв «Просвіти», бо вони «ведуть до поглиблення начал національної відрубности й різниць». Отже — ніякий компроміс із українством, навіть не на базі аполітичної освітньої діяльности «Просвіти» на селі. — Сьогодні керівники КПРС ідуть точно стежками Столипіна і таксамо забороняють будь-яку роботу, яка хоче плекати українську національну індивідуальність, бо це, мовляв, веде до відрубности й різниць. Столипін, Сталін і Брежнєв — усі однаково не визнають ніякого компромісу з українським народом. А тимчасом — компроміс з Україною — якщо йдеться про українську сторону — був можливий.

Українські патріоти 17 сторіччя хотіли в державному звязку з Москвою забезпечити автономність українського життя. Але ставали політичними сепаратистами, говорячи теперішньою термінологією, коли представники московського централізму напирали на те, що в рамках московської чи російської державности не може бути місця для розвитку українського національного життя, — стверджував Михайло Грушевський (ЛНВ, 1911, IV, 132).

Адже від переяславської угоди всі гетьмани завжди прагнули компромісу з царською владою на базі автономії України. Коли раз у раз чуємо про гетьманів-зрадників, то мушу нагадати Г. Федотова: «Коли релігійні мотиви схилили козацтво до унії з Москвою, тут очікували його гіркі розчарування. Московського зрадництва не забули там досьогодні». («Судьба империй», Новый журнал, 1947).

Російська імперія крок за кроком ліквідувала всі форми, навіть найскромніші, українського самоврядування. Імперія виявилась нездібною до будь-якого компромісу з Україною, яка добровільно прийняла протекторат царя в Переяславі. Так само нова імперія цілковито нездібна до компромісу з Українською РСР, яка добровільно ввійшла у склад Союзу.

Характерне, що за весь час перебування України в складі імперії, тобто за весь час боротьби царського режиму проти українства, не було в Росії одного громадського чинника чи політичної партії, що публічно виступили б проти царської політики нищення українського народу.[9] Російські демократичні кола відвертали свої очі від царської політики проти українського народу. Просто, ці справи їх не цікавили.

«МИ ЗЛОЧИННО МАЛО ЦІКАВИЛИСЯ УКРАЇНОЮ»

Вони України не знали. «Пробудження України, а зокрема сепаратистський характер українофільства здивував російську інтелігенцію і залишився їй незрозумілим до кінця. Це передовсім тому, що ми любили Україну, її народ, її пісні; і вважали все це своїм, рідним. А ще й тому, що ми злочинно мало цікавились Україною за три-чотири сторіччя, які створили її національність і її культуру, відмінну від Великоросії. За схемами російських націоналістів ми уявляли, що малороси, нидіючи під польським гнітом, лиш того й прагнули, щоб з'єднатися з Москвою» (Г. Федотов, «Судьба империй», Н.Ж., 163).

Чи треба доводити, яке велике значення мав би якийсь позитивний виступ із кіл російських демократів в українській справі? Не кажу про виступ за право нашого народу на самостійність, бо до цього в них, здається, ще далеко. Але принаймні якийсь авторитетний протест із боку росіян проти русифікаторської політики теперішнього режиму в Україні. Такий виступ мусів би вплинути на поліпшення атмосфери між обома народами. Він сприяв би, щоб наладнати діялог між ними. А діялог доконче потрібний, уже хоч би для того, щоб росіянам сказати, як нахабно поводиться в сучасній Україні великодержавний шовінізм. Дивуються люди: як це так? У час найбільшого лихоліття Західної України під владою «санації»[10] були не тільки визначні одиниці, поляки, що осуджували полонізацію Західної України; але створився й рух проукраїнський, що критикував антиукраїнську політику режиму та підтримував ідею самостійности України.[11] Нічого подібного немає на боці російському. Чим це пояснити? — запитують люди.

«Ми злочинно мало цікавились Україною». І справді, я не зустрічав публікації російського автора, яка об'єктивно висвітлювала б

---

[9] Були статті в пресі, які виразно виступали за самостійність України («Великорос», «Колокол») і які протестували проти переслідування української мови. Були виступи в Думі поодиноких її членів, росіян. Але не було політичної організації. Щойно після війни на еміграції, російські соціялісти-революціонери визнали право України на самостійність.

[10] «Санація» — режим полковників із табору Пілсудського; цей режим застосував супроти українців у польській державі націоналістичну політику полонізації, в економічній ділянці політику пролетаризації українського населення.

[11] На згадку заслуговують: Леон Васілевський, Т. Голувко, Дудін-Борковський, Ст. Лось, брати Бохенські, Вол. Бончковський (засновник «Бюлетеня польсько-українського»), Єжи Ґедройць (довголітній редактор «Бунту млодих», що пропагував самостійність України), та багато інших.

українську політичну проблему. Після 1905 року можна було такі речі друкувати. Замість того російську громадськість заливала повінь антиукраїнських, часто погромницьких статтей. Синтезував усе це київський герольд російського українофобства С. Н. Щеголев у двох книгах (1912 і 1914), що стали жандармським «підручником для переслідування українства» (О. Лотоцький). Його лінію продовжували на еміграції А. Н. Волконський і А. Царинний. Сьогодні цю традицію російського українофобства репрезентує Н. И. Ульянов, автор книги «Происхождение украинского сепаратизма» (Нью-Йорк, 1966). Своє розуміння української проблеми він підсумовує: український сепаратизм — це насправді авантюра, заговір кучки маняків; не мавши ні одного відсотка в населенні та між інтелігенцією країни, він тримається інтригами й союзом зі всіми антидемократичними силами — від російських більшовиків до німецького нацизму.

УКРАЇНЦІ САМІ ІНФОРМУВАЛИ РОСІЯН ПРО СВОЇ СПРАВИ.

До революції російську громадськість інформували про Україну самі українці. Дуже актуальна й цікава тема для окремого дослідження. Тут можу назвати лише дещо найважливішого, щоб нагадати, що є традиція і було б до чого навязувати. Петербурзький місячник «Основа» (1861—1862), створений Кирило-мефодіївськими братчиками, поставив собі завдання науково обгрунтувати право українського народу на власний національний розвиток. «Основа» мала значний вплив на пожвавлення культурного життя в Україні; але в зв'язку з нашою темою треба наголосити, що це перша організована спроба інформувати російську громадськість про українські справи. Тільки мала частина російської преси позитивно поставилась до цього почину. Доноси й переслідування цензури вбили дуже корисну справу.

Минуло майже півсторіччя, як у Петербурзі почав виходити (1906) тижневик «Украинский вестник» за ініціятивою українських членів Державної Думи (редакція: М. Славінський і Д. Дорошенко). Після розвязання Думи, ця поважна публікація припинилась, а пізніші спроби її відновити не дали нічого. Зате вдалося створити в Москві місячник «Украинская жизнь» за редакцією С. Петлюри і О. Саліковського (від 1912 до 1917). Дві газети — «Киевский телеграф» (1859—1876) та «Киевские отклики» (1898—1906) — обі прихильні українській справі, мали між своїми співпрацівниками ряд відомих українських імен того часу. На добру згадку заслуговує енциклопедія «Украинский народ в его прошлом и настоящем», припинена через вибух війни. Після війни вийшла в Парижі (1937) публікація: А. Чигирин «Украинский вопрос». Це, здається все, тобто дуже мало. А тимчасом інформація росіян про українські справи — завдання особливо актуальне.

ФЕДЕРАЛІЗМ ЧУЖИЙ РОСІЯНАМ

Російський імперіялізм, починаючи з доби Берестейської Унії,[12] веде серед українського народу безупинну пропаганду і втручається

[12] Коли в Москві стало відомим, що в Україні розпочались розмови про церковну унію з Римом, звідтіля в Україну раз у раз ішли нові загони

в усі наші внутрішні справи з метою нас ділити й розсварювати, і над нами панувати. Щоб цій пропаганді протидіяти, нам вистачає говорити росіянам правду про Україну і про українсько-російські стосунки. Що в цьому напрямі можна зробити навіть у важких еміграційних умовах, свідчить поява російською мовою книги Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація». Треба дякувати всім, хто до цього причинився і подбати, щоб Дзюбина книга дійшла до впливових росіян, що є на еміграції. Бо нарешті настала сприятлива пора, щоб зацікавити росіян-демократів українськими проблемами. Є багато доказів на те, що в російській громадськості настає ревізія основних положень російського націоналізму, великодержавництва й месіянізму. Про це буде мова окремо. Тепер хочу сказати: певною мірою і від нас залежить, кудою піде еволюція російської демократичної думки: до визнання українських національних аспірацій, а чи до компромісу з якоюсь новою концепцією великодержавництва, напр., на базі федералістичній. Федералізм — це був би черговий обман з боку великодержавників, щоб рятувати імперію в таку добу, в якій «дух часу» звертається проти імперії взагалі. Повторюю, що я сказав на іншому місці.[13] Щоб вияснити — як бути з федералізмом, треба запитати, який досвід історії. Досвід історії каже: кожна спроба федеруватися з Росією кінчилася катастрофою для України. Зрештою для федерації потрібно, щоб оба партнери хотіли федералізму. Коли на українському боці були різні федералістичні течії, то на російському боці не було і немає федералістів.[14] Нема з ким федеруватися. Тепер точніше до цієї теми. Гетьман Богдан Хмельницький уклав союз (можна сказати, федерацію) козацької держави з московською, під протекторатом царя.[15] Закінчився цей

агітаторів у чернечих рясах, які мали завдання — всілякими аргументами дискредитувати унію.

13 «Матеріяли конґресу української вільної політичної думки», ч. I, стор. 21.

14 Михайло Драгоманов, сам прихильник федералізму, дивувався, чому росіянам так важко зрозуміти значення федералістичної ідеї, вільної спілки народів. Може тому, відповідав, що федералізм має за мету розвивати національні особливості народів, а не їх нищити. Він звернув увагу на те, що серед різних політичних теорій, які росіяни переймали зі Заходу, найменше цікавилися федералізмом. Радянський історик зі школи М. Покровського, М. А. Рубач, зробив огляд федералістичних ідей у російській історіографії. Із цього виходить: «Дуже характерне й не випадкове, що федералістів висунули». крім України, тільки «колонизирующиеся окраины», при чому він має на думці одного А. Щапова («Русская историческая литература...», II том, Москва 1930, 111).

15 Великодержавники ще сьогодні (напр., Н. И. Ульянов) дезінформують російську громадськість щодо значення Переяславської угоди. Мовляв, не було ніякого союзу держав, а просто «присоединение к московскому государству», тобто інкорпорація України в Росію. І не було ніяких зобовязань з боку царя, ані автономії для Малоросії. А всі пізніші посилання на «Переяславські пункти» без будь-якого значення, бо такі «пункти» — легенда. Це великодержавник старорежимний. Сучасні великодержавники (КПРС) кажуть простіше. Український народ від віків прагнув

союз указом Валуєва і заявою Столипіна. Микола Скрипник уклав з Леніним союз двох республік. Закінчилося сталінським погромом української радянської республіки і суцільною русифікацією. Чи є ще глузд говорити про федерацію? Кажуть оборонці федерації: Росія може демократизуватися так далеко, що з'являться російські федералісти. Припустимо, що так. Але тоді постає федерація двох дуже нерівних величин: за сьогоднішніми відношеннями 130 до 42 мільйони людности. За таких умов мусить дійти до того, що в більшого з'являться апетити з'їсти меншого.

ЗАСВОЇТИ РОЗУМ ТИСЯЧОЛІТНОЇ ІСТОРІЇ

Розправа з російським імперіялізмом — перед нами. До неї треба готуватися. І починати не завтра, а сьогодні. Це вимагає особливого напруження і зусилля української думки. Мусимо в історично-політичних дискусіях розв'язати ряд питань, від яких залежить успіх цієї розправи. Ось, наприклад, питання: чому не вдалося українському народові в роки великого перелому 1917—20 втримати свою національну незалежність? Випереджуючи дискусію, відповідаю:

Упадок царату застав український народ цілковито неприготованим до будування власної держави. 1917-ий рік прийшов після найдовшого періоду нашої бездержавности. За той час імперія зуміла розкласти фізично й розложити морально українську націю козацького періоду (нова формація української нації створилася щойно в результаті визвольних змагань, у «вогні бурі і революції»). Ця формація — замолода, хоч за нею принаймні тисяча років історії України. Замало часу вона мала, щоби сприйняти в свою національну свідомість увесь розум своєї землі, нагромаджений предками впродовж тисячоріччя. Та й ворог-окупант робить усе можливе, щоб унеможливити їй цей процес дозрівання. Я мушу висловлюватись тут, на жаль, загально. Але кожне з цих речень має конкретного змісту щонайменше на одну доповідь.

Інша площина підготовки, коли хочете — інший фронт боротьби. Писав Іван Дзюба про «очистительний вогонь» із почуття «національного сорому». Це він про Шевченка (у пряшівській «Дуклі», І, 1965). «Чим вищий національно-політичний ідеал..., тим більший сором пече його за вади своєї нації». Ідеться про моральне озброєння народу: Почуття сорому не тільки за вади своєї нації, але й за образи, чинені їй ворогами, а ще гірше своїми. «Царизм хотів переконати українську суспільність, що його, царизмv, прислужники, і таким чином зрадники українського народу — це герої, а справжні герої, — мовляв „зрадники" і „бандити"». Івана Дзюбу треба доповнити. Цю практику давнього царизму з особливим запалом продовжують нові царі.

Читаєте в історика. В доносі до царя на гетьмана Самойловича промосковська група козацьких полковників обвинувачує гетьмана, що він змагає до самостійности України. Розгром української науки та Емський указ проти нашої мови був наслідком доносу малороса

тільки одного: зєднатися з народом російським. У Переяславі ця його мрія була здійснена і відтоді він бажає назавжди залишитися в цій єдності.

Михайла Юзефовича. Модерний малорос, Валентин Маланчук здобув посаду ідеологічного комісара над українською культурою своїми доносами на українських учителів, що вважали за свій обов'язок навчати молодь рідної історії. Такі приклади можна пригорщею черпати з історії українсько-російських стосунків. Це продукт духового рабства, що його серед нашого народу щедрою рукою плекали царські намісники. Якщо нам, — мені, вам та іншим — лице не паленіє, якщо нам серце не болить на згадку про такі явища, тоді ми ще не готові до розправи з російським імперіялізмом. Як довго в нас арбітром у всіх питаннях українсько-російських стосунків залишається напівграмотний примітив, так довго ми ще не готові. Бо цей примітив найефективніший союзник ворога. І ворог його руками зірве кожний наш розумний почин. Ми не готові, як довго державна думка наша не розпрацьована; як довго ми не можемо зрівнятися з росіянами в цій площині.

«ПОДИВУ ГІДНИЙ СМИСЛ ДЛЯ ДЕРЖАВИ»

Російський історик, Костянтин Кавелін, коли говорить про формування суздальсько-московської держави, наголошує на характерній особливості у великоросів: «подиву гідний смисл для держави», дивний тим більше, що в такій мірі його не зустрічається ні в кого з інших слов'янських народів. За висловом Кавеліна, найважливіше життєве завдання великороса в тому, щоб утворити державу та її закріпити.

Історик російського права, Борис Чичерин, стверджує, що доперва в 15 сторіччі можна говорити про російську державу, і пише: «Створення держави — ось поворотний пункт російської історії. Від цього вона нестримним потоком у гармонійному розвитку прямує до нашого часу... Кожна епоха наступна є послідовним розгорненням попередньої, є відповіддю на поставлені нею запитання. Усі вони мають одну мету й одне завдання — побудову держави. Ось головна характерна риса російської історії з 15 сторіччя». (Опыты по исторіи русского права, Москва 1858, стор. 70, 380).

У росіян, від найдавніших початків, з великим зусиллям плекали культ своєї держави і — що повязане з цим — розвивали «інстинкт» влади. Вживаю цього слова за відсутністю відповіднішого, щоби вказати на ту, з роду в рід, успадковувану, народними виховниками, головно церквою, розвинену свідомість, яка закріпилась у людині так сильно, що перейшла в її підсвідому сферу. Свідомість того, що своя держава потрібна людині для життя так само, як вода й повітря; а своя держава немисленна без своєї влади. І своя влада, хоч би й погана, краща за чужу, хоч би й добру. Завдяки цим здібностям у росіян розпрацьовано державну доктрину, яка пронизує всі суспільні взаємини і майже всі ділянки духового життя й культури взагалі. Особливі заслуги має в цьому російська церква. Вона освячувала символи влади, вона допомагала витворити державний ритуал; і — найважливіше: вона дала народові державу духову, яка стала ідейним цементом держави політичної.

Швидко московський митрополит став законною опорою московських князів у їх важкій задачі об'єднання Великоросії, як захоп-

лення автономних міст-республік, Новгорода і Пскова, так і незалежних князівств — Тверського, Ростовського, Володимирського, Смоленського і т. д. (М. М. Ковалевскій: Очерки по исторіи полит. учрежденій Россіи, СПб. 1900, 29).

Переїзди митрополитів із Києва до Владимира, і звідтіль до Москви, були фактами радше державними ніж церковними. В усіх важливіших політичних подіях, де вирішувалась доля нової держави, церква грає першу роль. Вона цю державу викормила, виховала й передала до рук світської влади, коли процес формування політичного тіла вже вивершився (написано 1866 р.) — К. Д. Кавелин: Собраніе сочинений, СПб. 1897, 622.

Роль московського митрополита в формуванні централізованої російської держави широко представив Сергій Соловйов: Исторія отношеній между русскими князями Рурикова дома, Москва, 1847.

Хто явно діє за Москву, хто завжди на першому плані? митрополит. Він посилає пустельника Сергія до нижнегородського князя з наказом: з'явитися в Москві на суд. А коли князь не приходить, Сергій замикає всі церкви в Нижньому Новгороді. Митрополит пояснює смоленському єпископові, що «родових стосунків між князями більше не існує, що удільні князі — не брати великого князя московського, а його піддані». — «Можна сказати, що проти удільних князів, поруч меча світського великокняжого, постійно був скерований меч духовний» (458).

Коли в Україні церква брала участь у державницьких змаганнях народу?[16] Світлий виняток становить київський митрополит Йосип Тукальський, найближчий дорадник гетьмана Петра Дорошенка. «Його духом і гетьман живе і вся Україна». — записав сучасник.

Російська держава росте з ходом сторіч не лише територіяльно й силово, а росте й у своїй гідності: від князя до великого князя; від великого князя до царя, далі до государя і врешті до імператора. На цю сторінку в історії російської держави хочу звернути увагу: як послідовно й невпинно підносить ця держава щоразу вище свій престиж, цим самим і гідність народу. Бо впродовж сторіч у нас було замало зрозуміння для цих справ. А вони грають немаловажну роль у боротьбі народу за його місце під сонцем. Зокрема повчальна з цього погляду політика Петра І. Цар Петро І після переможного закінчення Північної війни дістає тріюмфальний вїзд до столиці і Сенат надає йому на місце царя титул «Імператор усієї Русі». Одночасно міняється і вивершується характер держави: «вотчина» (власність) князя стає державою самою для себе, установою, що існує незалежно від царя. Московське царство дістає нову назву: Імперія Росія. У Західній Европі відповідно до того узнавали гідність російської держави. І вже в 16-му сторіччі царя титулують «Kaiser»,

---

[16] За гетьмана Богдана низове духівництво заангажувалося масово в боротьбу проти католицької Польщі, але православна ієрархія стояла осторонь від державних змагань Хмельницького. Коли треба було боротися проти царя за українську державу, церква була пасивна. «Катастрофа 1708—09 була переломом, коли українське духовенство (особливо вище) рішуче розриває з поважними традиціями національної церкви і стає послушною службою царського правительства» (М. Грушевський).

а його державу «Reich», хоч не завжди і не всі. Тепер же, Петро I вимагає, щоб його державу називали не «Grossfürstentum Moskau» (Moscovia), а «Russisches Kaiserreich». Після деяких дипломатичних пересправ, німецький цісар, — тоді найвищий після римського папи в ієрархії коронованих голов, — визнає за Петром I цей титул. Услід за ним роблять це інші монархи. Таким чином російська держава піднесла свою гідність на щабель рівний з німецьким цісарством («Römisches Reich Deutscher Nation»). А треба нагадати, що від раннього середньовіччя була устійнена в міжнародних стосунках ієрархія держав та гідностей їх володарів. І цього порядку скрупульозно дотримували.

ВІД ЦАРСТВА КИЇВСЬКОЇ РУСІ ДО ГАЙДАМАЧЧИНИ

А як розвивалась українська державна думка?

Це питання належить до найслабше висвітлених в українській історіографії, а деякі пункти донині залишаються загадкою. Як це сталося? Ми, які мали в нашій історії таку величаву добу, як Русь Київська потім Галицько-Волинська, опинились у позиції безбатченка, котрому все відібрали, навіть його походження. І нашим ідеалом стала Гайдамаччина. (З моїх молодих літ пам'ятаю культ Гайдамаччини; пісня «Ми гайдамаки» була другим національним гимном).

Держава Святого Володимира і — гайдамацький рух, як національний ідеал. Довгий і смутний шлях занепаду політичних амбіцій. Держава Володимира Великого, сьогодні можна це рішуче сказати, була царством, хоч Начальний літопис називає її тільки князівством (у цій деградації, правдоподібно, виявилась тенденція останнього редактора, що був повязаний з провізантійською «партією» в Києві). Тепер відомо, що Володимирового сина, Ярослава Мудрого, кияни називали «Наш цар». У світлі цього факту, епітет «каган», яким автор «Слова о законі і благодаті» величає Володимира («наш великий каган»), означає: государ, цар, імператор.[17] — Донедавна, а що далі в давнину то більше, маєстат володаря і його титул у міжнародній ієрархії голов держави мав реально-політичне значення і вирішально впливав на позицію його держави в світі. Занепад політичної сили потягнув за собою те, що в світі забули королівський ха-

---

[17] М. Грушевський припускає, що Володимир був коронований. Історики о. І. Назарко, М. Чубатий, П. Ісаїв — кажуть, що це факт. Старовинні західні літописці, Лямберт фон Герсфельд (XI ст.) і Саксо Грамматікус (XII ст.) називають Ярослава Мудрого «Rex russorum». Перший польський літописець, Галлюс Анонімус (початок XII ст.), завжди, коли згадує Ярослава, пише «Rex Ruthenorum», а його державу «Regnum Ruthenorum». Від 1000-го року Римська Курія, коли говорить про Київську Русь, називає її королівством, потім і Русь Галицьку — королівством. Папська канцелярія титулує галицького Данила королем — ще до акту його коронації (1253); також до Василька волинського звертається з титулом «король». Ряд аргументів промовляє за те, що тут «король» і «королівство» — не порожні титули, а юридична позиція. Відомо, що в Римській Курії не могли звертатись до закордонного володаря через «король», якщо він не мав би права на таку гідність. Подібних фактів є більше.

рактер Київської Русі. (Галицький втримався в титулі угорського короля до 1918 р.). Але гірше те, що в нас затратилися державні традиції старовинної Русі. Якщо йдеться про оборону від наступу російського імперіялізму, занепад державних традицій мав катастрофальні наслідки. Часто доводилося чути фразу: ми — нація недержавна. Завжди заперечую, коли це чую. Бо впродовж усієї нашої історії на українській землі, або принаймні на деякій частині, існувала якась форма української держави з повною або обмеженою самостійністю; в гіршому випадку існувала широка автономія. Від найдавніших часів до 1608 року можна провести безперервну нитку української державности. Коли того року помер князь Василь Острозький, якого володіння на Волині і значній частині Поділля становили державу в державі, закінчилася княже-феодальна форма української державности. Але в тому часі вже був на півдні України зав'язок нової української державности, козацької. І ця держава проіснувала до 1765 року. З того часу до постання Української Народної Республіки — півтори сторіччя цілковитої бездержавности. Це ще не виправдує теорії про недержавну націю.

НАПРАВИТИ ВІДСТАВАННЯ В ПОЛІТИЧНОМУ МИСЛЕННІ

Але наші держави, інколи тільки півдержави, не були оформлені державними концепціями ні державно-правними установами. Київська Русь, Галицько-Волинська Русь минулися, не залишивши після себе державної структури. Адже були королівствами. Де поділась, чому загинула Корона Руська? Мається на увазі не корона матеріяльна, певна кількість дорогого металу, а Корона як ідея і символ української держави, як певна сума державних прав, звязаних із територією. Чому про ці права забули при всіх спробах унії руських (українських) земель з Короною польською — від унії Кревської до Люблинської? Чому проти посягань на українські землі з боку Корони (держави) польської, угорської, з боку царів московських ніхто не протиставив Корони руської (української держави)? Усе це були важливі речі в минулому, коли в міжнародних стосунках діяв принцип «корона в корону не може інкорпоруватись». Ці питання вимагають вияснень. І це був би важливий внесок, щоб знайти головні причини наших державницьких невдач.

Під час Люблинської унії руські князі гідно захищають права руської мови та релігії, тобто права українського народу. Але не мавши ніякої державної концепції, були заздалегідь присуджені на програш. Князі Острозькі — нащадки Руриковичів — два сторіччя як майже суверенні пани володіють на Волині, тоді найбагатшій частині України. Фактично це держава, але ніяк не оформлена. Ніякого нав'язання до великої доби Київського й Галицько-Волинського королівств. І без сліду минулося. А були це з роду в рід люди високо освічені, великі меценати української культури.

Держава гетьмана Б. Хмельницького — зразковий приклад у ході цих думок. Держава має всі атрибути: влада, народ, територія. Але ця держава не оформлена юридично, не уконституйована, і назви не має. У цьому слабість української позиції в Переяславі. Дехто переконує, що фраза «Військо Запорозьке» була назвою цієї дер-

жави. Можливо, що так і було. Але для держави така назва зовсім невластива. Та ж у цій державі крім війська живуть інші «стани» — духовний, міщанський, дворянський, вільні селяни. І титул «гетьман» для голови держави також невідповідний, бо це титул військовий, екстериторіяльний. (У Польщі було двох гетьманів, у Литві — «великий гетьман»). Як довго Б. Хмельницький вважається гетьманом, так довго козацька Україна перебуває юридично в складі Річпосполитої — гадали у Варшаві. Ця неоформленість козацької держави лиш утруднювала дуже важке становище України в оточенні трьох імперій, де кожна мала ясно сформульовану державну доктрину, і жодна не хотіла визнати української держави. Гетьман щойно після Переяслава усвідомив цю проблему, але смерть припинила його заходи. Краще розумів ці справи гетьман Виговський, коли, спільно зі своїм канцлером, Ю. Немиричем (Ю. Н. — це була в тому часі найбільш освічена людина у Східній Европі), випрацювали конституцію Великого Князівства Руського. Не зважаючи на те, що цій концепції не пощастило здійснитись,[18] вона — свідоцтво того, що були тоді в керівних колах нашої держави мужі з великими концепціями і широкими горизонтами. На жаль, нитка традиції нераз переривалася. І творці Української Народної Республіки ні одним словом не пов'язали її з давнішими формаціями української державности.

Дивна слабість у політичному мисленні переслідує наші державницькі змагання. Вона виявляється, між іншим, у відсутності зрозуміння, що кожний стан політичної самостійности, чи хоч би автономії, треба оформити законами й установами, згідно зі звичаями міжнародного права даної доби.[19] Відсутність державних концепцій, зокрема в якусь переломову добу, полегшувала сусіднім імперіялізмам загарбувати українські землі та включати їх у свої кордони.

Російський імперіялізм завжди має готові державні концепції, щоб виправдувати своє загарбництво. Залежно від ситуації міжнародної чи льокальної він доповнює свої концепції, міняє або висуває цілком нові, як це сталося після Жовтневої революції. З українського боку не було що протиставити, не було відповідної зброї для оборони. Не мали що протиставити українські самостійники таким імперіялістичним концепціям, як династична (Південна Русь, Західна Русь — вотчина московських Рюриковичів); нібито національна

---

[18] Проти Гадяцької угоди з Москви повели шалену кампанію, підбуривши в Україні «народ» проти «панів». А на польському боці виявилася жалюгідна короткозорість Сейму, де захланні «екзулі» (магнати вигнані з України) мали впливове lobby і зривали кожну спробу розумного компромісу з козацькою Україною.

[19] Не мушу, здається, наголошувати на тому, що нашій добі не відповідають ні царство ні королівство стародавньої Русі; не відповідає і гетьманство козацької доби, не зважаючи на його блискучу апологію Липинським. Сьогодні найбільше сучасною і для широких кіл народу найлегше сприйнятною є концепція Української Народної Республіки (і тому важкий гріх беруть на себе ті «прапороносці», які своєю киринею нищать ідейну вартість цієї концепції). Концепція УНР потребує збагачення державними традиціями тисячоліття, потребує також усучаснення, згідно зі здобутками модерної політичної думки.

(«збирання» руських земель навколо Москви); концепція релігійна (Москва як центр єдиного правовіря, а московський государ — опікун цього правовіря та оборонець усіх православних).

Ще не маємо книги — а її дуже потрібно — книги про те, як майстерно грав російський імперіялізм православною концепцією та антиуніятською картою. І нині ще грає. Пише Георгій Федотов:

«В обороні єдности Великої і Малої Росії віра була одним із найтривкіших звязків, і далі є. Нехай розділює мова, розділює імя Москви та память про неї — але єднають київські святині і манастирі північної Русі. Як довго не зробили непоправного кроку, і малоросійського народу не штовхнено в унію або в іншу форму католицизуючого християнства, так довго ми не втратимо свого братерства».
(Г. Федотов: И есть и будетъ. Размышленія о Россіи и революціи, Париж 1932, стр. 173).

КИЇВ — «ZENTRUM SLAWISCHER WELTORDNUNG»

Ще одна зброя в арсеналі імперіялізму: різні види словянських концепцій. Але в усіх одна думка: Москва — керівний центр усього слов'янського світу, центр церковний, культурний, революційний, антифашистський; залежно від політичної ситуації. Що відповісти? Відродити давні традиції, коли Київ був «Zentrum slawischer Weltordnung» (Jakob Ph. Fallmerayer). Київ як осередок слов'янського «світопорядку» — це Київ 11—12 сторіч. Коли знов нагадую це «відкриття» старонімецького історика, то не хочу сказати, що Київ мав би стати суперником Москви в пануванні над іншими словянськими народами. Як найдальше від того! У цій площині змагатися з Москвою не будемо. Але ми ніяк не погодимося з політикою, котра хоче зробити з Києва сателіта Москви. Проти цього протестує щонайменше півтора тисячі років історії Києва.

Київ — Москва. Вони репрезентують два різні світи. Від Павла Алепського до сучасних туристів і закордонних журналістів маємо сотні свідчень, що Київ і Москва це два різні світи, не тільки в сенсі географічному, але й у способі життя людського. Вони репрезентують два стилі, два різні принципи життя, два різні улади в організації людей і народів. Розпрацювати ці думки, обоснувати їх, подивитись на Київ політичними очима, визначити його роль у майбутньому впорядкуванні Східної Европи: Київ, як чинник, що єднає рівні, рівноправні і повноправні народи Східної Европи; єднає заради побудови демократичного ладу, нового суспільства, нового — хай Вас не лякає! — соціялізму з людським обличчям. Київ не прагне панувати над іншими народами. Київ, за тисячу років писаної історії, ніколи не панував над чужими (Святослав, що пішов на болгарів, — тільки епізод, спровокований Візантією).

Київ — «матір городів руських». Колись це був історичний факт; сьогодні це зобов'язання. Народ, що від своїх предків дістав такі скарби, як стародавньої Русі культура, має обов'язок супроти своїх прабатьків і супроти Історії: не змарнувати талантів, а сторицею до них додати. Писав Й. Ґ. Гердер, що Україна стане Гелладою майбутнього. І культурне відродження, яке Сталін розстріляв, і поява Шестидесятників, яких брежнєвський терор приневолив замовчати,

— показують, що Гердер не дуже помилявся. Київ, матір городів руських, хочуть принизити; зробити з нього глухий загумінок, провінцію, периферію Москви. Москва — столиця великого народу. Хай буде. Але Москва не є столицею для українського народу. Київ не є проти Москви; але Київ не буде її сателітом. Київ не претендує бути «третім Римом». Але Київ був «другим Єрусалимом», місцем великої побожности і містом великої науки. За гетьмана Івана Мазепи Могилянська Академія була Альма Матер для всієї Східної Европи. Київ — другий Єрусалим: ця ідея «має давнє коріння і довгу історію, яка чекає на свого дослідника» (О. Оглоблин).

ПРОБЛЕМА РЕВІНДИКАЦІЇ СТАРОДАВНЬОЇ РУСІ

Спонтанно висловлюю думки неупорядковані. Їх треба систематично розпрацювати. Це можна робити і в діяспорі. Мені писали: «Пластунки нашого куреня свій черговий табір присвятили Києву». Зроблено пластичний план столиці України; було кілька гутірок про минуле й сучасне Києва; про його значення для українського народу; як євреї в діяспорі дві тисячі років памятали про свій Єрусалим, так ми не сміємо забути «нашого Єрусалиму». Подібний табір, присвячений Києву, влаштували українські пластуни й пластунки 1956 р. в Англії. Отже, є зрозуміння для цих проблем. Варто над цим попрацювати.

Із темою про Київ повязана проблема ревіндикації Київської Русі. Знову зробити старовинну Русь основою нашого національного світогляду й мислення. Забрання Київської Русі в арсенал російського імперіялізму (після того, коли не вдались різні спроби його знищити), — це тільки половина злочину супроти нашого народу. Бо, друга половина злочину в тому, що сучасні великодержавники з КПРС просто заборонили українській науці займатися дослідами Київської Русі. Також під забороною всі завдання популяризувати цю Русь в українському суспільстві. У Києві досі не зявилось нічого подібного до монументальної книги російського історика Б. Рибакова «Древняя Русь» (1963). Таких публікацій, які популяризують культурні надбання Київської (і Галицької) Русі, як власність російського народу, вже безліч видано в Москві й Ленінграді.

Не без вини й українське суспільство, не сучасне радянське, а те, яке живе й жило за умов релятивної свободи слова. Треба дивуватись, як пасивно й зрезигновано, інколи й байдуже, ми поставилися до цього грабунку найціннішої частини нашої національної субстанції. Дивуватись треба, що так мало було зрозуміння. Не дуже давно залюбки співали в нас пісню-молитву, що може правити за національний гимн: «Боже великий єдиний, Русь-Україну храни». Тепер, спостерігаю, викинули Русь і співають: нам Україну храни. Що це — історична чи політична безграмотність?

НАЦІОНАЛЬНА СВІДОМІСТЬ І ПОНЯТТЯ НАЦІЇ

Останнє, а проте найважливіше: проблема національної свідомости в росіян і в нас. Росіяни витворили таку національну свідомість, яка має значні асиміляційні тенденції. Національна свідомість у росіян багатоплощинна, у нас — одноплощинна. Російські автори-вели-

кодержавники визначають три шари: основний шар свідомости «великоруський» (вузький), ширший це «руський» (включає великоросів, малоросів, білорусів), і найширший «російський» (все, що в межах імперії). Є ще інші шари — православний, всеслов'янський. Великодержавники з КПРС творять нові формації: радянський народ, співдружність соціялістичних держав. Ця багатоповерховість дуже сприяє російському імперіялізмові. Наша національна свідомість — одноплощинна. Крім того, вона в них і в нас побудована на різних поняттях нації.

Росіяни, маючи дивний «смисл для держави» (Кавелін), покористувались ідейним доробком Київської Руси. І витворили в себе територіяльне розуміння нації. Була в Росії (тоді Московське царство) нація російська, коли Іван III вирушав проти Новгорода. Була в Київській Русі нація[20] русько-українська, коли складались київські і галицько-волинські літописи, коли укладали «Правду Руську», коли Іларіон читав у київській Софії своє «Слово о законі», коли незнаний поет творив «Слово о полку Ігоревім».

Наша найстарша формація мала в основі територіяльне розуміння нації. «Руська земля» — не тільки територія, але й народ, що на цій території. Територія і народ становлять політичну єдність: націю. Ця ідея територіяльної нації сформульована в Начальному літописі не тільки в назві «Откуду есть пошла Руская земля... и откуду Руская земля стала есть». Увесь твір дише і живе цією ідеєю. Ще виразніше виражає цю думку Галицько-Волинський літопис.

Та з літописами вона й кінчиться, на жаль. З упадком обох королівств[21] руських не стало органу, що продовжував би ці традиції. Всюди в Европі тоді й пізніше церква даного народу дбала, щоб зберігати його традиції і розпрацьовувати національну доктрину. У нас же візантійська ієрархія була в цьому зовсім не заінтересована. І в нас територіяльне розуміння нації затратилось на сторіччя. З'являється воно щойно у Вячеслава Липинського, але без нав'язання до Київської Русі (В. Л. зосередив свою увагу на 16—17 сторіччя і Київською Руссю не займався). Коли приходить національне відродження у другій половині 16-го сторіччя, відроджується і думка про націю руську. Але тут нація ідентична з православною, руською

---

[20] Нація є категорія історична. Це значить: у різні історичні періоди вона може різно виглядати; з різних соціяльних елементів складатись; різну економічну базу мати. Але є певні ознаки тривалі, константні в усіх формаціях, напр., та сама мова, той самий звязок зі землею (почуття патріотизму), та сама константна свідомість власної національної індивідуальности впродовж віків, свідомість спільних політичних інтересів у стосунку до інших, до сусідів (бажання бути політично незалежними), свідомість єдности землі, влади і народу. Від коли ця єдність заіснувала в Україні (а це було перший раз у добу Київської Русі), від тоді існує українська нація. Ця тема вимагала б ширшого обговорення. Тут лише стільки, щоб виправдати згадку про «русько-українську» націю в 10—12 сторіччях.

[21] Коли про королівства (південної Руси) 13-го сторіччя говорить Борис Рибаков (Обзор общих явлений русской истории IX—XIII в.), то й ми тут можемо так висловитись.

вірою; і не зв'язана з територією. Таке розуміння нації виключило з неї «Русь закону римського» (українців римо-католиків); виключило й українців греко-католиків (уніятів). Потім формується козацька нація; станове, також безтериторіяльне, розуміння нації, яке виключало міста й духівництво (може це одна з причин, чому міста і церква так легко вийшли з-під влади гетьмана під безпосередню руку московського царя). Козацьку націю винищили Петро І і Катерина II. У 19-му сторіччі нове відродження формулює етнографічне поняття української нації. У нашу добу зявляється ідеологічна концепція нації. Усі ці теорії — антидержавні, бо сектантські: вони виключають із нації раз той, раз інший, прошарок українського народу. Вони не звязують народу з його ґрунтом. Є ще одна — «українська соціялістична нація», але вона з нашою темою не має звязку. Бо «соціялістична нація» це шлях до злиття народів у новій імперії; резолюція 24-го зїзду КПРС замасковує імперію нових царів під назвою «нова історична спільність людей — радянський народ».

Для розправи з російським імперіялізмом перше завдання — зміцнити наші ідейні позиції. Заради цього нам треба перевірити всі основні положення, що складаються на зміст української національної свідомости. І збагатити цю свідомість тими скарбами державної думки, що розпорошені в тисячах старовинних документів, часто загублені з нашої памяті. «Рятуйте память нації, — кличуть до нас сьогодні з України, — бо це те, що нам тут хочуть знищити». Але це ще не все. Зміст національної свідомости мусить бути збагачений думками новими, скерованими на майбутні завдання народу в цілком нових умовах. Наша національна свідомість мусить дістати вагомий зміст — візію нового життя на великій українській землі; таку візію, яка згуртувала б увесь народ заради її здійснення; і яка одночасно притягала б до себе людей інших національностей, що живуть в Україні і захочуть на цій землі разом з нами мати спільну Батьківщину.

Ото ж, багато праці для української вільної політичної думки.

Частина третя

УКРАЇНСЬКИЙ ВНЕСОК ДО РОЗВИТКУ РОСІЙСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

І. ЩО СТАЛОСЯ З НЕДОБИТИМИ НАЩАДКАМИ

Я вже раніше заторкнув занедбану тему: український внесок до розвитку російської культури та українська участь у розбудові російської імперії. Український внесок у духове багатство сусіднього народу такий великий і такий небуденний, що в історії народів, наскільки знаю, він без прецеденту. Тема ця має історичне значення: вона досі не вивчена і для майбутнього історика, який схоче нею занятися, вона буде становити цікавий предмет досліду. Але вона дуже актуальна сьогодні, а ще більше буде — завтра, бо вона дає ключ, щоби зрозуміти суть політики російського імперіялізму супроти України.

Перший раз я наткнувся на це питання, коли гортав у монументальній книзі «Малороссійскій родословник» Вадима Модзалевського.[1] Молодий автор поставив собі амбітне завдання зібрати в одному творі родоводи козацької старшини Лівобережної України. І ви бачите, що сталося з недобитими нащадками тих, котрі будували козацьку державу: у велетенській більшості їх поглинула імперія. Найбільше з них пішло до царської армії та на державні посади. І тут і тут досягали найвищих становищ і нагород — за службу тим, котрі знищили гетьманську державу. Тут я можу тільки заради прикладу навести небагато імен, навмання вибраних. Але й вони ілюструють проблему наглядно і драматично.

У ЧЕРЗІ — І СЬОГОДНІ НЕСКІНЧЕННІЙ...

Олександр Безбородько († 1799) — випускник Могилянської Академії, козацький полковник, член Російської Академії, почесний член Академії Художеств, царський сенатор, граф Римської імперії, світліший князь Російської імперії, канцлер царського уряду, член Ради імператриці, «обергофмайстер»; орден св. Андрія з брилянтовими зіркою і хрестом, низка інших відзначень.

Ілля Безбородько († 1815) — граф Римської імперії і граф Російської імперії, генерал-майор і член Военної Колегії, царський сенатор; відзначений золотою шпагою «за хоробрість».

Василь Бороздна († 1850) — член найвищих відомств в уряді, в ділянці господарсько-фінансовій; ряд високих орденів.

Микола Бороздна († 1878) — Смоленський губернатор; золота медаль за заходи для визволення селян.

---

1 Чотири томи вийшли 1908–14 в Києві, п'ятий залишився в рукописі. Модзалевський помер на 38-му році життя під час пошесті тифу в Києві 1920 року. Його приятель, росіянин Георгій Лукомський завважує: До революції не було дозволено назвати офіційно «Український» Родословник.

Олекса Бутович († 1830) — губернатор Чернігівський і Вітебський.

Платон Гамалія († 1817) — капітан-командор, учитель морських умілостей, автор 4-томної праці «Вища теорія морського знання», член Академії Наук; ряд високих відзначень.

Єлисей Гамалія — високий офіцер морського корпусу.

Іван Григорович Гамалія (нар. 1774) — участь у 18 морських походах; командував военними кораблями і морськими екіпажами; відзначений орденами.

Іван Петрович Гамалія (нар. коло 1775) — високий морський офіцер; 25 років на керівних посадах.

Микола Гамалія (нар. 1796) — губернатор Вітебський і Тамбовський, заступник міністра; ряд відзначень.

Федір Гамалія (нар. коло 1780) — морський офіцер; здобув найвищі відзначення.

Марко Горкавенко († 1856) — віцеадмірал, член Морського авдиторату; перстень із брилянтами за лекції морської математики; ряд військових відзначень.

Степан Громико († 1877) — начальник відділу в Міністерстві внутрішних справ «відомий своєю діяльністю для повернення уніятів до православ'я», Седлецький губернатор.

Андрій Гудович († 1808) — «генерал ан-шеф», флюґель-адютант Петра III, посол царя до Фрідріха Великого, кавалер Олександра Невського.

Іван Гудович († 1820) — граф Російської імперії, генерал інфантерії, головнокомандувач (у 1806) на «Кавказькій лінії» і в Грузії, генерал-фельдмаршал (за перемогу над Юсуф-пашою), ген. губернатор Київський, Рязанський і Тамбовський; золота шпага з лаврами та кілька найвищих орденів.

Василь Гудович (нар. 1753) — граф, генерал-лейтенант.

Микола Гудович — генерал-майор, граф.

Андрій Гудович († 1869) — граф, генерал-майор, «оберштальмайстер» царського двора.

Василь Васильович Гудович († 1831) — граф, генерал-майор; орден Георгія, золота шпага за хоробрість.

Михайло Гудович (нар. 1784) — граф, генерал-майор, золота шпага за хоробрість, Володимир зі стрічкою.

Михайло Дараган — сенатор, «штальмайстер», губернатор Чернігівський, Вологодський, Калішський.

Михайло Михайлович Дараган († 1897) — генерал-майор, начальник московського арсеналу; орден Володимира за угорську кампанію 1849 р.

Дмитро Дараган († 1892) — генерал інфантерії; орден Олександра Невського.

Федір Дараган († 1874) — генерал-майор; золота шпага, орден Володимира.

Петро Дараган († 1875) — генерал-ляйтенант.

Дмитро Йосипович Дараган (нар. 1884) — в японській війні (1904) без компаса вночі завів броненосець до порту; професор Морської Академії.

Василь Дараган (нар. 1751) — генерал-ляйтенант, «камергер» царського двора, «фаворит Петра III».

Іван Дараган — директор Самарського банку в Москві.

Йосиф Дараган (нар. 1848) — залізничий піонер, керівник залізниць у Польщі, учасник міжнародних залізничих конгресів.

Микола Дараган (нар. 1791) — організатор поштової справи, високий урядник міністерства пошти.

Іван Долинський († 1809) — член Академії Наук, президент Комерційної Колегії.

Георгій Долинський († 1870) — генерал-майор, низка відзначень за участь у кампанії проти польського повстання 1830 р.

Костянтин Домонтович († 1889) — сенатор, член Ученого Комітету.

Михайло Домонтович († 1902) — генерал інфантерії, член Военної Ради.

Іван Домонтович († 1895) — директор Духовнонавчального Управління.

Митрофан Зарудний († 1883) — директор законодавчого відділу міністерства юстиції.

Михайло Значко-Яворський († до 1835) — відзначений як офіцер у війні з Туреччиною; відзначений за дипломатичні успіхи; як посадник Полтави нагороджений перстенем із брилянтами за підготову міста до столітнього ювілею «Полтавської перемоги».

Яків Завадовський († 1794) — граф Римської імперії, генерал-майор.

Петро Завадовський († 1812) — граф Римської і граф Російської імперій, генерал-майор, секретар кабінету Катерини II, міністр освіти.

Василь Завадовський († 1855) — граф, оберпрокурор Сенату, майстер церемонії Миколи I, майстер церемонії ордену Олександра Невського; багато високих відзначень і орденів.

Василь Завойка († 1898) — віцеадмірал, командувач морськими і сухопутніми військами на Далекому Сході.

Андрій Закревський († 1835) — генерал-майор.

Петро Капцевич († 1840) — генерал-губернатор Томська і Тобольська, генерал інфантерії, командир Сибірського корпусу; різні відзначення.

Олександр Константинович († 1903) — генерал-лейтенант і військовий губернатор Таргайської області, Бесарабський губернатор, член Ради міністра внутрішних справ; золота шабля за хоробрість, інші високі відзначення.

Лев Карнович († 1850) — генерал-майор; багато відзначень за хоробрість у боях і за знання військової справи.

Іван Кованько († 1830) — столоначальник у міністерстві фінансів, заслужений у розвитку гірничої промисловости, високі посади в різних господарських відомствах.

Микола Кованько (нар. 1775) — професор гірничих наук, керівник ряду гірничих підприємств.

Олекса Кованько († 1870) — заслужений у розвитку металургії, генерал-майор, директор державної карбівні, орден за лекції хімії.

Атанас Красовський († 1843) — генерал-лейтенант, ген.-губернатор Новоросійський і Бесарабський.

Яків Козельський (нар. 1735) — на 33-му році життя став секретарем Сенату, професор механіки в Артилерійському кадетському корпусі, автор і перекладач багатьох книг з військової інженерії.

Гадаю — цього досить, хоч я ще не пройшов другого тому «Родословника». А тут і Кочубеї. Нащадки Василя Кочубея, генерального судді гетьмана Мазепи, зробили в імперії блискучу кар'єру. Ось:

Віктор Павлович (1768—1834) — граф Римської імперії, князь Російської імперії, член Лондонського посольства, уповноважений міністр при

Турецькому султані, віце-канцлер та сенатор, міністр внутрішних справ, голова Комітету Міністрів, голова Державної Ради; найвищі відзначення і ордени. *Василь Васильович* († 1844), полковник; *Дам'ян Васильович* († 1859), сенатор; *Олександр Васильович* († 1866), сенатор, член Державної Ради; *Аркадій Васильович* († 1878), царський «камергер», віце-губернатор.

Князь Василь Вікторович († 1850) — «камергер», член делегації царя на коронації англійського короля Вільяма IV, потім на коронації королеви Вікторії; на високих посадах у дипломатичній службі. *Князь Михайло Вікторович* († 1874) — «гофмаршал» в особистій канцелярії царя, майстер церемонії. *Князь Сергій Вікторович* († 1880) — високий чин у міністерстві внутрішніх справ. Ряд інших Кочубеїв. Усі вони обдаровані найвищими орденами й нагородами, чимало з них «за хоробрість» у боях.

Це з першого і дещо з другого тому Модзалевського. А його «Родословник» охоплює лиш один сектор Лівобережної України — козацьку старшину. А що дали люди творчі в ділянці науки, літератури, мистецтва; тут — десятки тисяч імен. Зрештою, це ділянка абсолютно не досліджена. Отож подати будь-які цифри хіба навгад. Дуже потрібно біографічного словника, що зареєстрував би всіх людей українського роду, які працювали для більшої слави і багатства російської культури. Але, як такий словник укласти без архівів російських та українських?

Велика праця Костянтина Харламповича,[2] хоча залишилась незакінченою, дозволяє уявити, що дали українці сусідам в одній ділянці церковній, впродовж одного лише сторіччя. За його даними налічуємо в епархіях Московської Русі до 1770 р. — 107 митрополитів, архиепископів та епископів українського походження. (Михайло Драгоманов з гірким докором завважив: і всі вони за наказом царя проклинали щорічно гетьмана Мазепу.)

II. ГОЛОСИ РОСІЙСЬКИХ УЧЕНИХ

«Правда» (17. X. 1973) опублікувала постанову ЦК КПРС «Про 250-річний ювілей Академії Наук СРСР». Цією постановою започатковано всесоюзну кампанію підготови до ювілею, який припадає на 1975-ий рік. Але ні в постанові ЦК, ні в пізніших публікаціях до цієї теми ніхто не говорить про український внесок до розвитку освіти й науки в Росії. Тому треба нам тут сказати те, про що не вільно говорити там. Подаю висловлювання тільки російських учених; з інших — єдиний голос проф. Чижевського. Але його позиція в науковому світі така велика, що робить його понаднаціональним авторитетом.

Російський етнограф та історик Петро Безсонов, писав (1871) про українські культурні впливи в Росії 17-го сторіччя:

«Кожен знає, які були вони (малоросійські й білоруські впливи) обильні, сильні й дійові, напр., для Великоросії, а особливо для Москви. Пришельці заняли тут найзизначніші і найвпливовіші місця від ієрархів до консисторських правлінь ними заснованих, від духовників царської родини до ма-

[2] К. В. Харламповичъ: Малороссійское вліяніе на великорусскую церковную жизнь. Том I. Казань 1914. Перевидано 1968, Mouton, The Hague-Paris, стор. XXIV, 880, LXVI.

настирських настоятелів, ректорів, префектів та вчителів, ними проектованих шкіл, до кабінетних учених і друкарських експертів, адміністраторів, дяків і секретарів. Майже все піддалось їх реформі, їх непереможному впливові: богословська наука, виправлення священних. і богослужебних текстів, друкарство, справи розколу, церковна адміністрація, храмовий, хоровий і домашній спів, ноти, зовнішній вигляд архиєрейських домів, стиль їх життя, екіпажі, одяг служби, напр., дяків, вигляд і стан шкіл, методи й предмети навчання, уклад бібліотек, правопис, вимова усна й читана (церковне м'яке г замість твердого), громадські забави й видовища і т. д. і т. д.». (П. А. Безсонов: Бѣлорусскія пѣсни, с подробными объясненіями . . . , Москва, 1871, стор. VI).

КИЇВСЬКА УЧЕНІСТЬ ТВОРИТЬ НОВУ ЕПОХУ

Петро Пекарський, історик, член Імператорської Академії Наук (1862):

«В історії російської освіти 17 і 18 сторіч особливо дві події привертають до себе увагу дослідника — це створення Петром Могилою академії в Києві й турботи Петра Великого за поширення освіти в Росії. Обі ці події — одна з початку 17-го, друга з перших років 18-го сторіччя — мали такий величезний вплив на майбутній розвиток російської просвіченості, що в них є зародок і початок усього, що творилось у нашій історії наук і літератури; і тут маємо шукати розгадку того, що існувало і втримувалося в нас довгий час пізніше».

Згадавши про українську полемічну літературу 16-го і 17-го сторіч, яку Пекарський оцінює радше негативно, він пише:

«Але не зважаючи на це все не можна не бачити, що малоросійська вченість мала свою добру сторону, а саме: за її допомогою в Києві зникла тупа ненависть до всього чужинецького, яку намагалися систематично підтримувати в Москві».

Російський учений помиляється, коли каже, що «в Києві зникла ненависть до всього чужинецького», бо в Києві такої ненависти ніколи не було, зокрема, якщо йдеться про світ Західний. Пише, напр., член Академії Наук, історик церкви, Євген Голубинський:

«Великоросія, частина Русі дуже віддалена від Західної Европи, почала якоюсь мірою роз'єднуватися від цієї останньої з часу Андрія Боголюбського, що від нього розпочинається її історія. А пізніше й цілком зірвала зв'язки з нею і до такої степені стала країною самозамкненою, що являла собою неначе европейський Китай. Сьогоднішня Малоросія навпаки, не лише ніколи не розривала зі Західною Европою, але з тією хвилиною, коли для Великоросії почалось цілковите роз'єднання (навала монголів), вона зблизилась до неї тісніше ніж до того часу (Галицько-Волинське королівство) . . .». (Е. Е. Голубинскій: Исторія Русской Церкви, Петербург 1901, том I, стор. 882).

Далі П. Пекарський:

«За Петра російська освіта складалася з двох стихій — з київської учености, перенесеної з Польщі, та европейського просвічення, перебраного з Голляндії, Німеччини, частково з Англії, Франції і навіть з Італії. Київ-

ська ученість мала перевагу, бо за нею було право давности; тимчасом европейське просвічення, наслідком історичних причин, засвоювалось важко; і, за винятком самого царя та двох-трьох осіб близьких до нього, не мала Росія видатніших представників». (Петр П. Пекарскій: Наука и литература в Россіи при Петрѣ Великом, СПтб. 1862, т. I, стор. 1—5).

В іншому творі той же Пекарський пише:

«У російській просвіченості 18-го стор. раз у раз зупиняєшся на явищах, що їх неможливо пояснити реформами Петра Великого, швидким наближенням до Заходу і т. п. До таких явищ не можна не віднести, напр., помітну перевагу київських учених в освітньому ділі Петрової доби, які, до речі, своїм наставленням не відповідали намірам ні поглядам царя (за винятком одного Феофана Прокоповича)».

«Тепер уже зайво доводити, що поява західної цивілізації в нас мала місце до часів Петра Великого. Краще всього свідчить про це роль, яку за його царювання грають у справах освіти київські учені, що засвоїли свої знання й напрямки цілком незалежно від реформи, здійснюваної царем. Ці люди, просякнуті схоластикою, нетерпимістю й пересудами, все-таки були настільки вище сучасних московських книжників, що їм була знайома західна цивілізація і вони не бачили в ній джерела єресей. Київським ученим, за відсутністю інших, майже виключно віддано запровадження більшости шкіл у Росії 18-го сторіччя. У їх руках були важливіші із друкарень, були перевірка і схвалення книг для друку; і взагалі вони диспонували значними, не матеріяльними, а моральними засобами». (Петр П. Пекарскій: Представители кіевской учености в половинѣ XVII-го столѣтія, СПтб, 1862, стор. 552—3).

Професор Київського університету, Михайло Владимірський-Буданов:

«У 17-му віці, за тіснішого зближення східної Русі зі західною (...) елементарні школи (в східній Русі) оживилися внутрішньо і поширилися в своїй кількості. Вплив західної Русі в цьому випадку не може підлягати ніякому сумніву» (Журнал Мін. Нар. Просв. 1873. Октябрь, стор. 214—5).

ЗВОРОТНИЙ ПУНКТ У РОЗВИТКУ РОСІЙСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Олександр Пипін, член Імператорської Академії Наук і член НТШ, пише в книзі: «Исторія русской литературы» (4 томи, СПтб, 1907—1911):

«Московська Росія ставала все сильнішою державою. А держава потребувала різних технічних знань. І в Москві відчули потребу вчених людей; їх почали викликати з Києва і Греції; а різного рода техніків прийшлося шукати на Заході (т. II, 302).

«Упродовж 17-го сторіччя до Москви щораз більше просякають впливи київської і західноруської школи. Ще до Петра в російському житті наполегливо виявлялась потреба нової освіти. І було питання лише в тому, з якого джерела і яким шляхом її візьмуть: був нахил до шляху південно-руського, де під впливами польсько-католицькими прийшлось би переймати европейську освіченість із других рук (т. I, 470).

«...в половині 17-го віку врешті зрозуміли, що для книжної справи потрібно справжніх учених людей; в себе вдома таких людей не було; їх почали викликати з Києва (т. II, 298).

«Тим новим елементом, який з кінця 16-го сторіччя, а особливо впродовж 17-го ст. втрутився у московську книжність і вкінці запанував над нею, були освіта й література, що розвинулись у Західній Русі та в Киеві. Це втручення... стало зворотним пунктом у розвитку старої російської літератури й підготовчим етапом до того її складу, який настав після петровської реформи» (т. II, 316).

«...західноруські письменники брались за праці, про які в Москві не думали й для яких московські книжники були просто неспроможні. До таких належали праці з граматики слов'янської мови..., словники..., перший виклад катехізису...; історичні твори, церковні поучення, врешті багата література полемічна, що стояла на рівні тієї літератури, яка з боку єзуїтів була скерована проти православ'я» (т. II, 318).

«Під кінець 17-го віку Москва була переповнена чужинцями: це були греки, «литовські люди» і «черкаси»,[3] як помічники в перевірці і публікації книг, як учителі в школах, нарешті якось утворених, як дорадники патріярха, вчителі царських дітей, і надворні поети» (т. III, 176).

Василь Ключевський (Курс русской истории, Москва, 1908):

«Західноруський православний монах, освічений у школі латинській або руській, організованій на зразок тамтої, і був першим провідником західної науки, прикликаним до Москви» (т. III, 355).

УКРАЇНСЬКІ ПЕДАГОГИ В РОСІЙСЬКИХ ШКОЛАХ

З початком 18-го сторіччя посилюється наплив українських просвітителів до Росії, стверджує Костянтин Харлампович, професор Казанського університету. В названому вище творі він наводить, крім московської духовної академії, ряд російських єпархій, де в школах працювали вчителі з України. Ось ці єпархії: рязанська, смоленська, тверська, псковська, новгородська, вятська, петербурзька, архангельська, устюзька, вологодська, нижненовгородська, костромська, ростовсько-ярославська, суздальська, владимирська, переяславська, коломенська, воронізька, білгородська, астраханська, казанська, тобольська та іркутська; разом 23 єпархії (стор. 633).

Далі Харлампович пише:

«У шкільній ділянці початок нового періоду в історії малоросійського впливу становить передача московської академії під керівництво місцеблюстителя патріяршого престолу, митр. Стефана Яворського. Ця передача привела до заповнення академії педагогами київського типу і навіть, на початковому етапі, студентами-малоросами. Дякуючи тому московська академія стала першою і найважливішою цитаделею, з якої велася систематична боротьба київського просвічення з московською темнотою. Сюди доставляли сотні молоді не лише з Москви, а часто й із дуже віддалених місцевостей. Звідсіля відряджували вчителів і студентів для організації шкіл в інших містах. Учителі-монахи, що відслужили свій строк, продовжували свою просвітню службу як архиєреї, настоятелі монастирів, проповідники, екзаменатори, законовчителі, місіонарі в різних районах Великоросії. Це збідніння учительського складу... впродовж довгого часу поповнювалося людьми, що пройшли школи південноруські: київську ака-

---

3) Литовські люди — білоруси, черкаси — українці (М. Д.).

демію, харківську колегію, чернігівську семинарію. Якщо брали викладачів „із волі" або з інших семинарій, то знов таки — малоросійського походження й освіти, тому, що й там учителі були в більшості „київської марки"» (стор. 633)

Після короткої реакції, що настала по смерті Петра I, знов пожвавилося зацікавлення освітніми справами (за цариці Анни), коли головою Синоду став Феофан Прокопович. І тоді Синод стає центром освітньої справи для всієї Росії (стор. 635, 636).

Про московську духовну академію Харлампович пише:

«. . . кількість малоросів, що заняли вчительські посади в московській академії в 1721—1762 рр., доходить до 50-ти; а в ході всього досліджуваного періоду — до 95-ох. Упродовж цього періоду ми знаємо не більше 30-ти великоросів (а Смирнов називає 10—12 осіб). Уже ця обставина показує, в чиїх руках було керівництво навчальними справами. Це стане ще яснішим, коли познайомимося зі списками начальників академії — ректорів і префектів. У досинодальному періоді (до 1721 р.) цієї посади досягнув лиш один великорос, Роговський. Потім у ряді префектів бачимо двох великоросів, у списку ректорів також двох», — на всіх 29 префектів і ректорів за час 1721—1762 рр. (стор. 665—666).

«ВЕЛИКА КУЛЬТУРНА СЛУЖБА» ДЛЯ МОСКОВСЬКОЇ РУСІ

Українці й білорусин Симеон Полоцький принесли до Москви церковну проповідь. Відзначивши цей факт, російський літературознавець, професор Казанського університету, Олександр Архангельський, пише:

«Наша західноруська проповідь, яка й тут ішла за польськими і взагалі західними зразками, мала чималу заслугу й у тому, що своїми „примірами" всетаки сприяла популяризації науки, — яка б не була ця наука. Важливе було те, що проповідник вводив слухача в розмаїті ділянки знання; і мимоволі розширювався горизонт слухачів; вони знайомилися з новими, до того часу їм мало знаними ділянками, і вони здобували певні пізнання . . . Дякуючи своєму різноманітному енциклопедичному змістові, середньовічна проповідь мала дуже важливе загальноосвітнє значення . . . У зв'язку зі загальним розвитком друкарства до південнозахідної Русі переходять західноевропейські повісті і розповіді світського змісту . . . , твори світської західної літератури. І тут швидко здобувають популярність; і своєю чергою ще швидше йдуть звідтіль далі до Московської Русі . . . це було особливо важливим здобутком» (Литература московского государства, конец XV—XVII вв., Казань, 1913, стор. 63, 65).

«Південнозахідна (київська) література, що створилася в кінці 16-го і на початку 17-го сторіччя, стояла незрівняно вище московського письменства. „Схоластика", яка була в основах західноруської вчености, — всетаки містила в собі зародки знання, тих чи тих наукових пізнань; і не лише служила як гімнастика розуму, але й давала йому певний корм, значно розширювала розумові горизонти. Крім того, тут, в південнозахідній Русі, не було тієї нетерпимости, яка так швидко і так різко почала давати себе в знаки в московському середовищі . . . „Схоластика" вносила цілкозито новий лад у мислення, який вможливлював і упрощував зближення з европейськими поняттями. З цього погляду молода західноруська

література... набуває особливого значення й важливости в загальному ході російської літератури й освіти; — вона виконала велику культурну службу для московської, північносхідної Русі... західноруська література була в кінці 17-го сторіччя тим живим кільцем, що зв'язувала далеку Московію зі Заходом» (там же, стор. 80).

УКРАЇНСЬКЕ ПОСЕРЕДНИЦТВО

Професор Гайдельберзького університету, Дмитро Чижевський, славіст, світовий авторитет у питаннях слов'янознавства, пише:

«Вплив української літератури на російську в 17-му стор. величезний та дуже значний ще в 18-му. Ми вже згадували неодного українця (напр., проповідники), що працював у Росії. Та через українське посередництво проходили часто в Росію і твори західної та польської літератури, напр., повісті (щоправда, якраз в повісті росіяни в часи барокко дали дещо своєрідне). Але українці принесли до Росії взагалі вперше певні літературні ґатунки, напр., вірші і драму; представник київської школи (білорус) Симеон Полоцький оживив зовсім уже завмерлу російську проповідь, — та його наступники були здебільша українці. Дуже визначна була роля українців у російській науковій літературі, хоч твори (богословські) українців і зустрічалися нераз із заборонами та переслідуваннями. Цікаво, що навіть богословська література „старовірів" складається великою мірою з українських творів. — В цілому російська література 17-го віку виглядає в певний час на якийсь „філіял" української літератури. Дуже великий, хоч менш помітний, вплив українців на російську літературу 18-го сторіччя: один з її основоположників А. Кантимір — у традиції українського силябічного віршу; вплив українського віршу сильний (тим більше, що „вірш" живе в Москві ще досить довго паралельно з новими тонічними „стихами". Кількість перекладачів-українців (серед них Гр. Полетика) велика, велика й кількість наукових письменників-українців, що виробляють чималою мірою російську термінологію. Українські поети, що пишуть по-російськи, запроваджують до російської літератури почасти в нових формах традиційні мотиви української лірики... Українець, де в чому споріднений зі своїм земляком Сковородою, Семен Гамалія грає головну ролю в розвитку російської містики 18-го стор. Ще більший вплив ортодоксального Паїсія Величковського» (Історія української літератури, УВАН, Нью-Йорк, 1956, стор. 312).

Російський літературознавець, Ігор Еремин, пише (1966):

«Найважливішою подією в літературі... в цю добу (на межі 17—18 сторіч) було утворення так званого „барокко". В Росії сліди цього літературного напрямку чітко виявляються починаючи з 60-их років 17-го сторіччя передовсім під пером осівших тут вихідців з України і Білорусії, колишніх вихованців Києво-Могилянської колегії. На Україні цей напрямок дожив до кінця 18-го сторіччя. В Росії проіснував порівняно недовго... В історії російської літературної мови „барокко" відіграло дуже важливу роль. Під безпосереднім впливом цього літературного напрямку виробляється в цю добу той особливий ізвод книжної, слов'янської, чи як її тоді називали „словенської" мови, яку російська література 17-го сторіччя передала у спадок літературі 18-го стор. (Литература древней Руси, Москва—Ленінград, 1966, стор. 207—8).

Професор Чижевський:

«Певне наближення до російської мови відбувається у 18-му стор., але це є наближення... російської мови до української: кількість українців серед перекладачів (уже в 17-му стор.) в урядах, на духовних посадах, а пізніше в університетах була така значна, що українські елементи в великій кількості прийшли до російської канцелярійної, судової, шкільної мови, нарешті до наукової термінології» (там же, стор. 255).

РІЗНА ДОЛЯ ДВОХ БОГОСЛОВСЬКИХ ШКІЛ

Вплив київської богословії на московську в 17-му сторіччі. Про це пише російський теолог Тарасій Курганський 1903-то року:

«У 16-му сторіччі Російська помісна церква перший, і здається, єдиний раз почула могутній відгомін вселенської богословії святих отців, а в наступному сторіччі київські схоластики започаткували шкільну богословську науку. Оба ці явища, викликані особливими історичними обставинами, мали цілковито різну долю. Київська богословія швидко проникнула до Москви; тут її зустріли неприязно і з підозрою, але вона дістала сильну підтримку в особі шанувальника Заходу, царя Петра І. І за його співпрацею поширилася на всю Росію і заволоділа духовною школою, що була заснована в 18-му сторіччі; і тут з невеликими змінами втримується досі» (1900). «Цілковито іншої долі зазнала богословія московська» (стор. 5). «Наслідком вирішальних історичних випадковостей західноруське церковне життя підпадало впливам латинської церкви, затьмареної духом єресі... (А проте) Православє єпископів західноруських областей було завжди вище сумнівів» (55). «Київські богослови 17-го сторіччя, перенісши на ґрунт російської духовної школи католицькі системи богословії і схоластичний метод мислення, були першими, хто познайомив російських християн з ученням про сім таїнств... У 16-му сторіччі російська церква нічого не знала про сім святих таїнств» (177). (Ієромонах Тарасій: Перелом в древнерусском богословіи, Варшава 1927, передрук з 1903 р.).

І ще раз К. Харлампович:

«Яка різноманітна діяльність південноросів у північносхідній Росії, а проте в нашій літературі досі не поставлено в усій широті, глибині та в історичному значенні питання про малоросійський церковний вплив на Великоросію. Досі в нас нема навіть цифри цих діячів, ані їх списка... Не вияснений також обсяг науково-літературної творчости окремих письменників-малоросів» (стор. III—IV).

ПОЛІТИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ НАШОГО ВНЕСКУ

Зі заяв авторитетних російських науковців минулого сторіччя ми бачили: український внесок до розвитку науки й освіти в Россії — величезний. Українські впливи «в Московській Русі» 17-го сторіччя «обильні, сильні і дійові... Майже все піддалось їх впливові». Київська ученість утворила нову епоху в культурному житті Росії. Українські вчені й літератори виконали «велику культурну службу для Північної Русі». Будьмо вільні від національних сентиментів у підході до такої теми. Але й об'єктивно маємо справу з цікавим історичним процесом. Він мав далекойдучі наслідки не лише в українсько-російських стосунках, але й у культурному житті одного з найбіль-

ших народів Европи. Ця тема заслуговує на ґрунтовне, всебічне дослідження. Але, стверджував 1914 р. Харлампович: це питання «в нашій (науковій) літературі досі не поставлено». Так було на початку сторіччя. А як сьогодні?

Що далі відходимо від тієї доби, в якій працювали Безсонов, Пекарський, Пипін, Харлампович, то більше діє протилежна тенденція: замовчувати український внесок до російської культури, щоб цю тему забули взагалі. Бо вона викриває фальш основних положень сучасної національної політики КПРС. Ядром її — теза про керівну роль російської культури в Радянському Союзі; і теза про те, що єдино через російську мову народи СРСР можуть знайомитися зі скарбами світової культури (щоб таким чином легше було їх асимілювати). Правда про український внесок до російської культури й освіти підриває доктрину про «старшого брата» в усіх її виданнях, словянофільському, сталінському і брежневському. Очевидно, треба застерегтися: було би смішно й глупо — впадати в подібну шовіністичну дурійку на українському боці, і з факту культурної переваги українського елементу в 17—18 сторіччях виводити доктрину про іншого «старшого брата». Але памятати про український внесок до культурного доробку Росії — мусимо; щоб мати моральну силу ставити опір офіційній доктрині про російське «старшування» і витворену цією доктриною поставу шовіністів. Мовляв, — що вони? Хахли, мужики, «гопак, чарка і сало», де їм до культури! Культура тільки в нас! «Хто з малоросів не знає російської мови, той не має культури». — (Автор цих рядків персонально знав людей з такими поглядами). А зрештою, пам'ятаєте? — «До нас в науку! Ми навчим почому хліб і сіль почім. На те й письменні ми, читаєм Божії глаголи!» — Перепрошую, тепер читають.. Леніна й аплодують промовам Брежнєва.

ДОКТРИНА ПРО «СТАРШОГО БРАТА» — СТАРША ЗА СТАЛІНА

Сьогодні офіційна політика не дозволяє сказати правду про український внесок до російської культури. Сьогодні робиться все, щоб цю проблему замазати. Хто, як не українська енциклопедія, мав би зареєструвати всіх тих українців, що дали певний внесок до російської культури? У Києві видали «Українську Радянську Енциклопедію», 17 томів — місця досить. Але саме «УРЕ» найбільше замазує цю проблему. Пошана редакторам і всім, хто причинився до появи енциклопедії. Та вони мали зв'язані руки директивами й цензурою з центру. Опрацьовуючи нижче поданий список, я перевіряв різні енциклопедії. Найчастіше таки дореволюційна енциклопедія Брокгауза та Єфрона звертала увагу на походження даного діяча. Значно менше робила це «Большая Советская Энциклопедия» (перше видання). Друге й третє видання цілковито ігнорують сторінку інформації; до них достосовані київські довідники. Радянська енциклопедія має служити передусім завданням партійної пропаганди, а не якійсь «обєктивній науці». Отже, не може підривати доктрини «старшого брата».

Кажуть, Сталін є творцем цієї доктрини. Почалось, як відомо, тостом «генераліссімуса» під час банкету в Кремлі на честь російського народу, як «керівної сили Радянського Союзу». (24. 5. 1945). Але доктрина про «старшого брата» куди старша.

Микола Чернишевський, полемізуючи зі словянофілами, писав («Современник», Петербург, 1861):

«Вони намагаються приховати свої егоїстичні прагнення словами любови; але бажання панувати прозирає в їх виступах постійно; — вони не вміють утриматись, і вже тепер розповідають про наше старшування над іншими словянськими племенами; про те, що в нас одних збереглися справжні принципи словянської народности. — „Ми ваші старші брати", каже ця партія; а за нашим народним звичаєм старший брат заступає місце батька, якого влада в родині — необмежена; і молодші брати мають беззастережно йому підкорюватися, самі не сміючи нічого обмірковувати... „ти навіть не радься з нами, не питай про нашу думку, бо ми не сміємо мати своєї думки; твоя воля — нам закон"». (ч. 10, стор. 301—2)

Сталін мав готові зразки.

III. КОНКРЕТНІ ЛЮДИ І ЇХНІ ТАЛАНТИ

ПЕРШИЙ ПРЕДСТАВНИК КИЇВСЬКОЇ ВЧЕНОСТИ В МОСКВІ

Досі були загальні заяви про український внесок до російської науки; були й загальні міркування з приводу цих заяв. Тепер же хочу говорити про конкретних людей. Бо тільки тоді зможемо якслід уявити, які скарби дав український народ на славу своєму північному сусідові. А поруч із ним давав і народ білоруський. Отож, білорусом розпочинаю галерею — довгу, предовгу.

Симеон Полоцький (1629—1680) — з цим іменем увійшов до історії Самуїл Петровський-Ситніанович, «славетний діяч культури та письменник». Походив із Полоцька, освіту здобув у Київській Академії. І він був перший, хто приніс київську ученість до Москви. Закінчивши Академію, вернувся до рідного міста й учителював. Московський цар захопив Полоцьк. Відвідав школу, де йому влаштували врочисте прийняття. Учні вітали його віршами, які уклав молодий учитель. Цар запросив ченця Симеона до Москви. Але це були бурхливі часи й пройшло кілька років, заки Полоцький прибув до царя. Шістнадцять років білоруса Симеона в Москві — це дуже активне, творче, багате на культурний доробок життя. Ставши виховником царських дітей, чернець Симеон посів таку впливову позицію, що міг дістати будьяку з високих посад у царській ієрархії. Але він свідомо від цього ухилявся. Все таки, як знавець богословя, був втягнений у той церковний конфлікт, що мав місце на Синоді 1666 року й закінчився трагічним результатом, розколом у російській церкві. Та це був тільки епізод у московському житті Полоцького. Вся його діяльність була скерована на освіту й літературу.

На полі освіти Симеон Полоцький започаткував «нову епоху в Московському царстві», — каже Костянтин Харлампович. Для своїх учнів, царських дітей, та взагалі для школи він уклав ряд шкільних підручників і написав низку творів, між ними — один, що для того часу становив загальну книгу знання і здобув широку популярність. Бувши впливовою особою, він досяг того, що до церкви впровадили проповідь. І сам написав понад двісті проповідей. Микола Костомаров каже (1873): «З іменем Симеона Полоцького повязується зародок Мос-

ковської духовної академії, що була першим вищим навчальним закладом у Північній Русі». На доручення царя чернець Симеон уклав план школи, спираючись на зразках Київської Академії. Щодо освіти — в Москві тоді змагалися два напрямки: «консервативний-грецький» і «прогресивний-латинський». Перший обстоював вузько-церковну освіту під безпосереднім контролем церковної ієрархії; цей напрямок відкидав усі ділянки знання, що не мали звязку з теологією. Другий напрямок репрезентував освіту західноевропейського типу. Симеон Полоцький своїм авторитетом підтримав напрямок західний. Але боротьба тривала й була вирішена щойно за Петра I, коли він віддав керівництво духовною академією українському вченому, Степанові Яворському.

М. Костомаров завважує: «Що стосується особи Симеона Полоцького та його творчости, стосується водночас долі і значення західноруських, головно київських, учених в Москві: в Московській Русі вони викликали струс». — «Энциклопедический словарь» Брокгауза та Єфрона підсумовує. З'явившись у Москві носієм ідей Київської колегії Петра Могили, він був активним запереченням тієї відсталости, в якій задубіло московське церковне життя. Він словом і ділом боровся за поширення освіти; він збагачував московську книжність зачерпненими в Києві зі західних джерел скарбами знання. Діяльність Полоцького зустрічала глуху ворожнечу з боку представників церковної влади та її поплічників. Але його високе становище робило його недосяжним.

СТЕПАН ІЗ ЯБОРОВА — МІСЦЕБЛЮСТИТЕЛЬ ПАТРІЯРШОГО ПРЕСТОЛУ

Степан Яворський (1658—1722) — «виразник реакційного світогляду феодальної аристократії, ворог наукового і суспільного прогресу». Так пише УРЕ про одного з найбільших просвітителів російських українського походження, ректора Київської Академії, «протектора» московської Духовної Академії, місцеблюстителя патріяршого престолу в Москві. М. Костомаров: Перенесення київської вчености до Москви було дуже важливою подією в історії російської освіти 17 сторіччя. Ця подія, особливо плідна в своїх наслідках, почалася поступово, ледь помітно. Але з настанням 18 сторіччя в Москві остаточно запанували кияни. Українець (в оригіналі «малорос») Степан Яворський, призначений місцеблюстителем патріяршого престолу по смерти Адріяна, переконав царя, що київські вчені можуть бути кориснішi для російської освіти, ніж будь-хто інший. І цар побачив у малоросійських духовних чудовий засіб для своєї мети: пересадити до Росії західну освіту. І з того часу малороси зайняли місце викладачів у Московській Академії, а навчання провадилось за київським зразком.

Степан Яворський (з Яворова на Львівщині) навчався у «славнозвісній» Києво-Могилянській колегії, в центрі тодішньої «южнорусской образованности» (Русскій біографическій словарь). Особливі здібності й прикмети характеру Яворського зробили, що звернув на нього увагу ректор Варлаам Ясинський, пізніше київський митрополит. Вислав Яворського продовжувати освіту закордоном. Повернувшись,

Яворський стає професором, потім ректором у Києві. За десять років праці в Академії виховав плеяду майбутніх професорів, просвітителів, проповідників, адміністраторів. Серед його учнів був і Феофан Прокопович, його майбутній суперник у дворі Петра І.

Трапилось, що митрополит послав Яворського в делегації до московського патріярха. Під час його перебування у Москві помер улюбленець царя, боярин Шеїн. І Яворського просили промовити над могилою. Його ораторський талант і знання так заімпонували цареві, що він уже не пустив Яворського до Києва. Велів патріярхові зробити його рязанським митрополитом, щоб мати його близько Москви. Все це не відповідало намірам Яворського, бо він рішуче не хотів покидати Україну; тут грали роль і його симпатії до Мазепи. І дійшло навіть до скандалу, коли патріярх підготовив усе до свячення митрополита, а кандидат не зявився: Яворський сховався в одному з підмосковських монастирів. І пізніше він не раз просив, одного разу навколішках благав царя відпустити його в Україну. Цар не звертав на це уваги.

Того самого, 1700 року, помер патріярх. Цар постановив не визначувати нового патріярха. Степана Яворського, всупереч його волі, зробив місцеблюстителем (екзархом) патріяршого престолу. Для царя міродайним було, що Яворський — представник західної вчености, незвязаний з традиціями старої московської партії. Назначення Яворського ця партія прийняла з незадоволенням, вважаючи, що він заражений «латинською ересю». Також єрусалимський патріярх виступив проти нього. На початках було дуже важко. Але досить швидко здобув собі пошану в російському суспільстві Москви, потім Петербурга. Виявив себе як надзвичайно обдарований учений і проповідник. Цар доручив йому опіку над московською духовною академією, надавши йому титул «протектора» академії. Яворський реформував її на київський лад, запровадив західноевропейську програму навчання і віддав її керівництво київському вченому Феофілактові Лопатинському, який 16 років був її ректором. «І київські вчені заполонили московську академію» (Харлампович).

ОПОЗИЦІЯ ПРОТИ ВСЕСИЛЛЯ ПЕТРОВОЇ ДЕРЖАВИ

Стоячи у проводі церкви, Степан Яворський мав особливо складну й важку ситуацію. Мусів ділити керівництво з деспотичним царем, який уперто йшов до того, щоб церкву цілковито підкорити своїй владі і з духівництва зробити державних службовців. А щоби підірвати в народі авторитет церковної ієрархії, цар влаштовував майже макабричні сцени — пародії на церковні обряди. Все це Яворському не відповідало. Зокрема заходи царя поневолити церкву суперечили його переконанням і його західній освіті. Із принципово відмінних поглядів на роль церкви щораз більше зростало напруження між царем і місцеблюстителем. Яворський не скривав свого незадоволення поведінкою царя. І під кінець його життя цар підшукав собі наступника та приневолив Яворського висвятити його в епископи: це був Феофан Прокопович, його колишній учень з Києва, тепер завзятий супротивник церковної політики Яворського.

Російський дослідник, Іван Морев, пише (1904): Митрополит Стефан Яворський із честю займав свою високу посаду місцеблюстителя патріяршого престолу й обороняв права церкви. Він належить до тієї групи малоросійських учених, які багато зробили для російської освіти взагалі.

Юрій Шерех заперечує твердження тих істориків, які кажуть, що Яворський був реакціонером. Бо він не виступав проти европеїзації Росії; навпаки — в цій ділянці сприяв цареві. Але він боровся за те, щоби поруч держави, яка хотіла поглинути все, — зберегти церковну організацію з певною дозою автономії. З цього погляду Яворський, хоча не безпосередньо, обороняв і права людини; щоб у державі, яка хоче перетворити всіх на гвинтики у своїй машині, людина зберегла право і змогу бути власною індивідуальністю. Його опозиція проти царя має тим більше значення, що це була в тодішній Росії єдина ідеологічно суцільна опозиція, котра не мала реставраторських (реакційних) тенденцій (The Slavonic and East European Review, 1951, XXX, 61).

ФЕОФАН ПРОКОПОВИЧ — ЙОГО «ОСОБЛИВЕ ЗНАЧЕННЯ»

М. Костомаров: В історії Росії 18 сторіччя серед осіб духовного стану не було нікого, хто мав би таке важливе значення як Феофан Прокопович; його значення особливе не лише в церковній сфері, а й в усіх політичних справах держави (Русская исторія в жизнеописаніях..., 1874, IV. 867).

Феофан Прокопович, хресне імя Єлисей (1681—1736), син київського купця, в ранньому віці став круглим сиротою. Заопікувався ним дядько Феофан Прокопович, ректор Академії, і взяв туди племінника до навчання. Коли хлопець мав 11 років, дядько помер. Але знайшовся в Києві добродій, що поміг йому закінчити освіту. Юнак виявив небуденні здібності. Послали його до Рима — продовжувати студії. По дорозі, на Волині, став уніятом. У Львові дістав нові рекомендації. У Кракові звернув на себе увагу «деяких єпископів та професорів». У Римі прийняли його до колегії св. Афаназія, що її в кінці 16 сторіччя папа створив для слов'ян і греків.

Пізніше Феофан згадував римські роки з вдячністю для настоятеля колегії. Ректор колегії, єзуїт, щиро полюбив Феофана — за його веселу вдачу, за гострий розум і жадобу знання; а може й за те, що молодий киянин своїм виглядом нагадував йому папу Урбана VIII. Ректор відкрив студентові доступ до ватиканської бібліотеки, де Феофан міг читати оригінальні видання вільні від шкільної цензури. Прокопович закінчив курс аристотелівської філософії та схоластичного богословя. Вивчив усю античну, греко-римську літературу, філософію, історію та, очевидно, сучасні йому науки. Читав так жадібно, що інколи забував про їжу та сон („Vita Theophanis Procopovicz", 1776). Папа пропонував залишитись у Римі, передбачаючи йому світлу кар'єру. Але його тягнуло на Україну. І 1702 року вже був у Почаєві, де повернувся до православя: до Києва прибув як монах Феофан. Став професором у Могилянській Академії і на 30-му році життя її ректором. Крім наукової праці займався літературою. 1705 року студенти Академії поставили на сцені його «трагікомедію» Владимир. Росій-

ський поет українського походження, який уславився перекладом Іліяди на російську мову (1826), так оцінив «Владимира»: поява небуденно надзвичайна; перший у нас твір написаний з талантом; характери, завязка, розвиток акції — захоплюють; свобода думки в автора показує людину, якої ідейний світогляд підноситься понад свій час; він висловлює думки, які в тому часі й пошепки боялись вимовити (Микола Гнідич).

Драма «Владимир» була присвячена Мазепі і мала завдання прославити державну мудрість гетьмана та славну минувшину Києва. (Весь зміст твору заперечує твердження радянської історіографії, яка повторює за старорежимною, нібито «Владимир» присвячений Петрові І.) «Владимир» дише духом тодішньої державної України. За посередництвом студентів Академії Прокопович увійшов у близькі стосунки з найвпливовішими тоді особами в гетьманському оточенні. Зокрема приятелював з родиною Марковичів, посвояченою зі Скоропадськими та Полуботками. Щоденник Якова Марковича свідчить про культурну атмосферу в цих колах: там читали Бекона, Декарта, Буддея, польських істориків, перекладали різні місця з єврейського тексту Біблії, укладали вірші...

Про київську діяльність Прокоповича пише німецький автор:

Сучасники Прокоповича славили його особливі таланти. Він відзначався гострим аналітичним розумом, мав завжди власний погляд на справи й самостійну думку. Виявляв нечувану начитаність у філософії та старовинній греко-римській літературі. Знав багато мов; латинською розмовляв як рідною українською. (Латинська мова була в Академії розговірною мовою.) За вченість та побожність шанували його митрополит, ректор та багато інших. Він приніс новий дух до Академії: наука вільна від схоластики, освіта світського характеру (R. Stupperich, Zeitschrift für slavische Philologie, Bd. XVII, 1941, 73—78).

У ПОЛОНІ «ІМПЕРІЯЛЬНОЇ ҐРАНДЕЦЦИ»

Після полтавської трагедії Прокопович переорієнтувався на бік царя. І той, хто 1705 року величав гетьмана у «Владимирі», після полтавської перемоги царя виголосив у Києві в церкві в присутності царя панегірик на честь його перемоги. І назвав Мазепу «проклятим зрадником». Уже на початку 1709 року цар боявся, які настрої в Києві, зокрема в церковних колах. Підозрівав, що митрополит «разом із іншими духовниками» сприяє Мазепі, і казав київському губернаторові перевірити настрої. Князь Д. Голіцин повідомляв: «... у всьому Києві знайшов тільки одного чоловіка, а саме ігумена Братського монастиря, який ставиться до нас прихильно». Ігуменом був саме Феофан.

Феофана Прокоповича завжди приваблювала «імперіяльна ґрандецца», — каже Ю. Шерех. А в Києві після Полтави не було для цього ніяких виглядів. За наказом царя Прокопович прибув до Петербурга 1715 року, спізнившись наслідком недуги на кілька років. Як раніше проти Яворського, так тепер постала опозиція проти Прокоповича. Першому закидували католицизм, другому лютеранство. Але цар довіряв Прокоповичеві беззастережно: зробив його архиєписко-

пом. І коли цар на місце патріярхату встановив (1721) Синод, Феофан Прокопович став у Синоді найважливішою особою. Ба більше: він зайняв таке місце біля царя, що можна його назвати канцлером і шефом усього ідеологічно-пропагандного сектора. Він — перший проповідник і коментатор, який популяризує політику царя, агітує за його реформи, пропагує потребу науки й освіти, науково обґрунтовує доктрину необмеженого, але «просвіченого», самодержавства. Він редагує переклади шкільних підручників та богословських книг; сам пише ряд наукових трактатів — політичних, педагогічних, церковно-релігійних, укладає всі важливі декрети в церковних справах. І це поставило його проти колишнього вчителя з Київської Академії, місцеблюстителя Яворського та інших земляків, що працювали як просвітителі в Москві і Петербурзі, а підтримували церковну політику Яворського.

ВІД ВЕРШИН ВЛАДИ ДО РОЗПАЧІ Й ВІДЧУЖЕННЯ

Після смерти Петра І прийшла реакція. Для Прокоповича настав дуже тяжкий час. «Після смерти свого покровителя Феофан опинився несподівано в страшному вирі інтриг, підступів й облуди» (Костомаров). Автор великої монографії про Феофана, Іларіон Чистович, (1868) пише: «З віддалі майже півтора сторіччя страшно уявити той жахливий, важкий, похмурий час — із допитами й очними ставками, з кайданами й тортурами. Людина не вчинила ніякого злочину, а раптом її схоплюють, заковують у кайдани й везуть до Москви, до Петербурга, невідомо куди і за що? Колись-то, рік-два тому, вона розмовляла з якоюсь підозрілою особою. Про що вони розмовляли? — ось і з чого всі страхи й тортури. Лягаючи спати ввечері, не можна було ручитись, що не будеш на ранок у ланцюгах, хоча б ти не знав за собою ніякої вини... Часто батьки, діти, брати не знали, куди заслано їхніх рідних і чи вони ще живі».

Мінялися царі й цариці, мінялися їх фаворити. Прокопович пережив чотирьох імператорів, «не зазнавши приниження» (В. Литвинов). Для цього треба було мати надзвичайний розум, проворність і обережність. Він зберіг своє становище в часи, «коли загинули Меншикови, Долгорукі, Голіцини, Остермани та багато інших вельмож» і зберіг від знищення реформи Петрової доби.

Феофан Прокопович у колі українських державних ідей, Прокопович з 1709 року, коли проклинає гетьмана Мазепу, Прокопович у 1717 році, коли пише поему про похід Петра над Прутом, і Прокопович із 1724 року, коли у творі «Істинное оправдание правовірних християн» обороняє деякі українські обряди, і Прокопович зі своїх останніх років — багатий матеріял для роздумів про долю тих видатних українців, що пішли служити чужій імперії.

Наприкінці життя — «настрій розпачі й відчуження». Цей настрій, висловлений у його віршах з останніх років, показує, що він не міг акліматизуватись у Росії, «хоч як дуже намагався» (Ю. Шерех). І з цього нотки зневіри: «Пусть весь мир будет на тебя голосливий (тебе осудить), Ти і без щастя довольно щастливий; Ни с каких сторон світа не видно. — Все ненастіє (всюди темно), Ніт і надежди, о мно-

гобідно моє щастіє... О, главо, главо! разума упившись, куда ся приклониш?» — Цитую за Шерехом (Harvard Slavic Studies, II, 1954, 218).

«Русскій біографическій словарь» про Феофана Прокоповича:

«Він був справді людиною, що впилася розумом; був одним із найбільш освічених людей свого часу. Довкола нього гуртувалися групи представників нової російської освічености. Учені чужинці знаходили в ньому опікуна, який цінував їхню працю. Академія Наук була для Феофана найближчою установою. Василь Татіщев сказав про нього: «У науці нової філософії він був такий учений, що досі не було на Русі йому рівного». — Феофан Прокопович залишив глибокий слід у нашій історії першої половини 18 сторіччя... Беручи в цілому, особистість Феофана Прокоповича назавжди залишиться однією із центральних постатей російської історії 18 сторіччя».

ДВА ПРАВЕДНИКИ — ЕПІФАНІЙ І ФЕОФІЛАКТ

Епіфаній Славинецький (? — 1675), видатний учений, письменник, педагог і мовознавець, для того часу дуже освічена людина. (Про нього надиво вірна інформація в УРЕ.) Походив з Київщини, освіту здобув у Києві, а довершував її в закордонних університетах. Він досконало знав мови: церковно-словянську, латинську і грецьку. Вернувшись із закордону до Києва, сім років учителював у Могилянській Колегії. Відряджений київським митрополитом до Москви, на прохання царя, залишився там до смерти. І 25 років свого творчого життя віддав на розбудову книжної справи й освіти в Росії. Він заснував у Москві греко-латинську школу і був її ректором. Викликаний для виправлення Біблії, він почав від богослужебних книг. Він вплинув на характер цілої акції виправлення церковних книг і нею безпосередньо керував.

Славинецький залишив понад 150 праць, багато перекладав, між іншим з географії, медицини та історії. Написав посібник для вчителів і батьків, де у 164-ох питаннях-відповіддях виклав правила поведінки дітей у школі і поза нею. Ще в Києві уклав «Латинсько-словянський словник» (27 тисяч слів), найбільший серед староукраїнських словників, у Москві ще два словники. Багато років він був «душею видавничої справи у Москві та її керівником» (455). Харлампович так його характеризує: Він усним словом і пером відзивався на питання сучасности й залишив багату літературну спадщину. Його шанували за прикмети характеру, за його скромність і лагідність; його поважали за вченість, і часто нею користувалися.

Феофілакт Лопатинський (1670? — 1741) теж належить до найвизначніших українців, що працювали в Москві в першій половині 18-го сторіччя. Із волинської шляхти; освіта в Києві й закордоном. Знов у Києві, префект в Академії. І виклик до Москви, де 16 років був ректором Духовної Академії. Він багато допоміг митр. С. Яворському, — вірний київським традиціям, підтримував церковну політику місцеблюстителя. Фандербек, що знав його персонально, писав про нього: «Учені кола поважають Феофілакта Лопатинського... Це людина всебічної освіти... А його непохитна чесність у всіх обставинах життя нагадує собою золотий вік. Якби треба було намалювати добро-

чинність, він був би її портретом». Про нього й великороси добре висловлювались, нагадує Харлампович: «Це людина вчена, і життя його без плями». Учитель Євдокімов свідчить: Цей Преподобний архиєрей справді преподобний, бо узгіднив своє життя з ученням апостолів. Він лагідної вдачі, приязний і доступний, милосерний для бідних. Коли був голод, усі приватні гроші видав на хліб для голодних.

А проте життя цього праведника закінчилось дуже нещасливо. Після Петра I почалась на царському дворі й навколо нього боротьба клік, фракцій, політичних впливів та ідеологічних напрямків. У крутіж придворних інтриг втягнули й архиєпископа Лопатинського; підозрівали, переслідували, увязнили й три роки допитували. Засудили на позбавлення сану й на довічну тюрму. Коли на престолі сіла друга Анна, почала звільняти засуджених першою Анною. Вийшов на волю і Феофілакт — «напів живий». Перший член Синоду, зі сльозами в очах, клав йому архиєпископську мітру на голову. Цариця пошанувала його особистими відвідинами. Але він уже був одною ногою на тому світі.

УКРАЇНСЬКИЙ ГЕТЬМАН — ПРЕЗИДЕНТ РОСІЙСЬКОЇ АКАДЕМІЇ

Бракує місця і часу, щоб дати більше портретів. Але ці силюети показують, що за люди це були! — з кожного погляду неперерсічні, надзвичайно обдаровані, творчі, велетні науки. Багато подібних є серед тих, яких не можу тут наводити. Двох таки назву, заради їх особливої долі.

Дмитро Туптало-Ростовський (1651—1709) з козацького роду, вихованець Київської Академії. До 50 року життя співпрацівник державної канцелярії гетьмана Самойловича в Батурині, в перервах офіційний проповідник київського митрополита. З 1701 року — митрополит у Ростові, де ревно зайнявся освітньою справою і боротьбою з «невіжеством і пиянством». «Паства була темна, жила у злиднях, загрузла в забобонах» (М. Сумцов). Заснував школу для дітей усіх станів. Дмитро Туптало залишив багату різнородну літературну спадщину. Найважливіший твір — Чети-Мінеї (Життя святих), продукт 20 років праці, — що в 18 сторіччі мав 10 видань. Проголошений святим у православній церкві.

Арсеній Мацієвич (1697—1772), представник наступної генерації українських просвітителів у Росії. Син священика з волинської шляхти. «Останній із супротивників церковних реформ Петра I», обстоював привернення патріярхату, бувши членом Синоду. Митрополит ростовський упродовж 20-ох років (для Ростова це «найсвітліша доба в його історії»). Великий проповідник: залишив 217 проповідей. Вірний традиціям Яворського, обороняв завзято права церкви від втручання державної влади. Загал духівництва дивився на нього, як єдиного, хто може постояти за незалежність церкви. «І він не обманув таких сподівань». Довга боротьба закінчилась позбавленням сану і довічною тюрмою. Катерина II затаврувала його іменем «Андрей Враль» (брехун) і наказала замурувати в казематах Ревальської фор-

теці. З приводу справи Мацієвича цариця наказала своєму намісникові в Україні, гр. Румянцеву, — звернути пильну увагу на Київську Академію. Бо ті, які вивчають богослове в малоросійських школах, під впливом «розпутних правил римського духівництва заражаються началами неситого честилюбства».

Микола Барсов про Мацієвича: Перед нами людина абсолютно і безкорисно віддана обов'язкам свого священичого служіння; надзвичайно розумний і вчений; здійснив подвиг, перед вагою котрого малодушно відступила ціла його корпорація; людина, яка ніразу не зрадила свого ясно усвідомленого ідеалу, ніразу не поступилася своїми переконаннями перед ніякими спокусами ні залякуваннями. (Историч. критич. и полем. опыты, С.-Петербург, 1879, 190).

Гетьман і його сини

Гортаю, на жаль, досить побіжно, книжку Бориса Модзалевського («список членов Императорской Академіи Наук», 1725—1907, Сптб. 1908). Знаходжу 12 осіб українського походження, хоч він цього не зазначає. Про деяких ще буде мова, тепер про *Кирила Розумовського.* Може зашвидко це розпочав. А всетаки 52 роки (1746—98) гетьман України був президентом російської Академії Наук. Людина, що здобула високу освіту в університетах закордоном, гетьман розумів значення науки. І, кажуть, мріяв про Академію Наук в Україні. Подбав про добру освіту для своїх синів; студіювали переважно у Страсбурзі. *Олекса Розумовський* (1748—1822) член Сенату і міністр освіти — дбав про збільшення середніх шкіл. Син українського гетьмана був прихильником русифікації України! *Андрій Розумовський* (1752—1836), царський дипломат, посол у кількох столицях, підписав Паризький мировий договір 1814 року, був головою російської делегації на Віденському конгресі. *Григорій Розумовський* (1759—1837) почесний член Імператорської Академії Наук, один з перших геологів у Росії.

Математик *Віктор Буняковський* був 25 років (1864—1889) віцепрезидентом Імператорської Академії. *Костянтин Весоловський,* з Катеринославської губернії, був 33 роки секретарем Академії Наук.

УКРАЇНЦІ ПРИНОСЯТЬ ЗАХІДНУ ФІЛОСОФІЮ ДО РОСІЇ

В ієрархії наук філософія на першому місці. Поглянемо, що дали російській науці українські філософи.

Яків Козельський (1729—1795?) з Полтавщини, секретар Сенату. На цій посаді провів значну просвітню діяльність. Популяризував ідеї французького просвічення. Дав оригінальні твори та багато перекладів французьких енциклопедистів. Його «Философскіе предложенія» (1768) вважаються першою основою психіятрії в Росії. «Ідейний попередник О. Радіщева» (УРЕ).

Семен Гамалія (1743—1822), народжений на Полтавщині, працював у канцелярії московського ген. губернатора. «Один із найбільш цікавих представників масонства в Росії» (Д. Чижевський). Блискучий бесідник, багато перекладів із мов — німецької, французької, польської, латинської. Залишив, правдоподібно повний переклад J. Böhme (22 томи в рукописі), німецького філософа-містика з 17 сторіччя. За

свою релігійність і безкорисність назвали його «Божим чоловіком». Його багате листування має морально-повчальний зміст.

Данило Велланський-Кавунник (1774—1847), син бідного козака-кожумяки з Борзни, що «його родина майже весь час напів голодувала» (О. Пучківський). Справжній голод почався по смерти батька. Данило дуже прагнув учитися, щоб допомогти матері. Звернувся до повітового лікаря, щоб учив його на фельдшера. «Як будеш фельдшером, коли не знаєш латинської мови?» — відмовив лікар. Але переконавшись, яке сильне в Данила бажання вчитися, дістав для нього дозвіл бути присутнім на латинських лекціях для дітей борзненського поміщика. Через рік знав мову так досконало, що лікар скерував його до київської Академії, щоб потім поступити до медико-хірургічної школи в Петербурзі. Данило закінчив Академію як найкращий студент. Після навчання в Петербурзі поїхав закордон. У Німеччині захопився філософією Шеллінґа (слухав його лекції). Повернувшись, отримав кафедру фізіології та патології (1805) і 32 роки працював на цій кафедрі аж до 1837, коли осліп.

Д. Велланський-Кавунник перший у Росії красномовний представник філософії Шеллінґа (Л. Змєєв). Він перший вніс філософський стиль Шеллінґової школи в російську літературу (Брокгауз-Єфрон). Він мав великий успіх у слухачів і слава його ширилась далеко поза мури школи. Читав романтичну натурфілософію Шеллінґа. «На жаль, Велланським почала цікавитись не тільки публіка, а й російські гнобителі свобідного слова» (Чижевський). Горезвісний Руніч, що руйнував петербурзький університет, брав на перегляд записи його лекцій. Велланського врятувало те, що Руніч нічого в них не розумів (Чижевський). Своїм красномовством та захопленням Шеллінґовою філософією Велланський придбав собі популярність і мав серед російської інтелігенції у свій час майже таке значення, як пізніше Вісаріон Бєлінський (Мілюков). Усі визнали, що глибоко знає (згідно зі своїм часом) природознавчі науки і вміє викликати в молодих людях бажання систематично думати.

Петро Лодій (1764—1829) походив із Закарпаття. Належав до найліпших учнів греко-католицької семинарії у Львові. Став професором філософії, логіки й метафізики у львівському «Studium Ruthenum», потім філософії і математики у Краківському університеті. Запрошений (1803) до Петербурга, перший приніс до Росії філософію Канта. Його «Логическія наставленія» (1815) це «значний крок уперед у порівнянні з його російськими попередниками» (Чижевський). Виступав проти заходів — заборонити виклади філософії в Росії. 1820 року йому заборонили читати лекції філософії.

Орест Новицький (1806—1884) син священика з Волині, освіту дістав у Духовній Академії в Києві, потім 16 років професор філософії, логіки і психології в Київському університеті. Автор підручників психології та логіки і 4-томної історії філософії. У психології обстоював на той час прогресивні погляди. У філософії прагнув поєднати матеріялізм із ідеалізмом і примирити науку з релігією. Популяризував філософію давнього Сходу.

Володимир Лесевич (1837—1905) з козацького роду на Полтавщині, в останні роки зблизився до українського національного руху. Писав

на філософічні теми в російських прогресивних журналах. Має значні заслуги в розвитку російської філософічної культури. «Строгий логік, тонкий і проникливий критик, прекрасний стиліст, великий знавець сучасних напрямків західно-европейської філософії» (М. Гордієвський). Популяризатор позитивізму, але навіть супротивники позитивізму (В. Соловйов) ставились до нього з повною пошаною і визнанням (Чижевський).

Сильвестер Гогоцький (1813—1889) з Поділля, філософ-геґеліянець, професор філософії в Київському університеті. Коли філософію заборонено, взяв кафедру педагогіки. В історично-педагогічних працях подав нарис мало не цілої історії філософії. Він уклав «Філософічний лексикон» (4 томи, близько 2 800 сторінок) — «визначна подія в російській філософській літературі» (Брокгауз-Єфрон). Його філософічні твори «і досі варті уваги» (Чижевський). Гогоцький не визнавав окремішности українського народу і підтримував русифікаторську політику.

Памфил Юркевич (1827—1874) з Полтавщини. Мисленник «першорядної сили і проникливости думки, прекрасний лектор і письменник, що блискуче почав свою кареру в Київській Академії», на 33 році життя дістав кафедру найстаршого російського університету (Чижевський). Історик В. Ключевський: «Його успіх у Москві був колосальний і заслужений». Славний філософ В. Соловйов, що слухав лекції Памфила: «Юркевич — із походження українець і назавше зберіг у характері і в мові яскравий відбиток свого походження. Індивідуальний характер Юркевича склався без сумніву на загальному тлі української натури... він був глибокий мисленник, чудовий знавець історії філософії, зокрема старої, і дуже добрий професор, що читав надзвичайно цікаві для фахівців і змістовні лекції. Але з деяких сторонніх причин не користувався популярністю». (Цитую за Чижевським. Нариси..., 137, 154).

«Сторонні причини» вияснює Д. Чижевський. Юркевич не був матеріялістом, навпаки — вів проти нього боротьбу. І цього було досить, щоб уся прогресивна російська журналістика в цей період максимальної філософічної некультурности (бо 12-річна заборона філософії в університетах зробила своє) накинулась на Юркевича як на політичного ворога. Цю полеміку важко назвати інакше, як хрестоносним походом темноти й некультурности. Темнота, не маючи сили боротися з думкою силою думки, підмінила полеміку лайкою, брехнею та особистими нападами. А проти цього знаряддя в Юркевича не було засобів і він замовк на роки. Для Юркевича не тільки матеріялізм, але й ідеалізм — однаково помилкові, як дві скрайні теорії. Він більше рішуче й публічно виступав проти матеріялізму лише тому, що матеріялізм у ті часи з надзвичайною впертістю і з надзвичайним догматизмом проголошували ті, за ким ішло «прогресивне суспільство». Матеріялізм був загально прийнятий з мотивів зовсім не філософічного характеру. Невідомо чому, в матеріялізмі вбачали підпору для радикалізму політичного і соціяльного. «І коли Юркевич звернувся до суспільства з критикою матеріялізму, він хотів більше ніж спростувати помилкову метафізичну теорію... Він хотів, щоби прокинулася філософічна свідомість «некритичних матеріялістів», що прийняли матеріялізм із чужих слів... критик сам під-

креслює, у чому заслуга матеріялізму... і яка його роль». Уважний читач спостереже, що цю саму критику з певними відмінами можна скерувати й проти ідеалізму. Юркевич сам на це вказував. (Д. Чижевський: Нариси історії філософії на Україні, Прага 1931, 138—139).

ВІД ФІЛОСОФІЇ ДО МАТЕМАТИКИ

Віктор Буняковський (1804—1889) подолянин з Вінніччини, син офіцера. Упродовж 25 років був віце-президентом Імператорської Академії Наук. Освіту здобув закордоном, головно в Парижі. Його спеціяльність — математика. Майже 40 років навчав математики й механіки в цивільних та військових закладах Петербурга. Залишив понад 100 наукових праць із різних ділянок математики. Він дав, перший у Росії, підручник теорії імовірностей. Його Лексикон математики створив підстави для російської математичної термінології. Поруч із М. Остроградським найбільше причинився, щоб піднести науковий рівень навчання математики у високих школах. В. Буняковський був почесним членом усіх російських університетів.

Михайло Остроградський (1801—1861) член Імператорської Академії Наук. Народився в Кобеляцькому повіті, освіту дістав у Паризькій Сорбонні. Потім був викладачем математики в паризькій Колегії Анрі IV. Професор математики в різних школах Петербурга. Читав курс механіки вел. князеві Констянтину. За лекції математики офіцерам морського корпусу дістав орден Володимира. М. Остроградський — за наукові заслуги — отримав ряд інших орденів, почесне членство університетів Московського, Київського і Казанського; був обраний до Академії Наук — американської та італійської (в Туріно). Його основні праці належать до ділянок математичного аналізу, математичної фізики та аналітичної механіки. Він — один з основоположників петербурзької математичної школи. Виховав ряд видатних російських математиків. Після повороту з Парижа перебував під поліційним наглядом. Зазнав переслідувань з боку влади: не зважаючи на три, блискуче складені, університетські іспити, не дістав диплому; раніше виданий диплом про закінчення університету — відібрано. Приятелював із Тарасом Шевченком.

Микола Лобачевський (1792—1856) — «великий російський математик, творець неевклідової геометрії» (УРЕ), «піонер модерних геометрій, які займаються простором іншим від простору Евклідового» (Брит. Енц.). Народжений у Нижньому Новгороді, син дрібного чиновника — землеміра. Належав до передової молоді свого часу, тієї молоді, на думках і почуваннях котрої відбився підйом, викликаний французькою революцією (БСЭ[1]). Він із великим запалом узявся здобувати освіту, за умов суворо поліційного режиму. Тільки дякуючи наполегливим заходам професорів-чужинців, які спостерегли в Лобачевського особливі математичні здібності, його не віддали в солдати. — «Коперник геометрії» — (так назвав його англ. математик Сильвестер), Лобачевський започаткував новий етап у геометрії, яку до нього вважали завершеною наукою. Він довів, що простір у всій різноманітності його властивостей «не може бути вичерпаний евклідовою геометрією» (УРЕ). Відкриття Лобачевського має значен-

ня і для філософії. «Він дав поштовх для побудови геометричних систем, що мають справу з просторами цілковито відмінними від звичайного простору; і цим указав на можливість логічного думання, яке має своїми обєктами речі, що є поза часом і поза нашим звичайним простором» (Брокгауз-Єфрон). — «Коли сумніваються, чи в стані російська філософія сплатити свій довг Заходові та зі свого боку виявити вплив на розвиток його філософії, то хай нагадають собі Лобачевського» (А. Введенський: «Философ. очерки», 1901). Основний твір його про нову геометрію вийшов мовами: німецькою, французькою, італійською, англійською, японською, сербською; російською — щойно в 30-их роках 20 стор. Упродовж 19 років був ректором Казанського університету.

«Лобачевський мав підстави робити заходи за статус дворянина..., бо можна твердити, що рід Лобачевських мав давнє дворянське походження, представники якого... під кінець 18-го сторіччя втратили свої маєтки, зубожіли і попали у стан різночинців. Про це свідчать емблеми гербу, наданого Лобачевському 1838 р., під час затвердження його у дворянстві. Відомий знавець геральдики, проф. В. К. Лукомський, просто вказує: ці емблеми говорять за те, що рід Лобачевських походив із Волинської губернії і належав до старовинної шляхти» (Л. Б. Модзалевський: «Материалы до биографии Н. М. Лобачевского», Труды Комиссии по истории Академии наук СССР, Москва—Ленинград, 1948, стор. 15).

ЮРИДИЧНІ НАУКИ

Василь Кукольник (1765—1821) на заклик із Петербурга прибув туди 1803 р. із Закарпаття, разом з П. Лодієм. У Педагогічному інституті читав лекції з римського права. На бажання царя йому доручили освіту царських синів. Залишив кілька книжок: підручники римського і російського права. Його сини — один був російським письменником, другий — професором історії в університеті у Вильні.

Михайло Балугянський (1769—1847), народився на Закарпатті, разом із Кукольником та Лодієм був викликаний до Петербурга. Один з великих учених петербурзького університету, професор, пізніше ректор цього університету. Приїхав до царської столиці вже як людина великої науки й культури. Здобув освіту в угорській академії в Будапешті. І там, відзначившись надзвичайною інтелігенцією, дістав кафедру політичних знань. Потім ще вдосконалив свою освіту у Віденському університеті. Як тільки прибув до Петербурга, його взяли до праці в уряді. І він став найближчим співробітником царського канцлера, Михайла Сперанського, що також походив з українського роду.*

* Михайло Сперанський (1772—1839) у першу (ліберальну) добу правління царя Олександра I його найближчий співробітник і фактичний керівник внутрішньої політики. Випрацював для царя широкий план державної реформи, який передбачав самоврядування, децентралізацію, уряд відповідальний перед Думою і виборність суддів. План зустрів сильну опозицію консервативного дворянства. Сперанський був на початку 1812 р.

Записки Балугянського з різних ділянок державного права й фінансів були матеріялом для царських законів і розпоряджень. Усі важливіші документи комісії фінансів і публічного права виходили з його рук. У Петербурзі швидко заговорили про нього як про визначного професора, великого вченого і знавця політичних наук. Історик петербурзького університету згадує його з вдячністю, як першого ректора. В університеті він запровадив стиль европейської академічної вчености. Як викладач «блистів широким усебічним знанням і захоплював своїх слухачів».

Михайло Чубинський (1871—?), син відомого українського етнографа Павла, з дворянського роду в Переяславському повіті, професор університету, сенатор у карному департаменті. Представник соціологічної школи в кримінології. Автор кількох творів із криміналістики. Близький співробітник журналу «Украинская жизнь». Міністр юстиції в уряді гетьмана П. Скоропадського. По упадку гетьманського режиму пішов на працю до Денікіна. На еміграції — професор у Югославії.

Володимир Грабар (1865—1956), народжений у Відні в родині закарпатських українців, юрист-історик, великий знавець міжнародного права, професор в університетах Дорпата (Тарту) й Москви. Автор понад 135 праць із різних ділянок міжнародного права. Деякі з них (напр. «Римське право в історії міжнародно-правових знань», 1901) здобули світову популярність. Юридичний експерт радянської делегації на Лозанській конференції (міжнародна угода щодо морських проток Босфор-Дарданелі, 1923). Його брат Ігор — творець російського мистецтвознавства.

Олександр Боровиковський (1844—1905) син українського письменника Левка Б. Сенатор, професор університету, видатний спеціяліст цивільного права і процесу. «Славний своїми правничими творами». Настільною книгою кожного правника стали його «Закони цивільні . . . » (12 видань до 1909 р.) і тритомник «Звіт судді».

РОДИНА КІСТЯКОВСЬКИХ

Родина українських селян Кістяковських із Чернігівщини дала російській науці кількох великих учених.

Олександр Кістяковський (1833—1885) визначний юрист із ділянки кримінального права, на 31 році життя став професором Київ-

---

усунений від влади. За Миколи I член Верховного суду в справі декабристів. Підготував «Повне зібрання» (45 томів) і «Свод» (16 томів) законів Російської імперії.

Про походження Сперанського подав його товариш із царської служби, И. И. Дмитриев:

«Батько його священик Владимирської єпархії, але дідо його ,як він сам мені розповідав, був хорунжим у малоросійському козацькому війську. Родове його прізвище Грамматин». (Взгляд на мою жизнь, Москва 1886, стор. 196.) — Біограф Сперанського, барон Модест А. Корф, рішуче заперечує імя «Грамматин» у його родині, але не заперечує її «малоросійського» походження.

ського університету. По семи роках виїхав на кілька літ за кордон познайомитися з методами навчання юридичних знань. Перебував в університетах Відня, Гайдельберґа, Берліна, Неаполя, Рима. Найважливіші його праці стосуються кримінального права. Міжнародного розголосу набула його книга «Дослідження про смертну кару», глибокої вчености трактат проти смертної кари. Головний його твір «Елементарний підручник загального кримінального права» — «блискуча і грандіозна програма вивчення кримінального права взагалі, має велике значення в історії права» (Брокгауз-Єфрон). Активно підтримував боротьбу за реформу судочинства в імперії. 1864 р. запроваджено установу присяжних засідателів. Цікавився цими справами навіть на смертній постелі. Коли його відвідав приятель В. Антонович, умираючий професор казав розповісти собі, як діють присяжні суди. Вислухавши розповідь, підвівся й урочисто заявив: «Інститут присяжних — свята справа для нашої батьківщини». І впав на подушку та замовк назавжди. Мав трьох синів, — усі видатні вчені.

Володимир Кістяковський (1865—1952) член Академії наук — української і всесоюзної, 31 рік був професором петербурзького Політехнічного інституту. Має особливі заслуги в організації фізико-хімічних наукових дослідів у Ленінграді. Короткий час працював у Києві. «Виконав великі дослідження з електрохімії магнію, хрому, заліза, алюмінію та інших металів» (УРЕ). Двічі нагороджений орденом Леніна. Залишив майже 150 наукових праць.

Богдан Кістяковський (1868—1920) правник, соціолог і філософ (кантіянець). Наукові праці присвячені теорії права і соціології. Писав на політичні теми в російських журналах: обороняв правопорядок і демократичні принципи, обстоював конечність конституції, критикував «убожество правової свідомости» російської інтелігенції. Завзятий драгомановець, свідчить Д. Дорошенко. За гетьманської держави член юридичної комісії для громадянства.*

Ігор Кістяковський (1876—?) юрист цивільного права, професор Київського та Московського університетів. У Москві дуже популярний адвокат. В уряді гетьмана П. Скоропадського міністр внутрішніх справ (проводив українізацію державного апарату). На еміграції російський діяч.

РОДИНА КОВАЛЕВСЬКИХ

Козацько-шляхецький рід Ковалевських походить від Семена Ковалевського з 17 стор. Його син Василь (* 1682) був харківським полковим обозним. Ця родина дала Росії ряд культурних діячів.

Євграф Ковалевський (1790—1867) попечитель московської шкільної округи, високий чиновник у гірничому департаменті, досліджував поклади вугілля в Донбасі. Як міністр освіти провадив ліберальну політику, на перше місце ставив турботи про народні школи. Член

* Його син Юрій (нар. 1900 р.) — фізико-хімік, професор Гарвардського університету, член Американської Академії наук. За Айзенгауера науковий дорадник уряду.

Державної Ради. Бувши міністром, дав дозвіл на видання «Кобзаря» Шевченка.

Михайло Євграфович Ковалевський (1830—1884) — член Сенату, член Державної Ради, особливо заслужений в ділянці судочинства, «глибоко розумів судові справи», допомагав проводити прогресивні реформи. Оберпрокурор кримінального касаційного департаменту Сенату.

Павло Ковалевський (1850—?) — професор психіятрії, ректор Варшавського університету. Автор безлічі статей і брошур з ділянки психіятрії. Редактор і видавець «Архіву психіятрії і судової психопатології», автор двотомного курсу психіятрії, що мав кілька видань.

Ігор Ковалевський (1811—1868) на запрошення египетського віцекороля, Магмета-Алі, провів геологічні розслідування в північній Африці, дав детальний опис Абісинії (1849), збагатив географічні знання про Монголію. За його посередництвом укладено «Кульджинський трактат» (1851), що відкрив Росії шлях для регулярної торгівлі з Китаєм. Керівник азійського департаменту, член Ради міністерства закордонних справ, генерал-лейтенант. Основоположник Т-ва допомоги потребуючим письменникам і вченим та його незмінний голова.

Олександр Ковалевський (1840—1901) здобув освіту в Гайдельберзі і в Лейдені, професор зоології в кількох університетах, проректор Петербурзького університету. Член Імператорської Академії наук, почесний член багатьох наукових товариств закордоном. Довгий ряд наукових праць, якими промощував нові шляхи в розвитку ембріології та порівняльної фізіології.

Володимир Ковалевський (1843—1883), брат Олександра, в Лондоні студіював юридичні науки, потім захопився палеонтологією. З цієї ділянки дав низку наукових праць, за що дістав докторат Єнського університету. «Залишив тривкий слід у науці палеонтології» (Брокгауз-Єфрон).

Максим Ковалевський (1851—1916) учений світової слави. Освіту здобув у Харкові, продовжував у Берліні, Парижі, Лондоні. Визначний юрист, історик, соціолог. Член Імператорської Академії наук. Талановитий промовець, громадсько-політичний діяч, член Державної Ради з вибору наукових організацій, член Державної Думи. Десять років був професором у Московському університеті. Усунений (1887) за політичні погляди, дістав запрошення читати лекції в університетах Стокгольма й Оксфорда, потім — до Брюсселя, Чікаґо, Сан-Франціско. У Парижі заснував Школу суспільних наук (Грушевський читав лекції з історії України). Видавав журнал «Вестник Европы». Був головою енциклопедичного видання «Украинский народ в его прошлом и настоящем».

М. Ковалевський написав ряд капітальних праць з історії соціяльних установ і суспільно-економічних устроїв. Деякі з них мають епохальне значення для дослідів політичного, соціяльно-економічного, державного устрою російської імперії (Брокгауз-Єфрон). Оригінальні творчі ідеї, які викладав у своїх книгах, звертали на себе увагу багатьох визначних учених світу. Маркс і Енгельс цінили його

праці (УРЕ). Ленін називав його «реакціонером». В ділянці соціології — Максим Ковалевський одне з бискучих імен світової науки. «Його науково-літературна діяльність — явище, якому подібних небагато знайдеться в сучасній літературі Заходу» (Брокгауз-Єфрон).

Софія Ковалевська (1850—1891), «російський математик» (УРЕ), дружина Володимира К., донька генерала В. Корвін-Круковського, що походив з козацького роду. (Іван Михайлович Корвін-Круковський — військовий товариш Стародубського полку). У Гайдельберзі два роки слухала лекції математики. У Берліні, куди переїхала з чоловіком, як жінка, не мала права бути на університетських лекціях. Але знаменитий математик Вайєрштрасс зацікавився її здібностями й поза університетом керував її математичною освітою. Університет у Ґетінґені надав їй (in absentia) докторат філософії за дисертацію з диференційних рівнянь. Після смерти чоловіка виїхала з донькою до Стокгольма. Дістала кафедру математики, перший рік читала лекції німецькою мовою, наступного року шведською. Автор математичних праць та літературних творів шведською мовою. Дістала (1888) премію Паризької Академії, що звернуло на неї увагу всього світу. Наступного року премія Стокгольмської Академії. Член-кореспондент Петербурзької Академії. «Досягла вершин математичної науки». Померла наслідком запалення легенів.

ГУМАНІТАРНІ НАУКИ

Участь учених українського походження в розвитку гуманітарних наук Росії — особливо велика. Про 17—18 сторіччя вже була мова. Тепер — конкретні приклади з 19—20 сторіч.

Михайло Каченовський (1775—1842), народжений у Харкові, історик і літературознавець. Професор Московського університету впродовж 32 років, також ректор. Творець скептичної школи в російській історіографії. Поборював націоналістичні погляди історика М. Карамзина. 25 років редагував у ліберальному дусі «Вестник Европы».

Осип Бодянський (1808—1879) з Полтавщини. Славіст, історик, етнограф, мовознавець, письменник. Професор Московського університету (на кафедрі слов'янських літератур). Довголітній секретар моск. Товариства історії і древностей російських. Понад 20 років редагував його науковий журнал «Чтенія...» Належав до руху слов'янофілів, де заступав ліберальні погляди. Обороняв університетську автономію. Обстоював самобутність української мови. Видав «Історію Русів» і Літопис Самовидця. За опублікування у «Чтеніях» книги Дж. Флечера (опис Московії з доби Івана Грозного) був усунений з університету, а «Чтенія» закрито. Ізмаїл Срезневський написав про нього: «Небагато було в нас таких самовідданих діячів... Його заслуги гідні загальної вдячности».

Тимофій Грановський (1813—1855) — знаменитий професор історії в Московському університеті, «просвітитель своєї нації» (БСЭ[3]). На юридичному факультеті Петербурзького університету зблизився зі славним просвітителем, Миколою Станкевичем. Під його впливом зацікавився історією та філософією. Після університету дістав відря-

дження закордон, підготовлятись до професури з історії. Два роки провів у Берліні в Леопольда фон Ранке (всесвітня історія), Ф. Савіні (історія права), К. Вердера (філософія Геґеля). З 1839 року до кінця життя — професор загальної історії в Московському університеті. Написав мало, але вплив його живого слова був колосальний. Жалувався, що на кафедрі не міг «навіть заікнутися» про добу французької революції, хоча прочитав 50 книг про неї. На його лекціях виховався цілий ряд визначних учених (між ними П. Кудрявцев, С. Єшевський, С. Соловйов, Б. Чичерин). Його метою було: насильству і гнетові Миколаївського абсолютизму протиставити гуманні ідеали західного лібералізму. Цією проповіддю, часто вдягненою в гарну, нерідко й мистецьку форму, Грановський виявляв сильний вплив на широкі кола студентства. Цьому впливові сприяли: чар його особистости, а також уїдливе цькування уряду, деяких словянофілів та реакційних професорів (БСЭ). М. Чернишевський: «Дуже мало в нашій історії осіб які мали такий могутній вплив на пробудження серед нас вищих людських зацікавлень. Для дуже багатьох людей він був авторитетом добра та правди». Про враження з його лекцій писав Олександр Герцен: «Стає легше на душі ... не все пропало, коли він ще говорить. Так думав кожний і легше виддихав».*

Походження Т. Грановського. Його біограф, А. Станкевич, подає. Народився у дворянській чиновницькій родині в Орлі. Батько Микола, одружився з Анною Черниш, донькою багатого малоросійського поміщика з Ніжена. Батько — людина добра й недурна, але слаба характером, лінива й недбала. І з цього було багато труднощів у родині. Дідо — з малих літ сирота, прийшов ізвідкись до Орла, цілком убогий. Незвичайно розумний і підприємчивий, активний і рішучий. Став на службу до Лукашевича (український рід — М. Д.) і придбав дещо майна. Особливо піклувався онуком. Тимофій на 16 році життя їздив з матір'ю на Україну до Ніжена, де вона мала рідню і маєток. Завідував ним один із родичів, Грановський (і розтрачував його). Коли батько покинув Орел, Тимофій жив якийсь час у Храповицьких (білоруський рід), і подружив з освіченим випускником ніженського ліцею, Колишкевичем. Тимофій признавав, що вирішальний вплив на його характер мала мати: жвавість, товариськість, лагідні обичаї і гаряче серце. (А. Станкевич: Тимофей Николаевич Грановскій, Москва, 1914).

Про Грановських каже Брокгауз-Єфрон: російський дворянський рід, походить від Леонтія Г., що 1734 р. був полковником ніженського козацького полку. Про Грановських у Ніжені говорять також: Вадим Модзалевський (Малорос. родословник, І. 127, II. 697, III. 18, 135), Олександр Лазаревський (Описание старой Малороссии, II. 21, 23, 27, 33), граф Григорій Милорадович (Родослов. книга Черниг. дворянства, т. І, ч. 2, стор. 117—8). Це все козацька старшина: полковник ніженського полку, обозний цього полку, бунчуковий товариш, дочка полкового хорунжого, підсудок глухівського суду, суддя ніженського полку; всі з 1-ої половини 18 сторіччя.

---

* Грановський був «найбільш викінченим типом гуманіста-ідеаліста» (Бердяєв).

Такі факти дають підставу зробити висновок: дідо Тимофія Грановського вийшов із кіл козацької старшини глухівсько-ніженського району.

Костянтин Ушинський (1824—1870) — основоположник педагогічної науки в Росії. Його біограф М. Песковський пише: «В кінці 50 років у нас, в Росії, неначе випадково, неочікувано відкрили цілу область..., на яку до того часу не звертали належної уваги. Це область — педагогічна, вся навчально-виховна справа. Виновником цього відкриття був Костянтин Д. Ушинський».

УРЕ подає обєктивно вірну інформацію про його життя. Народився в Тулі, в сім'ї дрібнопомісного дворянина. Дитинство провів на селі поблизу Новгород-Сіверська (Чернігівщина). Закінчив юридичний факультет Московського університету. Працював на посаді професора Ярославського юридичного ліцею, звідки був звільнений за демократичний напрям лекцій. Влаштувався вчителем, потім інспектором Гатчинського сирітського інституту. 1859 року призначено його інспектором «Смольного інституту шляхетних дівчат», де запровадив нові навчальні плани. Редагував «Журнал министерства народного просвещения». Опублікував у ньому ряд статтей, за які його обвинуватили у вільнодумстві, звільнили від керівництва журналом і від Смольного інституту. Відряджено його закордон вивчити стан жіночої освіти. Справедливо розглядав це як заслання. Протягом пяти років закордоном провадив напружену наукову працю. Повернувшися на батьківщину, виїхав у Крим на лікування. По дорозі, в Одесі помер. Похований у Києві. УРЕ нічого не говорить про національне походження Ушинського. У біографії Песковського (Петербург 1893) читаємо (стор. 59): К. Ушинський походив із малоросійських дворян стародавнього роду. Його батько був, для свого часу, освіченою людиною. Брав участь у війні 1812 р. Потім пішов у відставку й поселився в Новгород-Сіверську. Одружився з дочкою місцевого капіталіста, з народження Капніст (український рід — М. Д.).

Чверть сторіччя після смерти Ушинського писав його біограф: Якщо порівняти час, коли помер Ушинський, зі сьогоднішнім, будемо вражені незвичайним застоєм у всій педагогічній області. Ні одної свіжої думки, ні одного живого слова. Як і щось попаде під руку з педагогічних писань, то це, по суті, переказ того, що дав Ушинський, і в більшості випадків переказ поганий. Маємо справу з тією самою «педагогічною летаргією», що до боротьби з нею так хоробро виступив Ушинський у другій половині 50-их років, та невгавуче до кінця життя будив і педагогів і суспільство (стор. 79).*

---

* Дуже сучасні сьогодні думки Ушинського про мову, коли взяти до уваги мовну політику режиму КПРС в Україні. Писав Ушинський:

Мова народу — найкращий квіт усього його духового життя, що починається далеко за межами історії; цей квіт ніколи не вяне і вічно розвивається. У мові одухотворюється весь народ і вся його батьківщина. У ній перетворюється творчою силою народного духу — в думку, в образ і звук — небо вітчизни, її повітря, її фізичні явища, її клімат, її доля, гори й долини, її ліси й ріки, її бурі й громовиці, весь глибокий, повний думки й

Костянтин Весселовський (1819—?), із Катеринославської губернії, батько маршалок місцевого дворянства. Був 32 роки «неодмінним секретарем» і членом Імператорської Академії наук. Автор першої в Росії карти ґрунтів (европ. частини), першої економічної статистики; піонер кліматології, відзначений за це золотою медаллю. — Його син Олександер, заслужений в науці фінансів і статистики.

Олександр Потебня (1835—1891) — один з визначних російських філологів, основоположник психологічного напрямку в російському мовознавстві, творець лінгвістичної поетики, за національністю українець (БСЭ[1]). Друге видання БСЭ вже замовчало його українське походження, й за цим іде сьогодні радянська наука в Росії. Брокгауз-Єфрон дали дуже високу оцінку Потебні як ученому, не скриваючи, що він «малорос за походженням та особистими симпатіями». Потебня мав значний вплив на інших мовознавців: БСЭ[1] називає Овсяника-Куликовського, Шахматова, Яґіча, Кудрявського, Пешковського. Його поетика мала вплив на російських футуристів і на символістів російських та українських. Потебня далеко випередив своїх сучасників і не був дуже популярний за життя (ЕУ). Російський словянофіл («обєднати всіх словян на базі російської мови») В. Ламанський писав: «Глибокий думкою, оригінальний дослідник російської мови, Потебня, належав до малочисельної плеяди найбільших, самобутніх діячів російської думки й науки». М. Сумцов: «Вплив Потебні як людини і професора був глибокий й благодійний. У його лекціях містився багатий запас знання, старанно продуманого і критично перевіреного; там чути було живе особисте захоплення наукою, всюди прозирав оригінальний погляд на світ, в основі якого був високої міри

почувань, голос рідної природи, що так голосно говорить у любові людинини до її, інколи суворої, батьківщини. Цей голос висловлюється так ясно в рідній пісні, в рідних мелодіях, в устах народних поетів. Та у світлих прозорих глибинах народної мови виражається не тільки природа рідної країни, але й уся історія духового життя народу. Покоління народу проходять одне за одним, але результати життя кожної генерації зберігаються в мові — нащадкам у спадщину. У скарбницю рідного слова вносить одне покоління за одним плоди глибоких сердечних рухів, плоди історичних подій, вірування й погляди, сліди пережитого горя і пережитої радости, — коротко: усі сліди свого духового життя народ береже дбайливо в народному слові. Мова це найважливіший й найтривкіший звязок, що єднає ті генерації народу, які віджили, які живуть, із тими генераціями, що прийдуть, в одну велику, історичну, живу цілість. Мова не лише виражає життєвість народу, але вона саме є цим життям. Коли зникає народна мова, —, народу вже немає більше!.. Як довго живе народна мова в устах народу, так довго живий і народ. І нема більше невиносимого насильства, як те, що хоче відібрати від народу ту спадщину, яку створили безчисленні генерації предків, що відійшли... Коли здрігається душа людська перед убивством одної, недовговічної людини, то що ж мала б вона відчувати, коли посягають на життя багатовікової індивідуальности народу, — того найвеличнішою з усіх створінь Божих на землі? (Собраніе педагогическихъ сочиненій Константина Дмитріевича Ушинского, Петербург, 1875, стор. 201—202).

доброзичливий стосунок до особистости людини і колективної особистости народу». Горнфельд: «Професор притягав своєю особистістю, своїм змістом, своїми поглядами... Перед збудженим слухачем виринав безмежний простір царства думки, царства правди». — Халанський: Потебня вражав слухачів «своєю ерудицією та дивною силою і гнучкістю розуму...Вони схилялися перед його науковою діяльністю, схилялися перед його чесністю і правдивістю».

Микола Стороженко (1836—1906) — талановитий учений з українського козацького роду. (В УРЕ нема ні слова про його українське походження). Ініціятор навчання европейських літератур у Московському університеті, де працював 30 років. У свої лекції вніс той же літературний талант, тонке мистецьке чуття і гуманний напрям, якими відзначались його перші літературні нариси. Писав тільки про те, у що можна було вложити не лише працю, але чим можна було захоплюватися. Популяризував Шекспіра в Росії. Єдиний у Росії знавець Шекспіра. Його шекспірівські матеріяли свідчили про велику ерудицію і літературний талант. Він дав прекрасну характеристику шекспірового генія. Стороженко був у Москві одним із найпопулярніших людей. Постійний помічник і дорадник молодих учених і початківців-письменників. Голова Товариства любителів російської словесности (Брокгауз-Єфрон).

Олександр Котляревський (1837—1881) «з малоросійського дворянського роду, з якого вийшов і знаменитий генерал П. Котляревський» (Рус. біогр. словарь). Славіст, який залишив понад 100 праць і безліч критичних статтей. Професор університетів Дорпатського і Київського, член-кореспондент Академії Наук. «Багатство знання, його широка освіта, всебічні зацікавлення — все це було справді надзвичайне. В нього було рідкісне поєднання широкої та прецизної вчености, освіти і ясного проникливого ума, щоби правильно розуміти й оцінити розмаїті погляди й напрямки в науці» (Словарь профессоров Киевского университета). Русс. біографич. словарь про Котляревського: «Його заслуги на полі вивчення російських і словянських старожитностей назавжди залишаться визначними». — Його політичний профіль: російський великодержавник.

Нестор Котляревський (1863—1925), син Олександра, російський історик літератури, представник «культурно-історичної школи», член Академії Наук. Директор «Пушкінського дому».

Микола Дашкевич (1852—1908) вийшов з української священичої сім'ї на Житомирщині. За заслуги для російського літературознавства був іменований членом Академії Наук. Учень історика Володимира Антоновича, став професором на кафедрі всесвітньої літератури Київського університету. Крім літератури російської та західноевропейської досліджував й українську. Для української науки важлива його книга-рецензія на працю літературознавця Миколи Петрова. На відміну від поглядів Петрова про залежність української літератури від російської, Дашкевич доводив оригінальність української літератури та вказував на її звязки зі західноевропейськими напрямками та стилями.

Дмитро Овсянико-Куликовський (1853—1920) — почесний член Імператорської Академії наук, всебічно обдарований учений. Історик

літератури, мовознавець, орієнталіст. Співредактор «Вестника Европы». Був у близьких стосунках з одеською Громадою, а закордоном з Драгомановим, який видав анонімно його «Записки южнорусского социалиста» в Женеві 1877 р. Був професором університетів Одеського, Харківського, Казанського, Петербурзького. Викладав санскрит.-іранські мови та інші сходознавчі дисципліни. В літературознавстві репрезентував психологічний напрямок О. Потебні. У 50-ті роковини смерти Т. Шевченка виступив на засіданні Петербурзької Академії наук з доповіддю «Національні і загальнолюдські елементи в поезії Т. Шевченка» (ЕУ).

Дмитро Петрушевський (1863—1942) — визначний історик-медієвіст, член Академії наук СРСР. Професор Варшавського (1897—1906) та Московського (1906—1911, 1917—1942) університетів. Як людина ліберальних поглядів, 1911 року запротестував проти реакційного режиму в університеті і покинув його. Головні праці зі соціяльно-політичної історії західноевропейського середновіччя. Походив з Уманського повіту.

Олександр Лаппо-Данилевський (1863—1919) з українського дворянського роду на Катеринославщині. На 36-му році життя обраний членом Академії наук. Професор Петербурзького університету, автор понад 150 праць із російської історії, джерелознавства та дипломатики.

Агатангел Кримський (1871—1942) — один із найбільших українських учених орієнталіст і філолог, письменник. Але більшість свого творчого життя провів у Москві (в тому 20 років був професором у «Лазаревському інституті східних мов»), і більшість наукових праць написав російською мовою. Тому в Росії та закордоном зараховують його до російської науки. Від 1918 р. в Києві — співзасновник Української Академії наук та її «неодмінний секретар» до 1929 року, коли на вимогу влади мусів відійти від Академії. Кримський дав монументальні праці з семітології, історії та літератури арабів, історії ісламу, історії Туреччини, історії Персії та її письменства, численні посібники з арабської мови та близько 500 статтей зі сходознавства для російських енциклопедій. Велику роботу провів для вивчення українського фолкльору і старої та нової української літератури. Дав цінні праці з українського мовознавства. «У художній творчості був виразником ідеології української міської інтеліґенції демократичного напрямку» (УРЕ). Бібліографія його творів налічує тисячу позицій. Значна частина ще в рукописах. Досі ні в Києві, ні в Москві влада не подбала про повне видання його творів, — один з великих злочинів проти культури.

Ігор Грабар (1871—1960) — творець наукового мистецтвознавства в Росії. Походить з українського роду на Закарпатті. Художник, історик мистецтва, музейник, належить до найвизначніших постатей російського мистецтва на початку цього сторіччя (БСЭ[1]). І. Грабар виявив величезні здібності дослідника мистецтва й організатора науки. Його реформа Третьяковської галереї (1913—1914) була найважливішою подією російського музейництва. Він відіграв важливу роль у поширенні наукових принципів мистецтвознавства в Росії. За його ініціятивою та керівництвом створено першу наукову історію росій-

ського мистецтва. Йому завдячують відкриття і дослідження «древнеруського» мистецтва, зокрема ікон 11—14 сторіч. Навколо нього згуртувалася значна кількість молодих істориків мистецтва (БСЭ[1]).

ПРИРОДОЗНАВЦІ — РОДИНА ВЕРНАДСЬКИХ

Антін Прокопович-Антонський (1762—1848) з Чернігівщини. Учений, педагог і літератор. Перший у Московському університеті читав російською мовою лекції з природознавства. Як шкільний візитатор усюди дбав про підвищення освітнього стану. Директор хліборобської школи в Москві. Довголітній керівник Благородного пансіону при університеті, де виховався ряд відомих діячів російської культури. Професор і ректор Московського університету, член Академії наук. Дуже активний у Товаристві любителів російської словесности. Співпрацював у російських журналах. Залишив багато праць наукових, педагогічних, літературних.

Михайло Максимович (1804—1873), народжений на Черкащині в сім'ї збіднілого дворянина з українського козацького роду, учений енциклопедист: ботанік, етнограф, мовознавець, історик, філософ. У Московському університеті викладав ботаніку. Перший ректор Київського університету. Почесний член кількох університетів і багатьох наукових товариств. Не зважаючи на великий авторитет у науковому світі він був обраний щойно під кінець життя членом-кореспондентом Академії наук (царському урядові не сподобалися його ліберальні погляди й проукраїнські симпатії). Його педагогічна й наукова діяльність сприяла популяризації природознавства серед студентів Московського університету. «Був одним з основоположників вітчизняної ботаніки та попередником Ч. Дарвіна» (УРЕ). Розробляв ряд важливих проблем із російської та української літератури, з історії, фолкльору й мовознавства; присвятив їм понад 50 наукових творів. Підготував до видання низку літературних памяток Київської Русі. Його фолкльорні праці викликали зацікавлення українським фолкльором у росіян, поляків та чехів. Провадив мовознавчу дискусію з М. Погодіним, де обстоював «старобытность» української мови. «Максимовича природника й історика обєднував Максимович-філософ» (О. Оглоблин). Вихований у дусі натурфілософії Шеллінґа, зробив дальший крок вперед. Його величезний архів досі неопублікований.

Володимир Вернадський (1863—1945) — основоположник геохімії та біогеохімії. Член Академії наук (хронологічно) російської, української, чехо-словацької, французької, перший президент української, член НТШ та ряду інших наукових установ. Народжений у Петербурзі в родині проф. Івана Вернадського, що походив із Києва. Належав до співзасновників Української Академії Наук у Києві, але це епізод у його науковій праці. Все своє творче життя віддав російській науці. На 27-му році став доцентом, потім професором мінералогії Московського університету. У складі російської Академії очолював ряд наукових установ. Особливо заслужений в організації російських наукових кадрів. «Збагатив науку глибокими ідеями, що стали основою нових провідних напрямків у сучасній мінералогії, геології, гідрогеології; висунув наукові проблеми великого практичного значен-

ня (УРЕ). Заснував найбільшу в СРСР школу мінералогії і «всесвітньовідому» школу геохімії.

Іван Вернадський (1821—1884) батько Володимира, одружений з Наталею Старицькою з Полтави, онук Івана, українського священика з Чернігова. Учений економіст, прихильник манчестерської школи, розпочав наукову кареру в Києві, професор політичної економії в Московському університеті. Дав перший у Росії підручник історії політекономії. Ворог кріпацького ладу, обстоював економічний лібералізм.

Георгій Вернадський (1887—1973), син Володимира, «патріярх російських істориків». Учень Ключевського і Платонова. Від 1927 року у США, в Єйльському університеті. Автор або редактор 25 томів, у цьому «монументальна» пятитомна «A History of Russia», доведена до 1600 року, написана в дусі російської великодержавної історіографії, монографія про Б. Хмельницького, однотомник «History of Russia», перевиданий багато разів упродовж 30-ти років, і «The Origins of Russia».[7]

У передмові до однотомної «A History of Ukraine» (1941) Михайла Грушевського Вернадський писав: «Незалежно від того, що принесе майбутній розвиток, сильна рішучість, яку задемонстрував український народ у багатовіковій боротьбі за свою єдність, свою свободу, свою культуру, засвідчує величезну живучість цієї нації».

Лев Мечников (1838—1888) — російський учений-географ з українського дворянського роду. За участь у революційному русі виключений з Харківського університету. Доброволець у леґіоні Ґарібальді, брав участь у визвольній боротьбі італійського народу. Приятелював із О. Герценом і співпрацював у «Колоколі». Професор в університетах Токійському й Лозанському. Співробітник славного французького географа Ж. Е. Реклю в його виданні «Нова всесвітня географія».

Ілля Мечников (1845—1916), брат Лева, видатний біолог, один з основоположників еволюційної ембріології, порівняльної патології та імунології. Професор зоології в Одеському університеті. Разом з М. Гамалією заснував в Одесі першу в російській державі бактеріологічну станцію, яка провела велику наукову працю. Залишив університет на знак протесту проти посилення там реакційного режиму. На запрошення Луї Пастера переїхав до Парижа і в його інституті заснував лабораторію, якою керував до кінця життя. Почесний член Петербурзької Академії наук; 1908 р. нагороджений Нобелівською премією спільно з Ерліхом. В Одесі співпрацював з «Українською громадою».

Михайло Туган-Барановський (1865—1919), народжений на Харківщині у дворянській родині українсько-татарського походження. «Найвизначніший марксист після Маркса» (проф. Шумахер у Берлінському університеті, 1930 р.). Видатний російський економіст, автор ряду важливих праць із теоретичної економії, які користуються

---

[7] Це не є книга, яку можна би поручити поважному вченому, який цікавиться початками Росії, — D. Lang Slavonic and East European Studies, No. 91, 1960.

світовою славою (БСЭ). Один з визначних піонерів кооперативного руху. Представник «легального марксизму», вніс поважний вклад у розвиток економічної думки в Росії. Пізніше цілком відійшов від марксизму, намагаючися помирити марксизм із психологічною школою. Міністр фінансів в уряді УНР 1917—1918 р. «Розпочавши з пропаганди марксизму, в дальшому Т. Б. всю свою багату ерудицію й силу теоретичного аналізу посвячує критиці марксизму й обороні капіталізму під маскою соціяльної теорії» (БСЭ[1]).

УКРАЇНЦІ В РОСІЙСЬКІЙ МЕДИЦИНІ

Не можу надуживати Вашої терпеливости. Отже припиняю цю галерею. А на закінчення — принаймні кілька представників тієї великої плеяди українців, що розбудували російську медицину.[8]

Данило Самойлович, справжнє імя — Сушинський (1745—1805), зі священичої родини в Чернігівщині. Основоположник епідемології в Росії. Ставши лікарем, 1771 р. в Москві зустрівся з пошестю чуми. І тут виявилися його надзвичайні здібності, як лікаря-організатора й дослідника. Написав ряд грунтовних праць про чуму, які докорінно змінили уявлення про цю пошесть. Розробляв питання організації медичної освіти в Росії. Здобув загальне признання медичного світу Европи. Член одинадцяти закордонних Академій наук.

Петро Загорський (1764—1846) — «перший анатом у Росії з не чужинців»,[9] з бідної родини священика в Новгород-Сіверську. Першу освіту здобув у духовній колегії в Чернігові, де, між іншим, вивчив мови французьку й німецьку. Чернігівський лікар Омелянович помітив його надзвичайну талановитість і «палке бажання» вчитись. За його посередництвом Загорський вступив до медичної школи при Петербурзькому генеральному шпиталі. І за три роки був ординатором у лікарні та вчителем анатомії. Але він волів наукову працю. На 33-му році життя був призначений на адюнкта анатомії до Московської медично-хірургічної школи. А через рік перейшов на таку ж посаду до Петербурга. 1799 р. одержав там кафедру в медично-хірургічній академії і займав її 34 роки. Одночасно був членом Петербурзької Академії наук

Історик російської медицини, Матвій Мудров, відзначає: Серед своїх сучасників П. Загорський мав «надзвичайну пошану». Був дуже добрим учителем і лектором, через те його авдиторія була завжди повна. Він знав анатомію «як отченаш». За довгий час своєї педагогічної праці він виховав кілька тисяч лікарів і низку видатних анатомів, що заняли кафедри в університетах. «Наукова діяльність Загорського, як лікаря-письменника, також надзвичайно видатна і різ-

---

[8] Український внесок до російської медичної науки й освіти — цю тему опрацював Василь Плющ: «Нариси з історії української медичної науки та освіти», Мюнхен, 1970. «За нашими матеріялами українські автори виконали у 18 ст. 322 наукові праці, не враховуючи 72 докторських дисертацій» (стор. 137).

[9] Проф. О. Пучківський: Три фундатори російської медицини. «Україна», Київ 1924, кн. 4, стор. 27.

номанітна» (Пучківський). «Загорського вважають одним із найвидатніших учених кінця 18-го та початку 19-го століття» (Плющ). Більшість його творів це праці з анатомії; залишив понад сто наукових праць. УРЕ каже: Загорський — основоположник російської анатомічної школи, автор першого російського оригінального посібника з анатомії людини. — Його 50-річний ювілей праці був святом російської науки. Зібрано фонди на утворення премії його імени за найліпший твір з анатомії. На честь Загорського випущено золоту медаль з його портретом.

Ілля Буяльський (1789—1866), учень Загорського. Його дідо — козацький осаул, батько — священик. Його медичний атлас (виданий у Берліні) «поставив його імя в ряд найвизначніших хірургів світу». Почесний член Медичної Ради уряду. Його анатомічно-хірургічні таблиці з російським та латинським текстом видали на кошти царської канцелярії. За це Медичне товариство у Відні обрало його своїм членом. Лікарське знання Буяльського здобуло йому пошану найславніших хірургів світу. «Буяльський ділом довів, що медична наука в Росії може розвиватися самостійно, без опіки чужинців» (Русс. біограф. словарь).

МУЗИКА Й ПІСНЯ

Оце мимоходом зібрані приклади. Їх небагато, коли зважити, що тисячі таких людей віддав український народ російській науці. Але український внесок до російської культури не кінчиться наукою. Творчі люди з України впродовж сторіч віддавали свої таланти сусідньому народові в різних ділянках його культури. І сьогодні віддають. Самвидавний документ українських комуністів, «Звернення до комуністів усього світу», пише: «Кращі культурні сили України, як правило, забирають до Москви. Наприклад, у Великому Оперному Театрі біля 50 процентів складу забрано з України» («Сучасність», 1969, ч. 12, стор. 97).

Не можу розглядати ці різні ділянки. Я можу подати лише кілька ілюстрацій з таких ділянок, як музика й пісня, образотворче мистецтво, література. Сподіваюся, що моя некомпетентність у цих галузях спонукає когось компетентнішого ґрунтовно їх опрацювати.

Музика й пісня. Нагадаю, що писав Петро Безсонов про українські впливи в ділянці пісенної культури російської: все піддалось їхньому непереможному впливові.

Микола Дилецький (1630—1690) — перший українець, що навчав у Росії музичної культури. Музичний теоретик і композитор (народжений у Києві), 15 років працював керівником царської капели в Москві Автор концертів і церковних композицій та «фундаментальної, музично-теоретичної» праці «Граматика пінія мусикійського» (мала кілька видань у 17 сторіччі; 1969 р. у Києві вийшло монументальне видання львівського рукопису «Граматики»). Редактор київського видання пише:

«Граматика» — «одна з найбільш цінних памяток слов'янської музичної культури. В цій фундаментальній праці, що була основним посібником для навчання кількох поколінь музикантів на східносло-

вянських землях, Дилецький підсумував майже столітній розвиток українського хорового партесного співу ... виступив як борець за професіоналізм, за нові шляхи розвитку музичного мистецтва. Він досконало знав особливості давньої та сучасної йому музичних теорій і висвітлив стан педагогічної та музично-естетичної думки XVII століття в усій його складності ... започаткував нову професійну школу на наших землях, яка згодом увінчується іменами Д. Бортнянського, М. Березовського, А. Веделя» (стор. 89).

Дилецький «невипадково відомий як основоположник нової школи у вітчизняній музиці» («Історія української дожовтневої музики», Київ 1969, стор. 84, — «Вітчизняна» в сучасній радянській термінології означає: російська й українська).

В Україні (у Глухові) відкрилась перша співацька школа для Росії, за царським указом 1738 р. Її головне завдання — «готувати співаків та інструменталістів для обслуговування царського двору». Вона проіснувала кілька десятків років і була ліквідована: її «приєднано до придворної співацької капели в Петербурзі» («Історія ..., стор. 113).

Не тільки царський двір бажає мати українських співаків. Радянська «Історія української музики» відзначає «зростання попиту українських музикантів з боку численних сановників і вельмож, що запроваджували в себе на зразок царського двору домашні „капелії" співаків і музикантів» (стор. 113).

«Про популярність українських музикантів при царському дворі, про їх видатну роль у музичному житті всієї Росії свідчать історичні відомості про те, що українські бандуристи й співаки були на службі при дворах Петра І, Анни Іванівни, Єлисавети Петрівни, Катерини II, у вельмож і сенаторів. Вони користувались певними привілеями при дворі, проте морально дуже страждали від соціального безправ'я» (113). (А може це страждання походило від національного безправ'я?) — «Говорячи про значення українських музикантів для розвитку російської музичної культури, слід відмітити також їх велику роль у поступовому витісненні з Росії численних іноземних музикантів, що заполонили сцени театрів і часто керували придворними оркестрами та капелами в маєтках російських сановників і вельмож» (115). Українки належали до перших оперних співачок у Росії (114).

Дмитро Бортнянський (1751—1825) — «славетний російський композитор церковної музики» (Брокгауз-Єфрон); великий український духовний композитор і реформатор релігійного співу Східної Європи (ЕУ). Залишив понад сто церковних творів. Співу навчався в Італії (Венеція, Больонія, Рим, Неаполь). На 28 році життя повернувся до Петербурга, де вже, бувши семилітним юнаком, співав у придворному хорі. Його твори з італійського періоду «викликали сенсацію» на царському дворі (Бр. Єфр.). Став, після Федора Полторацького (українець зі Сосниці), керівником придворної капели і близько 30 років управляв ансамблем, який складався майже виключно з українців. Бортнянський — «непересічна творча індивідуальність ... вплив її на російську церковну музику — величезний» (Антін Рудницький). Історичне значення Бортнянського в його хоровій церковній творчості, яка стояла на висоті сучасної европейської музики; йо-

го творчість є завершенням хорової української культури (Василь Витвицький). Твори Бортнянського, маючи за своїм складом загально-европейський характер, дістали прихильну оцінку на Заході. Як людина, Бортнянський відомий своїм ніжним і чутливим характером; підчинені йому співаки його обожнювали. Для свого часу він був дуже освіченою людиною і відзначався розвиненим мистецьким смаком не лише в музиці, але й в інших галузях мистецтва, особливо в малярстві. Він мав прекрасну галерею образів (Русскій біогр. словарь). Твори Бортнянського — дуже важливе явище в історії російського церковного співу, бо від них починається визволення церковного співу від впливу композиторів-чужинців (Г. Риман: Музыкальный словарь). «Доля все життя пестила Бортнянського. Виступи 11-річного „премера", постановки опер і кантат молодого композитора в різних містах Італії... врешті 30-річне служення Бортнянського справі російської хорової культури на посаді директора капели — постійно викликали загальні захоплення і незмінний тріюмф» (Б. Доброхотов: Д. С. Бортнянский, Москва 1950, стор. 20).

Максим Березовський (1745—1777), нар. у Глухові. «Доля його повна глибокого трагізму» (Брокгауз-Єфрон). Вихованець Київської Академії, маючи прекрасний голос, попав до придворної капели. Там відкрили в ньому особливі здібності в композиції. Своїми музичними талантами привернув до себе загальну увагу. На 20 році життя був висланий до Італії. Навчався в Больонії. Його музичні успіхи здобули йому загальну популярність в Італії. Березовський удостоївся нечуваних для чужинця в ту добу відзначень і почестей. Ряд музичних академій в Італії обрали його своїм почесним членом, а Болонська Академія записала його ім'я золотими літерами на мармуровій плиті. В Італії створив оперу «Демофон» для театру в Ліворно. «Опера мала величезний успіх і викликала захоплення всіх знавців і знаменитих музик того часу». Рік-річно посилав свої твори до Петербурга; їх виконували в присутності царського двора; його концерти вивчали всі любителі церковного співу. По 9 роках повернувся до Петербурга. Тут розчарування. Тільки Потьомкін звернув на нього увагу — і запропонував керівництво майбутньої музичної академії в Україні. Але швидко забув свій намір і Березовського. Втративши надію на посаду, що відповідала б його талантові і знанню, Березовський попав у психічну депресію; на 32 році вкоротив своє життя.

Федір Стравінський (1843—1902) оперний співак-бас, з українського роду (УЗЕ) з Чернігівщини. Навчався в ніжинському ліцеї, в Київському університеті, в петербурзькій консерваторії. Дебютував у Києві в ролі Мефістофеля (у Фавсті Ґуно). З 1876 р. у Петербурзі в Маріїнському театрі, де за 26 років брав участь у 59 операх, виконуючи керівні ролі. «Вокальне виконання Стравінського, який володів блискучим, виробленим голосом співака, відзначалось мистецьким викінченням і музикальністю. А видатний драматичний талант і реалістичний підхід у втіленні сценічних образів підняли його на одно з перших місць серед артистів російського оперного театру» (БСЭ[1]). Пристрасний любитель старих книг; його бібліотека це багата колекція рідкісних видань. — Син Федора, Ігор Стравінський (нар. 1882) — композитор, з 1910 р. у Парижі, з 1940 у США.

ОБРАЗОТВОРЧЕ МИСТЕЦТВО

У Москві 18 сторіччя, що «була наповнена українськими культурними силами» (ЕУ), працювали «визначні малярі»:

Степан Заруцький, — Іван Маховський, — Ігнатій Полоньский, — Василь Пузаревський, — Іван Рефузинський, — Іван Ондольський, — Андрій Животкевич, — Антін Гомданський (Енциклопедія Українознавства, І, стор. 827).

В другій половині 18 сторіччя, зі скасуванням української самоуправи, українських митців переманюють до Петербурга (ЕУ, І, 827), де йдуть намагання створити «всеімперський» мистецький центр. Академія Мистецтв постала 1758 р. У добу класицизму там працювали такі визначні українські митці:

Антін Лосенко (1737—1773), з Глухова, попав до Петербурга як співак, але там виявились його малярські здібності. Навчався у щойно відкритій Академії, потім у Парижі, Відні, Римі. 1769 р. став академіком і професором, 1772 — директором Академії. «Його творчість — чудового в своєму часі художника — має важливе значення в історії російсього мистецтва» (Брокгауз-Єфрон).

Кирило Головачевський (1735—1823), портретний маляр, «з малоросійського роду» (Бр.-Єфр..). Учився малярства разом із товаришами з хору, Лосенком і Саблуковим. 1765 р. академік, з 1771 до кінця життя (з перервою 10 років) інспектор Академії Мистецтв. «Історія російського мистецтва збереже пам'ять про нього, як про одного з перших працівників перенесеного до нас із Західної Европи малярства, який багаторічною педагогічною діяльністю спричинився до розвитку кількох поколінь художників» (Брокгауз-Єфрон).

Іван Саблуков, Саблучок (1735—?) — дійсний член петербурзької Академії Мистецтв.

Дмитро Левицький (1735—1822) «син малороса-священика». На 34 році життя член Академії, з 1779 професор. Мав значний вплив на розвиток багатьох російських художників. Величезний талант Левицького цінили його сучасники, як цінять і досі (1896). Він користувався пошаною Катерини II. Павла І, Олександра І і «всього освіченого суспільства» (Брокгауз-Єфрон).

Володимир Боровиковський (1757—1825), син «значкового товариша» з Миргорода. Малярське мистецтво було спадкове у цій родині. Козацький старшина батько Лука, його брат Олекса і племінник Демян були художниками. Чотири сини Луки також займались малярством. Уся, надзвичайно трудолюбива, родина Боровиковських була міцно зєднана спільним ділом. «Ледве чи було в історії нашого мистецтва інше життя таке незвичайне своєю духовою інтенсивністю, так нероздільно спаяне з мистецтвом, усе мистецтву віддане, що майже нічого поза ним не знало. Таке життя було хіба ще в Гоголя, близького земляка Боровиковського, і в багатьому дивно до нього подібне... У ряді своїх листів до рідних він говорить про свої роботи, але більш усього про духове життя, без аскетизму, одначе й без проповіді зовнішньої обрядовости. Його віра чисто духова, в чому він залишається вірним сином свого племени. Основа її — взаємна любов і самовдосконалення... Постійно в листах говорить про свій на-

мір повернутися на батьківщину, в улюблену Малоросію, . . . але цьому не судилося здійснитись . . . похований на Смоленському цвинтарі в Петербурзі». (Русскій біограф. словарь).

В. Боровиковський — «портретист світової слави» (ЕУ). Його «рання творчість звязана з традиціями українського живопису 18 сторіччя» (УРЕ). У Петербурзі навчався у Д. Левицького. З 1795 р. академік, 1802 — радник Академії Мистецтв. Створив близько 200 портретів своїх сучасників.

Іван Бугаєвський-Благородний (Благодарний), 1773—1859, з Чернігівщини. Видатний російський портретист, учень Боровиковського. Любив малювати селянські типи. Деякі портрети зроблені «з незвичайною майстерністю» (БСЭ[1]).

Іван Мартос (1752—1835) скульптор, із Чернігівщини. Петербурзьку Академію закінчив зі золотою медалею, потім в Італії. З 1794 р. старший професор, 1814 — ректор і «заслужений ректор» Академії. Своїми творами «здобув голосну славу не лише в Росії, але й закордоном . . він стояв нарівні з передовими скульпторами нового часу» (Брокгауз-Єфрон).

На списку художників з нової доби є:

Руфін Судковський (1850—1883) мариніст Чорного моря. Навчався в Очакові та в Одесі. Мав особливий нахил малювати море. Захоплене малювання етюдів Чорного моря та його берегів висунуло Судковського в ряди передових мариністів. На 32 році життя став академіком. Незважаючи на коротке життя встиг зайняти видатне місце між російськими художниками. Чудово вивчив жваву стихію з усіх поглядів. Його морські види з разючою вірністю передають спокій і рух цієї стихії, її прозорість і безмежність, привітну гру в ній сонячних або місячних промінів у тиху погоду, її суворість і грізну велич під час бурі. (Брок.-Єфр.).

Ілля Репін (1844—1930) з українського козацького роду Ріпа (свідчення Роберта Лісовського). Репін «визначний маляр-реаліст» (Святослав Гординський), член і професор Петербурзької Академії, до кінця життя зберіг щирі почування для України, що виявилось і в його творчості. — «Великий російський живописець, один з видатніших представників демократично-реалістичного російського мистецтва та діяч товариства передвижників. Компартія привернула повне значення спадщини художника, як геніяльного класика і великого сина російського народу» (БСЭ[2]).

Цей список можна продовжувати, але годі. Переходжу до літератури.

УКРАЇНЦІ В РОСІЙСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Українці в російській літературі — про це треба би книги писати. Бо громадська думка наша має знати, що дали українці російській літературі. І чужинці повинні довідатись, що тут не один Гоголь, а плеяда. Ось дехто з неї (подаю переважно за даними з «Русские писатели», Библиограф. словарь, Москва 1971, ред. А. П. Спасибенко та ін.).

Іполіт Богданович (1744—1803), син українського дворянина з Чернігівщини, писав поезії та поеми, які ще й тепер перевидають. Перекладав Вольтера, Гельвеція та ін. Свого часу славний, як автор ліричної комедії «Радість Душеньки». Віссаріон Бєлінський про неї: «Чудовий твір; як факт історії російської літератури, вона була кроком уперед і для мови і для літератури і для літературної освіти нашого суспільства».

Василь Капніст (1758—1833) з козацького старшинського роду, вихований в українському дусі під впливом матері Софії Дунин-Борковської. В українській історії відомий своєю таємною інтервенцією в Берліні з наміром (безуспішним) приєднати пруський уряд для української справи. Капніст відомий у літературі своїми поезіями (зокрема «Ода на рабство»), в яких виявляються його волелюбні прагнення, а передусім сатиричною комедією «Ябеда». Іван Франко: «Українець Капніст у своїй Ябеді дав перший в Росії приклад сміливої політичної сатири і був попередником геніяльного Гоголя.» — Сучасники високо цінили глибокий душевний сентимент і незбагненну привабливу тугу Капніста за лірикою, благородну любов чесноти і святу ненависть пороку» (Русские писатели). Бєлінський: Капніст — історично важлива поява в російській літературі. Він залишив помітний слід в історії російської літератури; причинився до розвитку і вдосконалення поетичної мови.

Яким Нахимов (1782—1814), син харківського дворянина, який мав важливе значення у просвітних колах Харкова. Поет і сатирик. Зазнав ряд нещасть у родині, помер на 33 році життя. Здобув популярність казкою «Моська і собака на припоні». Високо оцінили казку «русскіе» солдати в листі до «Українського вісника».

Микола Гнідич (1784—1833), з козацького роду з Полтави, перекладач Гомера, поет, громадський і театральний діяч. Виявляв жваве зацікавлення античною культурою, досконало знав старогрецьку мову, 20 років працював над перекладом Іліяди (вийшов 1829). Гоголь захоплювався перекладом і залюбки прочитував його своїй приятельці А. Смірновій. Пушкін і Бєлінський також захоплювалися. Пушкін писав: «Із глибоким почуттям поваги і вдячности дивимось на поета, що посвятив найкращі роки свого життя, щоб виконати великий подвиг. Російська Іліяда перед нами!» — Бєлінський: «Збагнути духа, божеську простоту і пластичну красу старовинних греків — це було суджено на Русі покищо тільки одному Гнідичу».

Василь Наріжний (1780—1925), з козацького роду з Полтавщини, повістяр, який у сатиричній манері викривав зло кріпосницького суспільства. Один із перших російських письменників, що звернулися до української тематики. Повісті з українського життя (Бурсак, Запорожець, Два Івана, Гаркуша) «змальовують героїчне минуле України та її вільнолюбного народу». Демократичний зміст у творчості Наріжного вирізняв його романи на фоні літератури початку 19 стор. Його заслуга в тому, що підготовив перемогу критичного реалізму.

Андрій Подолинський (1806—1886), поет-романтик і автор повістей, з київської дворянської родини. Частина творів сперта на матеріялах українського фолкльору (жив на Україні). Бєлінський: Подолин-

ський пішов не по своїй дорозі, це означає — «залишився епігоном романтизму».

Микола Щербина (1821—1869), з кубанських козаків. Через брак засобів не закінчив університету (в Харкові) і став мандрівним учителем в Україні. Коли мав 10 років, читав Іліяду в оригіналі. Писав поезії, епіграми, сатиричні вірші на самодержавство (Павло Грабовський перекладав його українською мовою). «Современник»: Ми сміло залічуємо Щербину до ряду видатних російських поетів і даємо йому одно з перших місць між тими, які пишуть у наш час (1850). Оригінальність антологічної творчости Щербини поєднана зі значною поетичною майстерністю, представляє інтерес і для сучасного читача (1971).

Григорій Данилевський (1829—1860), з Данилівки в Харківській області. Народився в родині українських поміщиків. За симпатії до «Петрашевців» (гурток демократів-соціялістів) три місяці вязнений, а проте робив блискучу кареру в департаменті народної освіти. Та його тягнуло до літератури і на 30 році життя повернувся в Україну. Як член харківського Комітету для поліпшення долі кріпацьких селян їздив по селах і вивчав сільський побут. Його повісті зі селянського життя мали успіх у демократичних колах. Він співчував долі селян, бо «воля» не принесла їм «ні землі, ні свободи». Потім перейшов на історичні романи, які мали значне поширення.

Сергій Кравчинський, літературне ім'я Степняк, (1851—1895), син військового лікаря з Полтавщини, творець російської революційної літератури. Був одним з ініціяторів «хожденія в народ», брав участь у повстанні сербів проти турецького поневолення і в бунті італійських анархістів, співзасновник товариства «Земля і воля». Кравчинський має особливі заслуги в організації революційної преси. Убив шефа жандармів Мезенцева (1878) і мусів утікати закордон. У Лондоні зорганізував «Фонд вільної російської преси». Бернард Шов належав до його приятелів. Кравчинський — найвизначніший представник літератури революційного народницького руху. Головний твір його — «Підземна Росія» вийшов українською мовою у Львові 1901 р.

Володимир Короленко (1853—1921), «видатний російський письменник, народжений у Житомирі в родині повітового судді, родом українець» (УРЕ). Багато разів репресований, «тюрми, етапи і заслання швидко стали для нього своєрідними університетами». Заробляє на життя приватними лекціями, кресленням, коректою і перекладами французьких романів. У другій половині 80-их років сформувалась опінія про Кололенка як визначного представника критичного реалізму в російській літературі. — Короленко «найгуманніший письменник у російській літературі» (Eugen Haeusler: Vladimir Korolenko, Königsberg 1930). «Уся творчість Короленка пройнята глибоким гуманізмом» (УРЕ). «Серед російських культурних людей я не зустрічав іншої людини з такою жадобою правди-справедливости, людини, яка так проникливо вичувала б конечність втілити цю правду в життя ... Цілісність його особи й висока моральна культура викликали до нього глибоку пошану сучасників. А мені особисто цей великий і гарний письменник сказав багато про російський народ такого, чого перед

ним ніхто не зумів сказати... Короленко ідеальний образ письменника» (Максим Горький). Короленко свідомо вибрав російську літературу за свою батьківщину, а проте в укладі своєї психіки залишився українцем. Пише Бруно Ґетц (Bruno Goetz — швайцарський літератор): «Його українське походження, його українські душа і світосприймання, особливий кольор його меланхолії український, український його глибокий, а проте грайливий гумор... Щось було в ньому таке, що він назавжди залишився українцем... Провів своє життя в довкіллі великоруської інтелігенції, яка визнавала його тільки зі застереженнями. Для неї він був занадто гармонійний, замало фанатичний, замало проблемний, занадто миролюбний і світорадісний» (Wladimir Korolenko: Der Wald rauscht, Zürich 1954, стор. 361).

*

Літературознавець, проф. д-р Ігор Качуровський, прочитавши цей реєстр письменників, додав іще наступні імена:

(За цю ласкавість дякую йому сердечно.)

Олексій Погорельський (1787—1836), дійсне ім'я Перовський, онук гетьмана К. Розумовського, прозаїк.

Олексій Толстой (1817—1875), по матері правнук гетьмана Розумовського, поет і драматург.

Василь Туманський (1800—1860), з української козацької старшини, поет. Його брат:

Федір Туманський (початок XIX в. —1853), поет.

Олексій Будищев (1867—1916), з козацької старшини, «письменник чеховської школи» (БСЭ).

Володимир Нарбут (1888—1944), брат графіка Юрія Н., поет.

Федір Сологуб (1863—1927), дійсне ім'я Федір Тетерніков, видатний представник символізму.

Максиміліян Кирієнко-Волошин (1877—1932), батько з козацької старшини, поет.

Анна Ахматова (1889—1966), з українського роду Горенко, поетеса.

Дмитро Мережковський (1866—1941), онук українського козака Мережка, прозаїк.

МИКОЛА ГОГОЛЬ

Двох найбільших я залишив на кінець: Гоголь і Достоєвський. Чи можете вгадати, що являла б собою російська література без цих письменників українського роду? Або інакше: яка була б українська література, якщо б українська культура 17—18 сторіч мала змогу розвинутись у всій повноті; і, якщо хоч би половина з тих культурних діячів, що пішли на північ працювати для сусіднього народу та залишились на батьківщині? Тоді була б і своя українська мова для великої літератури. І тоді Гоголь не мусів би сягати до чужої мови, щоб виявити свій геній. Так поставлене питання — зухвале, але тільки на перший погляд. Адже український культурний і політичний ренесанс 17 сторіччя ішов до витворення оригінальної великої культури. Але він був знищений наслідками Переяслава. І Драгоманов цілком справедливо назвав перебування України в складі імперії російської «пропащим часом».

Микола Гоголь (1809—1852). Його українське походження загально відоме. Але його значення для російської літератури? Росіяни знають, одначе не знають українці.

Офіційний радянський підручник «Русские писатели» (Москва 1971) пише: За нещадне розкриття кріпацької дійсности Гоголя високо цінили революційні демократи. Вони побачили в ньому основоположника російського критичного реалізму. Він надзвичайний майстер слова. Його творчість мала великий вплив на багатьох визначних російських письменників-реалістів. Достоєвський прийняв гуманний пафос Гоголя. Гончаров, Тургенєв, Некрасов, Григорович, Лєсков — кожний на свій лад — розвивали Гоголівські традиції (стор. 257—8).

Російське радянське літературознавство звульгаризувало Гоголя, втиснувши його силоміць у вузькі рамки соц-реалізму. Можливо, таким способом хотіли рятувати його для радянської літератури. Між реалізмом і романтизмом — широкий діяпазон. У цьому діяпазоні, на різних щаблях, різні російські літератори вміщали Гоголя. Але все це умовне, бо він — такий великий, що не вміщається в ніякий шаблон. Гоголь-письменник — мислитель масштабу універсального. Що він дав російській літературі?

Аполлон Григорєв (1822—1864), російський поет і літературний критик, який високо оцінив Т. Шевченка, писав про Гоголя:

«Кожна літературна епоха має свого головного представника, від котрого, як від вихідного пункту, вона виводить свій початок. У ньому, як у фокусі, містяться її художні й моральні завдання, вона живе під його могутнім впливом, вона вся, можна сказати, становить периферію його особистости. Він сказав нове слово, і це нове слово тлумачать і пояснюють більше або менше обдаровані послідовники. Новий шлях пробиває геній, а таланти лише розширюють і прочищують. Таким генієм літературної епохи, яку ми досі переживаємо, з усією справедливістю можна назвати Гоголя. Усе, що дійсно живе в явищах красного письменства, виходить від нього, його пояснює, а навіть ним пояснюється. Цілісна, повна, мистецька природа Гоголя,

можна сказати, розгалужується в розмаїтих сторінках сучасної словесности» (Сочиненія, Спб. 1875, I т. стор. 8).

Академік Олександер Пипін, історик російської літератури, визначний представник культурно-історичної школи, громадянин прогресивних поглядів, 1893 р. писав:

Гоголь на відміну від Пушкіна, письменник соціяльний. Його твори зійшлись у часі з народженням того соціяльного заінтересування, якому вони дуже послужили, і з якого потім література вже не виходила. Заслуговує на відзначення його полум'яний протест проти нікчемности й зіпсованости тогочасного суспільного життя. Але історичне питання про таке значення Гоголя ще досі як слід не вичерпане.

Зв'язок Гоголя з наступною літературою не підлягає сумніву. Справжній період російської літератури ще не вийшов з-під його впливу. Наслідки його впливу виявляються розмаїто в усій наступній літературі.

Були спроби визначити Гоголя з погляду його малоросійського походження. І цим вияснювали його стосунок до великоруського життя. Прив'язання Гоголя до своєї батьківщини було сильне, особливо в перші роки його літературної діяльности. Але сатиричний стосунок до російського життя пояснюється не його племінними прикметами а всім характером його внутрішнього розвитку. Безсумнівно одначе, що в характері таланту Гоголя виявились і племінні риси. Такі особливості його гумору, що він досі залишається єдиним у нашій літературі (Брокгауз Ефрон. т. IX. 22—24).

О. Пипін 1909 р.: Можна без перебільшення сказати: із часу Гоголя наша література перший раз дістає значення справжньої суспільної сили, стає дійсною літературою, що заслуговує на це ім'я, що висловлює справжні вимоги життя. Головніші сторони літератури нам сучасної, від нього беруть свій початок, — Пипін нагадує «відомі слова Пушкіна» про Гоголя: ніхто не вміє ліпше за нього помітити всю пошлість російської людини. (Характеристики литературных мнeній, вид. 4. Птб. 1909, 350, 365).

Філософ Микола Бердяєв 1946 р.: Гоголь належить не лиш історії літератури але й історії російських релігійних і релігійно-соціяльних шукань. Гоголь — один із найбільших і найдосконаліших російських мистців. Один із найбільш загадкових письменників. Він — не реаліст і не сатирик, як раніше думали. Він фантаст, який змальовує не реальних людей, а злих духів елементарних, передусім духа брехні, що заволодів Росією. Він християнин, що переживав християнство пристрасно — і трагічно; був придавлений почуттям гріха й покарання; був людиною майже середнєвічною. Гоголь — одна з найтрагічніших постатей російської літератури. Від нього починається релігійно-моральний характер російського письменства (Русская идея, 2 вид. 1971, стор. 82—85).

Російський літературознавець Костянтин Мочульський:

У ділянці моралі Гоголь був геніяльно обдарований. Йому було суджено круто повернути всю російську літературу від естетики до релігії, зрушити її зі шляху Пушкіна на шлях Достоєвського. Усі ри-

си, які характеризують «велику російську літературу», що стала світовою, були визначені Гоголем: її релігійно-моральний лад, її громадянськість і соціяльність, її бойовий і практичний характер, її пророчий пафос. Із Гоголя починається широка дорога, світові простори. Сила Гоголя була така велика, що йому вдалося зробити неймовірне: перетворити пушкінську епоху нашого письменства в епізод, до якого повороту нема, і бути не може. Він розбив гармонію клясицизму, порушив естетичну рівновагу, яку чудом досягнув Пушкін. Усе перемішав, поплутав, сколотив. Вихором підхопив російську літературу й поніс її в невідомі далі. Нетривким виявився російський «космос»; хаос, загнузданий пушкінською плеядою, запанував знову. Після надривного «душевного зойку» Гоголя в російській літературі стали вже неможливі «звуки сладкіе и молитвы». Від Гоголя пішло все «ночное сознаніе» нашої словесности: нігілізм Толстого, безодні Достоєвського, бунт Розанова. Її «день», пушкінський золотом тканий покров, — був скинений. Гоголь перший «больной» нашої літератури, перший її мученик. Можна жалувати за днем, що так швидко промайнув, і здригатися перед страшним нічним «карликом», автором «Мертвих душ». Але не можна відкидати того, що велика російська література вийшла з-під «Плаща» цього «карлика». Без Гоголя, можливо, була б рівновага, антологія, благополуччя: безконечно продовжений Майков, а за ним безплідність. Після Гоголя — «повне неблагополуччя», світовий розмах і світова слава.

«Система» Гоголя: його етична ганіяльність заключається в небувалій силі й напнятті його моральної свідомости. Кожна людина має моральну інтуїцію, вміє розрізняти добро і зло. У Гоголя ця інтуїція межувала з ясновидючістю, із полум'яним надхненням біблійних пророків. (Духовный путь Гоголя, Париж 1934, 86—7).

Сучасна Гоголеві російська громадськість не любила Миколи Васильовича, — за деякими світлими винятками. До цих винятків належить і родина російських письменників Аксакових. Писав Сергій Аксаков: У всьому колі моїх петербурзьких знайомих я не зустрів ніодної людини, якій би подобався Гоголь і яка б його вповні цінила (Знакомство з Гоголем, Птб. 1855.).

Від чиновника Ф. Вигеля (1836) до філософа В. Розанова (1906) — якщо можна поставити поруч пігмея і велетня — багато російських літераторів заперечували Гоголя. Віґель: «Малорослий малорос, якого назвати ще не годиться..., написав свої комедії та повісті. Не виводячи на сцену хоч би одної чесної російської людини, він віддав нас на загальну ганьбу... І за це, о Господи, половина Росії проголосила цього циніка великим!» — Комедія «Ревізор» Віґелеві «вже здалека смерділа... скільки він назбирав там крутійства, підлоти, невігластва» (Ф. Ф. Вигель «Записки», Москва, 1928 р. І. 353, II. 327).

Василь Розанов, «найзамітніший російський письменник останніх десятиріч» за оцінкою Бердяєва:

Відомий погляд, за яким уся наша нова література виходить від Гоголя. Правильніше було би сказати, що вся вона, в цілому, є запереченням Гоголя, є боротьбою проти нього (15). Мертвим поглядом подивився Гоголь на життя і тільки мертві душі в ньому доглянув (18).

Гоголь є основоположник іронічного настрою в нашому суспільстві й літературі. Він створив ту форму, той тип, впадаючи в котрий, уже кілька десятиріч течуть усі наші думки й наші почуття. Ідеї, яких він взагалі не висловлював, почування, яких не викликував, виникнувши багато часу після його смерти, — всі одначе формуються за одним типом, котрого джерело є в його творах. І з того часу, як ці твори лежать перед нами, все, що не в дусі Гоголя, — не має сили; і навпаки, все, що з ним узгіднюється, хоч би яке слабе було, — росте й закріплюється. Душевне життя суспільства, що розвивається, дістало від його особистости такий злам, після якого непереможно пішло за одним ухилом, розбиваючи одні поняття, формуючи інші (254).

І Розанов закликає перемогти традиції Гоголя а завернути до Пушкінських традицій, бо Пушкін є «символ життя» і руху, а Гоголь дав «мертву тканину», на якій «абсолютно немає живих облич». І далі Розанов:

Заспокоєння — це те, що нам перш за все потрібно. Нема ясности в нашій свідомості, нема природности в рухах нашого почуття, нема простоти в нашому ставленні до дійсности. Ми схвильовані, затривожені — і ця схвильованість, ця тривога виявляються конвульсіями наших дій, неохайністю думок. За такого стану дальший розвиток може піднятися на дуже велику висоту; але при цьому він ніколи не буде розвитком нормальним. Бо на шляху до нашого природного розвитку насправді стоїть Гоголь. Стоїть не так своєю іронією, як усім укладом свого генія, що став укладом нашої душі й нашої історії. Він зґвалтував наші душі і пошматував наше життя, наповнивши те і те глибокими стражданнями (264—5).

— (Легенда о великом инквизиторе. Две статьи о Гоголе. 1906. Передано з незначними скороченнями за мюнхенським виданням 1970 р.)

Справді — «малорослий малорос» мусів мати велику душу, коли так сильно сколихнув духовим життям найбільшого в Европі народу. І це диво, бо ж він — «гігант російської літератури» (Станіслав Мацкевич).

ФЕДІР ДОСТОЄВСЬКИЙ

Федір Достоєвський (1821—1881) — другий гігант російської літератури. Хоча тільки 12 років молодший від Гоголя, в літературному сенсі він — син Гоголя. Федір Михайлович, як письменник, вийшов від Гоголевого «Плаща» і десять років ішов у тому річищі, заки знайшов своє власне обличчя.

Гоголь і Достоєвський — двоє геніяльних письменників українського роду в російській літературі. Достоєвський — «найбільший російський геній», — заявляє М. Бердяєв. З усіх російських авторів їх найбільше читають у світі поза Росією ще й сьогодні. Але не в тому їх значення. У тому лиш ознака їх величности. Гоголь і Достоєвський — яка приваблива тема! Вона захопила філософа Бердяєва і він дав конгеніяльний нарис «Духи русской революции», неперевершений — поскільки знаю — аналіз істоти більшовизму, як його пе-

редбачили, правильно сказати — інтуїтивно відчули його прихід ці два письменники українського роду. Гоголь — українського походження по батькові і по матері, Достоєвський тільки по батькові; його мати — москвичка. Виринає питання: чи маємо право поставити його поруч Гоголя, коли говоримо про український внесок до російської культури? На думку дочки Достоєвського, маємо. Вона каже: «... поетичні здібності були вже в українській родині мого батька, а не були дані щойно через мою матір-москвичку, як припускають літературні приятелі Достоєвського» (21).

Родовід Ф. Достоєвського вияснюють дві публікації: М. В. Волоцкой: Хроника рода Достоевского 1506—1933. Москва 1933, Dostojewski geschildert von seiner Tochter A. (Aime) Dostojewski, Erlenbach—Zürich 1920, Eugen Rentsch Verlag.

Рід Достоєвських вийшов із села Достоєво біля Пінська. Любов Достоєвська називає їх литвинами, — відгомін давніх часів, коли литвинами називали русинів і білорусів. Ця лінія шляхтичів-землян губиться в половині 17 сторіччя. Приблизно в тому самому часі виринають Достоєвські в Україні. І так, Акиндій Достоєвський, ієромонах Печерської Лаври в Києві, 1647 р. бере участь у виборах архимандрита Лаври, — мовиться про Йосифа Тризну, наступника Петра Могили. В Україні частина Достоєвських полонізується, але більшість з них залишається «носіями руської культури» (Волоцкой). Еволюція в бік духовного стану в роді Достоєвських виявилася тривалою. Це видно, між іншим із того, що в наступних поколіннях подільської вітки Достоєвських серед дітей і внуків діда письменника знаходимо головно представників духовного звання (Вол. 16).

У кінці 18 сторіччя у збірнику «Богогласник» Достоєвський містить «покаянну пісню». За родинною традицією це був дідо письменника, Андрій (Вол. 15, Дост. 20).[1]

Дідо Федора Михайловича мав шість дочок і двох синів. Одній з дочок дав ім'я (Констанція), якого немає серед святих православної Церкви. «Можливо це говорить за те, що він належав до уніятського духівництва», — каже Волоцкой (44). Коли ж додати, що «Богогласник» — видання католицьке (цього Волоцкой не знає), то висновок один: Андрій Достоєвський був уніятським (католицьким) священиком української національности; бо не треба додавати, що ні поляк, ні росіянин не міг бути уніятом. Зрештою, Любов Федорівна говорить так багато про українськість предків Федора Достоєвського, що в українській національності його діда не може бути сумніву.

---

[1] «Богогласник» видали ОО. Василіяни (уніяти) 1790 р. в Почаївському манастирі, який 1713—1831 належав до уніятської Церкви. Це був збірник українських релігійних пісень, що придбав широку популярність: мав три видання в Почаєві і два у Львові (ЕУ). «Богогласник» містив 238 пісень, між ними акростих, якого перші літери дають ім'я «Достоевски» (Вол. 45, Дост. 20). Серед почаївських видань «найбільш видатним вважаємо Богогласник 1790 р. — важливу пам'ятку для історії старої української вірші», — Бібліологічні вісти, (Київ 1924, ч. 1–3, стор. 42).

Любов Федорівна пише про свого батька:

«Коли приходите з Петербурга до Києва, чуєте, що ви на півдні. Вечорі теплі, вулиці повні веселих співучих людей... Усе дихає поезією на цій гарній, лагідно хвилястій рівнині (Україні), що купається в теплому сонці... В Україні усе є поезія: ноша селянина, їхні пісні, їхні танці, а передусім їх театр... Мій дідо, Михайло... Вона пише про свого діда:

Це була дуже своєрідна людина. Коли йому було 15 років, він насмерть посварився з батьком і братом. Пішов із батьківської хати. «Він покинув Україну і подався до Москви, щоб навчитись медицини в тамтешньому університеті. Ніколи не говорив про свою рідню і не відповідав, коли його запитували про його походження». У віці 50 років, під впливом докорів сумління, подав заяву до газет: просив батька і братів дати про себе вістку. Ніхто не відізвався (Дост. 17). Мій дідо, Михайло, поніс щось із цієї української поезії у своїй сумці мандрівного школяря, коли втік із батьківського дому; і зберіг як солодкий спомин про далеку батьківщину. Пізніше передав це як подарок своїм найстаршим (синам), Михайлові та Федорові. Хлопці робили вірші, укладали епітафії та поезії, мій батько у своїй молодості писав венеціянські романи й історичні драми. Цим він розпочав наслідувати великого українського поета Гоголя, якого подивляв із цілої душі. У перших творах Достоєвського є багато з тамтої української поезії, що така наївна, сентиментальна й романтична. Щойно після примусової праці (каторги — МДД), коли він став росіянином, бачите в романах Достоєвського, як з'являються ширина погляду й глибина ідей, властиві тому геніяльному народові з великою будучністю, російському народові. Але було б неслушно твердити, що могутній реалізм Достоєвського — російський.

Росіяни — містики і мрійники, а не реалісти... Реалізм Достоєвського це спадщина його норманських предків» (Дост. 22—24). «Норманське» походження — тут, якщо воно має якийсь глузд, категорія радше психологічна, а не, як гадає Любов Федорівна, історична.

Не берусь розгадувати, який злам відбувся в душі того українця, що став росіянином. Це завдання глибинної психології. Зокрема йдеться про питання, як онук уніятського (українського) священика став ідеологом російського месіянізму і великодержавного шовінізму. Може це підсвідомо діюча потреба рекомпенсувати почуття outsider-а в чужому середовищі. Подібних прикладів — від Катерини II — російська історія знає більше.

Достоєвський, письменник і мислитель — великий не тільки в російському, але й у світовому масштабі. «Мислитель і художник так тісно сплелись у Достоєвського і такі конгеніяльні, що майже неможливе в оцінці його творів звичайне розмежування діяльности образного думання й логічної думки» (История русской литературы XIX в. IV том, ред. Д. Овсянико-Куликовський, 284). І неможливо вирішити, котре з них більше: художник чи мислитель. Загально відомо, що Достоєвський належить до найбільших письменників світу. «Найгеніяльніший російський письменник» (І. Франко). Щодо сили художньої майстерности М. Горький порівнював його зі Шекспіром. Але

він перевищує Шекспіра глибиною філософської думки та силою релігійного етосу.

Кожен знає, що дав письменник Достоєвський — літературні твори світової слави. Але що дав мислитель Достоєвський? Залишаю на боці, відкидаю його російську націоналістичну ідеологію. Бо, як слушно завважує Дмитро Мережковський, це найменше вдалий продукт у всій творчості Достоєвського: «Мертва шкаралуща проминальної брехні» («Пророк русской революции», Птб. 1906, 4). М. Бердяєв: У Достоєвського фальшива ідеалізація російського народу. «Він був шовініст... У ньому відобразились усі антиномії та всі хвороби нашої національної свідомости» (223, 163, 164). У нього «соблазнь російського максималізму» (Из глубины, 86).

Що дав мислитель Достоєвський — у цьому питанні беру собі за провідника філософа М. Бердяєва: «Миросозерцание Достоевского», Москва 1921 (цитую за паризьким виданням з 1968 р.). Отже, М. Бердяєв:

Достоєвський був не лише великий художник, він був також великий мислитель і великий «духовидець» (пророк). Він — геніяльний діялектик, найвизначніший російський метафізик. У його творчості центральну роль відіграють ідеї. У нього ідеї живуть органічним життям. Життя його ідей динамічне, в ньому нічого статичного, закостенілого. У його творчості підіймається вогненний вихор ідей. Життя ідей проходить у розжареній атмосфері; охолоджених ідей немає в Достоєвського, ними він не цікавиться. Направду, в Достоєвського є щось із Геракліта. Світ ідей у Достоєвського цілком особливий, небувало оригінальний, зовсім відмінний від світу Платонових ідей. Ідеї Достоєвського не праобрази буття, не первісні сутності, і вже зовсім не норми, а долі буття, первісні вогненні енергії. Але не менше за Платона він признавав визначальне значення ідей (7—8, 228).

Творчість Достоєвського це справжній бенкет думки. Направду подиву гідний розум у нього, небувала гострота його розуму. Його творчість — чудне своїм блиском, іскристе, проникливе об'явлення розуму. Навіть Ґете, найвизначніший серед великих, не володів такою гостротою, такою діялектичною глибиною, як розум Достоєвського. Він оп'янілий думкою, він увесь у вогненному вихорі думки. Уся творчість його це художнє вирішення ідейного завдання, це трагічний рух ідей. Всі герої Достоєвського оп'янілі якоюсь ідеєю; всі розмови в його романах це подиву гідна діялектика ідей. Усе, що він написав, написав про світові «прокляті вопроси». Він відкриває нові світи, що в стані бурхливого руху. Закриває собі доступ до цих світів той, хто обмежується до зацікавлень психологією та формальною стороною його мистецтва, і він ніколи не розуміє того, що розкривається у творчості Достоєвського. Світогляд Достоєвського це його геніяльна інтуїція людської та світової долі. Його інтуїція не тільки художня; вона ідейна, пізнавальна, філософська, це ґнозіс. Його творчість — наука про духа. Із поглибленого читання Достоєвського кожен мав би вийти збагачений знанням. Але довший час він був закритий для традиційної російської критири. Щоб зрозуміти Достоєвського, для цього потрібно особливого укладу душі. Лише на почат-

ку 20-го століття постав ідейний рух, у якому зродились душі, споріднені з Достоєвським, між ними передовсім Д. Мережковський (9—11, 30—31).

Достоєвського зрозуміти до решти, означає зрозуміти щось дуже істотне в устрої російської душі, зблизитись до розгадання таємниці Росії. Він відображає всі суперечності російського духа, всю його антиномічність, яка дозволяє найбільше суперечливі судження про Росію. За Достоєвським можна вивчати наш своєрідний духовий устрій. «Русскії люди», коли вони найбільше виражають своєрідні риси свого народу, вони — апокаліптики або нігілісти. Це означає, що вони не можуть перебувати посередині душевного життя, в середині культури; означає, що їхній рух спрямований до остаточного, до крайнього. Це два полюси — позитивний і негативний, які виражають ту саму спрямованість до кінцевої мети. Російський душевний устрій особливо важкий для творення культури, історичного шляху народу. Народ з такою душею ледви чи може бути щасливий у своїй історії. Достоєвський записує у своєму щоденнику: «Нігілізм з'явився в нас тому, що ми всі нігілісти». І він досліджує російський нігілізм до глибин. Антиномічна полярність російської душі поєднує нігілізм з релігійною спрямованістю до кінця світу, до нового об'єднання, до нової землі та нового неба. Російський нігілізм це вивернена російська апокаліптичність. Така духова настроєність дуже утруднює історичну працю народу, творення культурних цінностей; вона дуже не сприяє всілякій душевній дисципліні. Це мав на увазі К. Леонтьєв, коли говорив: «Русский человек» може бути святим, але не може бути чесним. Чесність — моральна середина, буржуазна чеснота, нецікава апокаліптикам і нігілістам. І ця властивість виявилась фатальною для російського народу — тому, що святими бувають лиш небагато вибранців, а більшість приречена до безчесности. В Росії нема культурного середовища, нема й культурної середини та майже нема культурної традиції.

У стосунку до культури майже всі русскії люди — нігілісти. Бо культура не вирішує кінцевої проблеми, виходу зі світового процесу; вона закріплює середину. Русским «мальчикам» (улюблений вислів Достоєвського), що захоплені вирішуванням остаточних світових питань — то про Бога й безсмертність, то про влаштування людства на новий лад — культура це завада рухові до мети. Стрибок до кінцевої мети русскії люди протиставлять історичній та культурній праці европейців. Із цього ворожнеча до форми, до формального начала в праві, державі, моральності, в мистецтві, філософії, релігії. Бо форма дає міру, вона стримує, ставить межі, закріплює середину. Апокаліптичний та нігілістичний бунт змітає всі форми, усуває всі кордони, відкидає все, що стримує. Достоєвський до глибини дослідив апокаліпсіс російського духа і його нігілізм. До глибини дослідив російську революційність, із якою тісно пов'язане російське чорносотенство. І російська історична доля виправдала передбачення Достоєвського. Російська революція здійснилася згідно з Достоєвським. І хоч якою руїнницькою та нищівною вона виявилась для Росії, проте її треба визнати російською і національною (12—15).

У Достоєвського була тільки одна тема, яка полонила його, якій він віддав усі творчі сили: людина та її доля. Людина — центр буття,

сонце, навколо якого все обертається. Це було християнство, що скерувало весь світ на людину, і зробило її сонцем світа. Тому антропологія Достоєвського — глибоко релігійна, і це робить його християнським письменником. Він відкидає нову науку про людину і застосовує до неї новий метод: він досліджує природу людини в її бездонності й безмежності, відкриває її найглибші, підґрунтові шари; він зриває з людини всі зовнішні наверствування і побутові устрої; методом діонізійського мистецтва, екстазним вихором, уводить вас у таїнственну глибину людської природи. В антропології Достоєвського нема нічого статичного, все динамічне, все — потік розжареної лави. Він бере людину, відпущену на свободу, людину, що вийшла з-під закону, що випала з космічного ладу-порядку; і досліджує її долю на свободі, яка переходить у сваволю (35—43). Він веде вас через кромішню темряву та втягає в темну безодню, яка розкривається внутрі людини. І там відкриває Бога й диявола, небо й пекло (45), не як об'єктивний порядок, даний людині з-зовні, а як зустріч з людським духом у її найглибшій глибині. І повертається людині духове життя — із глибини через темряву та чистилище. У цій глибині буття викривається полярність божеського й диявольського начал, бурхливий зудар світла і темряви. Достоєвському виявлялися трагічні суперечності не в тій психічній сфері, в якій усі його бачать, а в екзистенціяльній безодні (55). Це і є творчість Достоєвського. Його шлях це шлях імманентности; але це не означає, що він відкидав реальність трансцедентного.

Достоєвський мав незвичайне відчуття особистости. Весь його світогляд просяклий персоналізмом. Із цим була в нього пов'язана центральна для нього проблема безсмертности. Він — геніяльний критик соціяльного евдемонізму, він викриває його несумісність зі свободою і гідністю людини-особи. Людське суспільство — не мурашник; і свобода людини, яка веде до того, щоб жити «за своєю глупою волею», не допустить перетворення суспільства на мурашник. Достоєвський глибоко ворожий супроти соціялізму, супроти утопії наземного раю. Він викриває згубність шляхів свавілля й бунту підпільної людини, які приведуть до знищення свободи людини та розкладу особистости. А тимчасом, свобода це добро вищого порядку, від якого людина не може відмовитись, не переставши бути людиною (52).

Достоєвський поведе людину далі шляхами сваволі й бунту, щоби показати, що в сваволі нищиться свобода, в бунті заперечується людина. Шлях свободи веде — або до людинобога і на цьому шляху людина знаходить свою загибель, або до Богочоловіка, а на тому шляху вона знаходить своє спасіння й остаточне утвердження свого образу на Божу подобу. Якщо нема Бога, а людина сама є богом, то нема й людини. Але ідейна діялектика підпільної людини — лише початковий, вихідний модель; бо немає повороту до того підневільного стану, до тої примусово раціоналізованої свідомости, проти якої повстає підпільна людина. І людина мусить пройти через свободу (55).

Тема про людину та її долю це передовсім тема про свободу. Свобода визначує людині долю, її страдницькі мандри. Свобода є в центрі світогляду Достоєвського. І таємний заповітний патос його це і є патос свободи. Дивно, що досі це не було усвідомлене. Наводять ба-

гато місць із «Дневника писателя», де він нібито був ворогом суспільно-політичних свобод, консерватором а навіть реакціонером. І ті цілковито зовнішні підходи перешкаджають побачити свободу, як серцевину всієї творчости Достоєвського, як ключ для пізнання його світогляду. Те, що називали жорстокістю Достоєвського, пов'язане з його ставленням до свободи. Він був «жорстокий» тому, що не хотів зняти з людини тягару свободи, накладав на людину величезну відповідальність, стосовну гідності вільних людей. Можна би полегшити людські муки, віднявши людині свободу. І Достоєвський до глибин досліджує шляхи влаштування людини без свободи її духа. У нього є справді геніяльні думки про свободу; їх треба лиш відкрити (64—65). Існує не одна, а дві свободи: свобода вибору добра і зла та свобода в добрі; або свобода ірраціональна і свобода в розумі. Істина робить людину вільною, але людина має вільно-свобідно прийняти істину, людини не можна привести до істини примусово, насильно. Христос дає людині останню свободу, але людина має прийняти Його вільно. Примусове добро не є добром, воно перероджується у зло. А вільне добро, що є добром єдиним, передбачає свободу зла. В цьому трагедія свободи; і цю трагедію до глибин дослідив та збагнув Достоєвський (67). Трагедію свободи у найбільше згущеному виді ілюструє Леґенда про Великого Інквізитора.

Леґенда про Великого Інквізитора — вершина творчости Достоєвського. В ній його позитивний релігійний світогляд. У ній вирішується основна тема про свободу людського духа. Вражає, що леґенда, небувало сильна похвала Христові, вложена в уста атеїста Івана Карамазова. Леґенда — загадка. І багато залишено розгадувати людській свободі; адже це леґенда про свободу. Свобода провадить людину або до Великого Інквізитора або до Христа. І треба вибирати. Подиву гідним є мистецький засіб, до якого вдається автор: Христос мовчить увесь час і залишається в тіні. Позитивна релігійна ідея не дістає виразу в слові. Правда про свободу невимовна. Легко висловлюється тільки ідея про примус. Правда про свободу викривається лише через протилежність ідеям Великого Інквізитора, вона яскраво світить через його заперечення проти неї. Укритість Христа і Його Правди діє з мистецького погляду особливо сильно. Переконує Великий Інквізитор, він орудує гострою логікою, в нього сильна воля, скерованість на здійснення визначеного пляну. Але безвідповідь і лагідне мовчання Христа переконують і захоплюють сильніше, ніж уся сила арґументів Великого Інквізитора (195—196).

У Леґенді зударяються віч-на-віч два універсальні принципи — свобода і примус, віра в сенс життя і невіра в сенс життя, божеська любов і безбожне співчуття до людей, Христос і Антихрист. Достоєвський змалював величний образ Великого Інквізитора. Це один із страдників, що їх мучить глибока журба за людство. Він аскет, вільний від бажання нижчих матеріяльних дібр. Але він має таємницю: він не вірить у Бога, не вірить у сенс життя, заради якого варто було б людям терпіти. Він спостеріг, що величезна маса людей не в силі нести тягар свободи, відкритої Христом. Шлях свободи — страдницький, трагічний, він вимагає героїзму, він непосильний для такої жалюгідної та марної істоти, як людина. Великий Інквізитор заради малої людини повстав проти Бога, але і в людину не вірить. Збунто-

ваний проти Бога, самообмежений людський розум намагається влаштувати ліпший порядок світу від того, що створений Богом, бо повний страждань, що поклав на людину тягар свободи й відповідальности. Але такий розум нехибно мусить прийти до Великого Інквізитора, тобто до побудови мурашника, до царства безмежного деспотизму (196—199).

Процес переродження свободи в деспотизм це одне з найгеніяльніших прозрінь Достоєвського. У революційній ідеології лівої російської інтеліґенції, яка зовні виглядала дуже свободолюбною, він викриває можливості «безмежного деспотизму» (Шигалев). Він багато побачив перший і побачив дальше за інших. Він знав, що революція, яку він відчував у підземному шарі Росії, не приведе до свободи; знав, що розпочався рух до крайнього уярмлення людського духа. І тут долева діялектика свободи, внутрішня трагедія свободи. На світі так багато зла і страждання — тому, що в основі світу є свобода. А в свободі вся гідність світу і гідність людини. Існування зла є доказом існування Бога. Якби світ був виключно добрим і благим. Бог був би непотрібний, бо вже світ був би богом. Бог є тому, що є зло. А це значить — Бог є тому, що є свобода. Світ добрий примусово, світ гармонійний силою невідхильної конечности був би світом безбожним, був би раціональним механізмом (81—87).

Зло — непоясненне без свободи. Зло з'являється на шляхах свободи. Без цього зв'язку зі свободою не було б відповідальности за зло. Без свободи Бог відповідав би за зло. Достоєвський розумів глибше ніж будь-хто, що зло — дитина свободи. Але також розумів, що без свободи немає добра. І добро є дитиною свободи. Він хотів пізнати зло. Природа зла — внутрішня, метафізична а не зовнішня, соціяльна. Людина як вільна істота, відповідає за зло. Зло треба виявити в його нікчемності й воно має згоріти. Нема письменника, який так могутньо боровся зі злом і темрявою, як Достоєвський (88—92).

Достоєвський — пророк російської революції у найбільш незаперечному сенсі того слова. Він відчув геніяльною проникливістю ідейні основи й характер грядущої революції російської а, можливо, й світової. Він розкрив її ідейні основи та внутрішню діялектику і показав її образ. Він глибиною духа збагнув характер російської революції з внутрішніх процесів а не зі зовнішніх подій емпіричної дійсности яка його оточувала. Він розкрив те, що в глибинах; виявив остаточні начала; поверховність речей не цікавила його. Роман «Бесы» написаний не про сучасне, а про прийдешнє. Достоєвський увесь звернений у майбутнє. Характер його мистецького таланту можна назвати пророчим. Його стосунок до революції антиномічний. Він найвизначніший викривач брехні й неправди того духа, який діє в революції. Він передбачив у грядущому наростання антихристового духа. Але не можна назвати Достоєвського консерватором чи реакціонером у звичайному сенсі того слова. Він був революціонер духа в якомусь глибшому сенсі. Для нього немає повороту до усталеного душевно-тілесного укладу життя, який проіснував сторіччями до тієї революції, що почалася. І до нього не можна застосувати вульгарні й банальні критерії «революційности» або «контрреволюційности» старого світу. Для нього революція була цілковито реакційна (134—137).

У Достоєвського був пророчий дар. Цей дар підтвердила історія. «Ми гостро відчували це, коли відзначали сорокаріччя смерти Достоєвського». Але здійснились головним чином негативні а не позитивні пророцтва Достоєвського про Росію і російський народ (192). «Бесы» — пророча книга. Це ясно тепер для всіх. Але не здійснилось багато позитивних пророцтв Достоєвського, якими заповнений «Дневник писателя». І боляче тепер читати сторінки про російський народ, як єдиний християнський народ у світі (193).

Достоєвський був загадкою російської природи. Був свідомим глашатаєм російської національної свідомости (163). Був своєрідним народником: проповідував релігійне народництво. Для нього народ це простолюддя, мужики. І правда в мужиках, не в дворянах, не в інтеліґенції (172). Це народ-богоносець. На цій основі Достоєвський висуває месіянські завдання для російського народу: це народ покликаний послужити справі спасіння всіх народів світу. «Месіянізм не є націоналізм. Месіянізм претендує на безпорівняно більше ніж націоналізм». Але доля російської месіянської ідеї виявилась трагічною (183—184). Месіянську ідею приніс у світ давній єврейський народ, серед якого мав явитися Месія. І після приходу Христа більше неможлива месіянська свідомість якогось народу в межах християнського світу. Тепер вибраним народом Божим є все християнське людство. У давніх претенсіях російського народу, що Росія це «Третій Рим», були елементи юдаїзму; і від цієї ідеї «Третього Риму» походить російська месіянська свідомість, проходить через усе 19-те сторіччя, досягає розквіту у великих російських письменників та мислителів, доходить до 20-го сторіччя. І тут виявилась трагічна доля цієї ідеї. Імперська Росія мало подобала на «Третій Рим», російські месіяністи вірили у прихід тисячолітнього Царства Христового в Росії. Але замість «Третього Риму» прийшов до Росії «Третій Інтернаціонал» (184—189).

Достоєвський сам викриває брехню релігійного народництва, виявляє небезпеку народницької месіянської свідомости. Багато русских людей повірили в народ раньше й більше, ніж повірили в Бога; і через народ хочуть прийти до Бога. Соблазнь народопоклонства це російська соблазнь. Російський народ вірить у російського Христа, а це поганський ухил російського православ'я. Кожен народ по-своєму виражає християнство; і християнство російського народу має мати індивідуальні, своєрідні риси. І це не суперечить вселенському характерові християнства. Але в російському християнстві була небезпека, що народна стихія бере верх над універсальним Логосом. Цю небезпеку чути й у Достоєвського, бо він часто проповідує російського а не вселюдського Бога. Він викриває в російському народі жахливу стихію, якої не спостерегли письменники-народники. Не випадково в надрах російського народу народилося хлистовство, дуже національне, характерно російське явище: в ньому перемішалось російське православ'я з одвічним російським поганством, з народним діонісизмом. Російська релігійність, коли приймає екстатичні форми, майже завжди виявляє хлистовський ухил (190—192).

Християнство Достоєвського це нове християнство, хоча він залишається вірний одвічній правді християнства. Його духова револю-

ційність, його безмежна свобода духа мусіли лякати однаково свідомість католицьку[2] і православну. Як усі великі генії, Достоєвський стоїть на вершинах. Він звернений до нового об'явлення в християнстві, він виходить поза межі християнства історичного. Позитивні ідеї, які він проповідував у «Дневнику писателя», не висловлювали всієї глибини ані новизни його релігійно-суспільних ідей (там він достосовувався до середнього рівня свідомости). Зрозуміти його релігійні ідеї можна лише в світлі апокаліптичної свідомости, бо його християнство не історичне, воно апокаліптичне (207—213).

«Я не знаю більше християнського письменника», як Достоєвський, — каже Бердяєв. Через усе своє життя він був у винятковому, єдиному стосунку до Христа. Його відчуття Христа було пристрасне й глибоко інтимне. Глибину його християнства треба шукати передовсім у його ставленні до людини та її долі. Тут розкривається щось іще не бувале в світовій літературі: він зробив остаточні висновки з християнського антропоцентризму (217—218).

На початку 20-го сторіччя в Росії виникнули нові ідеалістичні і релігійні течії, які порвали з позитивізмом і матеріялізмом традиційної думки радикальної російської інтелігенції. І всі вони станули під прапор Достоєвського. Люди нового духа перший раз відкривають Достоєвського і відкривають величезний новий світ, що був закритий для попередніх генерацій. У російській думці та в російській літературі починається ера Достоєвського. Його вплив сильніший за вплив Толстого. Найбільше складна й тонка російська метафізична думка — вся пливе в руслі, що його проклав Достоєвський, і вся іде від нього. Для творчої релігійної думки Толстой був майже безплідний, а тимчасом надзвичайно плодотворним був Достоєвський. Російська революція приблизила його нам. Коли інші великі російські письменники показались письменниками дореволюційної епохи, Достоєвського треба визнати письменником епохи революційної (225—227).

«Ми — духові діти Достоєвського». Він багато навчив нас, багато відкрив нам. Його творчість говорить не лише про те, що в російському народі закладені величезні духові можливості, але також про те, що це народ — хворий духом. Цьому народові, духово незвичайно обдарованому, дуже важко дисциплінувати свого духа, важче ніж народам Заходу. А тим часом Достоєвський не вказує шляхів для нашої самодисципліни духа. Тому він не є вчителем, як жити. Не можна йти шляхом Достоєвського. «Достоєвщина» скриває в собі для руських людей не тільки великі скарби але й великі небезпеки. Патос свободи був справжнім патосом свободи Достоєвського. Але він не вчив, як досягти свободу духа, моральну й духову автономію, як визволити себе й народ від влади нижчих стихій. Він не був учителем свободи, хоч учив про свободу як першу основу життя. Та в одному він залишається учителем: він учить — через Христа відкривати

[2] Романо Ґвардіні, німецький філософ італійського походження, подає іншу інтерпретацію Леґенди. Ґвардіні заперечує антикатолицький підтекст Леґенди.

Romano Guardini: Religiöse Gestalten in Dostojewski's Werk. München 1964.

світло в темряві; відкривати образ Божий у найбільш упавшій людині; учить любови до людини, пов'язаної з пошаною до її свободи. Достоєвський веде нас через темряву, але не темряві належиться останнє слово, бо вона в Достоєвського світлоносна. Християнство Достоєвського не похмуре, а світле, Іванове християнство. Саме Достоєвський дає багато для майбутнього християнства, для перемоги вічної євангелії, релігії свободи й любови (220—236).

Інакше оцінив Достоєвського Дмитро Мережковський, визначний російський письменник з українського козацького роду. Йому посвідчив Бердяєв, що він відкрив у Достоєвського те, чого давніше не бачили.

У доповіді «До ювілею Достоєвського» (вийшла в Петербурзі 1906 р. під назвою «Пророк русской революции»), Мережковський говорив:

Можливо та правда, яку я хочу сказати про Достоєвського, здаватиметься жорстокою. Але я люблю його досить шанобливо, щоби сказати про нього всю правду: він найрідніший і найближчий з усіх російських і світових письменників не одному мені. Він дав нам, своїм учням, добро, яке тільки може дати людина людині: він відкрив нам шлях до грядущого Христа. Але одночасно він малощо не зробив нам найбільшого зла, яке може зробити людина людині: малощо не соблазнив нас соблазном Антихриста, зрештою не зі своєї вини (4—5). Казав Достоєвський: «Остаточна суть російського покликання в тому, щоб об'явити світові русского Христа, незнаного світові, якого початок у нашому православ'ю. У цьому суть нашого могутнього майбуття, в цьому воскресіння всієї Европи» (8). Якже розв'язав це завдання Достоєвський? Ніяк (13).

«Константинополь має бути наш», — заявляв Достоєвський. Для цього потрібна війна. «Без війни світ завалився б, або принаймні перемінився б у якусь слизоту, в якесь падлюче болото, заражене ранами». Він заповідав «конечність» захопити Азію. «Пролунає гомін по всій Азії... Ім'я «Білого Царя» має стати вище ханів та емірів, і ще вище Індійської Цариці». Прогнавши Наполеона, ми повинні були замиритися з ним за умовою: нам Схід, йому Захід. Ми поділили би світ по-половині, очевидно тільки до часу, аж обі половини з'єдналися б у новий третій Русский Рим (19—21).

Така «братерська любов» Росії до інших народів: Росія проковтне спочатку Европу, потім Азію і врешті весь світ. У кривавій маячні Достоєвського про світову російську монархію «русский Христос» поклониться дияволу (22).

Твердить Достоєвський: «Росія воскресить Европу русским Христом, іще невідомим світові». За іншою формулою: «Бог є синтетична особистість народу», а «русский цар є втіленням індивідуальности народу». Отже, знов виходить — русский Бог (34).

«Ми поширимо леґенди... Ну, і розпічнеться смута! І піде розгойда, якої ще не бачив світ... Запаморочиться Русь, заплаче земля за старими богами...» (34).

«Неистовство» (несамовитий шал) — відповів Ставроґін.

Так, шал несамовитий. Але вся історія російського самодержав'я — чи це не найфантастичніша й найреальніша несамовитість? У всякому разі, це — не щось тверезе, помірковане й розсудливе, не кон-

ституційно-демократичне, а п'яне, дике, як та вогняна маячня, з якої родились леґенди скопців і хлистів (35).

Романов а чи Пугачов, самодержавець а чи самозванець? — Запитання монархіста Достоєвського покривається зі запитанням анархіста Бакуніна. Скинення династії ще не означає падіння самодержав'я. Бо на місце їх величности Кесаря приходить їх величність Народ, і в кінці «военна диктатура пролетаріяту», яка приносить военного диктатора. І самодержав'я стає релігією. А від кого самодержав'я, від народу чи царя — байдуже, бо в останній інстанції це означає: від Христа чи від Антихриста?

Коли ніхто не відповідає на це запитання, то відповімо ми, учні великого вчителя, пророка російської революції, Достоєвського. Відповімо проти нього, а властиво за нього: самодержав'я — від Антихриста, — заявляє Дмитро Мережковський (36—40).

Самодержав'я — від Антихриста. Як міг Достоєвський не вимовити цього слова? Як міг заховати величаву правду під величезною брехнею, заховати свою релігійну революцію під політичною реакцією? Як міг прийняти самодержав'я, царство диявола, за царство Боже? (50).

А ось головна помилка Достоєвського: він гадав, що його релігія це православ'я. Але справжня його релігія — зовсім не православ'я і не християнство історичне, а щось за Новим Завітом, грядущий Третій Завіт, об'явлення Третьої Іпостази Божої — релігія св. Духа. У християнстві церква є царство небесне, неземне; в релігії св. Духа — церква є царство небесне-земне, не містичне, а історично-реальне (52).

Росія — завжди, а тепер більше ніж будь-коли, виявляла разючу нездарність у творенні державних форм. Після тисячолітніх зусиль створити будь-що подібне до політично реального тіла створила примару, дивовижну химеру, півбога-півзвіра, православне самодержав'я, що душить Росію. Російська монархія це леґалізоване беззаконня, застиглий терор, обледеніла анархія; а русска революція занадто часто — лише «русский бунт безтямний і нещадний» (вислів Пушкіна), та ж анархія (54).

Релігія св. Духа. Достоєвський іде від церкви Петрової до церкви Іванової. За піснею Карамазова, — щоб людина із глибин душевних могла піднятись і ступати в навічний союз зі старовинною Землею-Матірю. У цій пісні чути тугу всього людства від Гелленства до Відродження, від Відродження до сучасної Европи. Це туга за святою Землею. Старовинна матір сира земля, Велика Матір Елевзинських містерій є одночасно «земля нова», що про неї сказано в Об'явленні: «І побачив я нове небо й нову землю». Тут незабутнє давнє зливається з майбутнім, Книга Буття з Апокаліпсою. «Брати мої, залишайтесь вірні землі» — цю заповідь Ніцше, що сам не знав, кого проповідував в образі «Розп'ятого Діоніза», повторює старець Зосима: «Люби падати на землю і цілувати її. Землю цілуй і безупину ненаситно люби, шукай захоплення нею, захоплення до безтями. Змочи землю сльозами своєї радости і люби ці сльози твої. Безтями цієї не соромись, дорожи нею, бо це дар Божий великий, і він дається не багатьом а вибраним». — Не люби земного а небесне, така заповідь хри-

стиянства. «Люби земне в небесному, небесне в земному» — така заповідь релігії св. Духа-Плоті (51).

Тут заговорила з Достоєвського українська стихія, прастара містерія землі, матері-землиці — містичне пов'язання людини зі землею, що стало основою осілої цивілізації на українській території, зокрема основою високої культури українського простолюддя, що сягає в глибину тисячоліть сивої давнини, а в добу Київської держави знайшло свій вираз у культі «Руської Землі». Містерія землі до наших часів збереглася в українському фольклорі. А недогматична, світла, світлоносна релігійність Достоєвського — чи не вийшла вона з українського ґрунту? А патос свободи, «заповітний патос свободи», що є серцевиною всієї творчости Достоєвського — чи це не є патос тисячолітньої історії українського народу? (М. Д. Д.).

І щераз Дмитро Мережковський:

Так звана «психологія Достоєвського» нагадує велетенську лабораторію з найточнішими приладдями для досліджування і випробування людських душ. Неознайомленому ця лабораторія мусить видаватись як диявольська кухня середньовічних альхеміків. Зрештою, дещо з його наукових дослідів може справді бути не зовсім безпечне й для самого дослідника. Принаймні нам інколи стає страшно за нього. Адже це перший раз трапляється: його очі видять те, що, здавалось, не дозволено бачити людським очам. Він сходить у «глибини», в які ще ніколи ніхто не сходив. Чи дасть собі раду з тими силами, які він визвав? А що, як вони прорвуть ним закреслене зачароване коло? Нам страшно за безстрашного (Пророк русской революции, Петербург, 1906, стор. 61).

Федір Достоєвський має тут двояке значення: як найвизначніший український внесок до російської культури; і як важливий (може найважливіший) ключ для зрозуміння того типу російської людини, що виплекав унікальне в історії явище: російський імперіялізм.

*

Цей огляд про український внесок до російської культури, — хоч який він неповний — дає уявлення про велетенські скарби української творчої думки, які наш народ віддав Росії. І насувається питання: а що дістає наш народ за це від Росії? Відповідь, нажаль, проста але трагічна. Дістав політику всебічного геноциду, який російський імперіялізм — від другої половини 17 сторіччя до наших днів — застосовує проти нашого народу. Це злочин багатогранний: проти нашого народу, проти европейської культури і проти законів християнської етики, яка визнає за кожним народом право на свободу і збереження своєї національної індивідуальности.

Додаток

Ненависть Бога

Михайло Демкович Добрянський

НЕНАВИСТЬ БОГА

Дещо з основ комуністичного атеїзму в Радянському Союзі

Організатор Конференції «Віра в СРСР в 50-річчя революції» звернувся до мене — з'ясувати теоретичні основи атеїзму в Україні. Мушу завважити: тема переходить межі одної доповіді. Тому зможу порушити лише дещо з цієї широкої проблематики. При тому я хочу звернути більше уваги не так на теорії, як на ті фактори, що дають теоріям рушійну силу діяти. І друга заввага: атеїзм в Україні це атеїзм панівної КПРС. Отже, моя тема не тільки українська, а також всесоюзна.

Специфіка більшовицького атеїзму

Атеїзм у Радянському Союзі — явище особливе, без прецеденту в історії. Атеїзм такий давній, як і давня релігійність. У сфері нашої цивілізації він сягає своїм корінням до певної частини філософів старинної Греції. Але атеїзм КПРС не цього типу, хоч він залюбки нав'язує до античних філософів, таких, як Демокрит, Епікур, Люкрецій. Серед старовинних мислителів-атеїстів, також серед пізніших, були високоосвічені люди, які шукали правди; були гуманісти, які стояли за незалежність людини, за її визволення від оков того чи того догматизму. Те саме спостерігаємо й серед володарів-атеїстів. Перший «антихрист» на европейському престолі, кайзер Фрідріх II (перша половина 13 ст.), був найбільш освіченою людиною свого часу; пізніші історики назвали його: володар-філософ, гуманіст, перший модерний правитель у середньовічній Европі.

Зовсім щось іншого маємо в атеїзмі КПРС. Тут — ні сліду гуманізму, хоч офіційна пропаґанда так багато говорить про гуманізм комунізму. «Найбільша цінність — це людина», цю фразу залюбки повторював Сталін, а за ним жонґлювали нею сталінські аґітатори. Але в стосунку до КПРС ця фраза становила найбільшу брехню. Всі знаємо потворність гітлерівської системи. А проте, в цій системі були можливі оази, де в певних обмежених формах службовці режиму могли дозволити собі на відхилення в бік гуманізму. Знаю конкретні випадки з Галичини, з часу гітлерівської

окупації. Були на різних щаблях влади офіційні представники, які щиро прагнули злагіднювати жорстокість режиму, щоб місцеве населення менше терпіло. Але ніхто не міг мені сказати, що подібні явища були можливі у сталінській системі. Це не означає, що в апараті КПРС немає чесних і людяних функціонерів, які співчувають людському горю. Є й такі. Але в цій системі вони не можуть проявити будь-якої людяности. Якщо вони це пробували, система їх нищила таким чи іншим стособом. Коріння цього заперечення людяности — у специфіці атеїзму КПРС.

В основах більшовицького атеїзму — ненависть і жорстокість; а де є те і те, мусить бути ще й третє, брехня — триєдина сила зла, яка — неначе збираюча сочка — зосередила в собі всіх злих демонів тисячолітньої історії Східної Европи. Злі демони російської історії це ні пуста фраза ні поезія. Це політична реальність. Про неї нераз говорили великі мислителі, — назву тільки найважливіших: Чаадаєв, Гоголь, Достоєвський, Мережковський, Бердяєв. Як Росія відмінна від Европи, так російсько-більшовицький атеїзм цілком інший від европейського: там скепсис, сумнів, шукання, в крайньому випадку агностицизм; тут — абсолютний догматизм, який тягне за собою виключність і нетерпимість. Там — віра чи невіра це приватна справа людини, якою влада не цікавиться; тут атеїзм — обов'язкова для всіх доктрина, державна ідеологія, яка дає відповідь на всі питання буття. Отже, охоплює усі ділянки суспільного життя і намагається опанувати всі сфери людини, її почування, волю і розум, та оформити її свідомість. Більшовицький атеїзм — тоталітарний і войовничий, він диспонує всією силою і засобами примусу, які має диктаторська держава. Цей атеїзм аґресивний, без прецеденту в історії.

Основи більшовицького атеїзму походження місцевого: їхнє коріння, як сказано, тисячолітня історія Росії. Це одначе не означає, що за цей атеїзм відповідає російський народ. Питання відповідальности не є темою цієї доповіді. Всетаки її автор прагне наголосити на тому, що він не визнає колектиної відповідальности. Отож не відповідає народ як колектив, а ті конкретні люди, які були активні в атеїстичному русі. Це саме стосується й питання про відповідальність за комунізм. Більшовизм-комунізм постав на російському ґрунті та виріс із російського коріння. І в цьому сенсі він — явище російське. Але правда й те, що російський комунізм розвинувся і став явищем міжнародним. У його рості брали участь і внесли туди свою пайку різні сили багатьох народів.

Висуваючи тезу про місцеве коріння більшовицького атеїзму, не можу заперечити факту, що це коріння дістало значний корм із Західної Европи: марксизм. Без Леніна не було би більшовизму; не було б атеїзму КПРС. А чи був би Ленін можливий без Маркса? — Невідомо. Зрештою, питання неістотне. Важливо нагадати, яку велику ролю відіграв марксизм у формуванні Леніна,

як творця КПРС, і в успішному проведенні Жовтневої революції в Росії. Знаємо теж, що Маркс завдячує Геґелеві. Знаємо внесок Енґельса до марксизму. Знаємо, що в Марксі зосереджується — може — вся традиція атеїстичної думки попередніх часів. Отже, одне заторкує друге, і так можна йти далі, але обов'язок доповідача — обмежуватися.

Звідкіля взявся атеїзм у Маркса?

Я часто ставив собі запитання: що в Маркса перше, старше: комунізм чи атеїзм. Відповідь, мені здається, така: наперед атеїзм, а щойно потім комунізм. Атеїзм є та основа, на якій Маркс будує свою систему соціяльного ладу. Подібно й у Леніна. Це пізнання має вартість не лиш академічну, але й політичну. Бо дає відповідь на запитання: де вирішується доля комунізму, а разом з тим і доля світу взагалі.

У Маркса є комплекс Прометея. Можна сказати: Маркс — Прометей нашого часу. Про сутність прометеївської філософії каже Маркс: „Mit einem Wort, ganz hass' ich all und jeden Gott" (одним словом, абсолютно ненавиджу богів усіх і кожного зокрема). Маркс укладає ці слова в уста Прометея, але, безсумніву, виражає власний настрій, з'ясовуючи своє ставлення до релігії. У засновника психоаналізу, Зіґмунда Фройда, те саме — глибока ненависть до релігії. Тут і тут заперечення релігії заради науки, — для науки. Але це тільки спроба виправдатися, втишити власне сумління, і хоронитися від обуреного довкілля. А справді — приховати властивий мотив: почування ненависти. Звідкіля ця ненависть?

Гідна ненависти пародія Бога

Атеїзм 19-го сторіччя йде поруч із розвитком соціялізму. Це поєднання — реакція на той факт, що католицька Церква, та не тільки вона, майже без вийнятку стала на сторону февдалізму та капіталізму. Соціялізм толерантний супроти релігії та соціялізм релігійний — явище 20-го сторіччя, коли Церква змінила свою позицію в соціяльних питаннях. Але, щоб зрозуміти атеїзм Карла Маркса важливіше не так становище офіційної Церкви, як ставлення міщансько буржуазної інтеліґенції до релігії. Що ця суспільна верства Західної Европи зробила з релігії, це болюча тема. Не місце її тут розглядати. Обмежуся тим, що нагадаю висновок, який зробив французький філософ Etienne Borne, секретар «Католицького центру французьких інтелектуалів». Розглядаючи проблему модерного атеїзму, він пише:

«Я за інакшу інтерпретацію атеїзму . . . Про неї можу сказати, що вона зродилася з інспірації пророчого духа. З метою наново відкрити живого Бога ця інтерпретація обвинувачує Божий люд. Вона каже: атеїзм є результатом гріхів і карою за гріхи проти

духа, за гріхи тих, котрі були вибрані, щоби бути свідками. Але вони — замість служити Богові — використовували Бога для своїх власних вигод, щоби поліпшити своє становище в світі і шляхом зловживання релігії захищати привілеї та пошану, які вони здобули через владу й самовивищування . . . Ті, що мали владу в своїх руках і панівні кляси зробили з Бога свого помічника, щоб масу малих і слабих тримати в покорі супроти несправедливости . . . Безвіра вірних дала пародію Бога, гідну погорди».*

У такій ситуації щодо релігії виростав Карл Маркс. Коли Прусія захопила Рейнщину, Маркс-батько, еврей ліберальних переконань, прийняв християнство лютеранського віровизнання. І перевів на цю віру жінку та дітей. Бо приналежність до державної Церкви давала кращі шанси в суспільній кар'єрі. Ця коньюнктурна конверсія не викликала в Маркса-сина поваги ні до давньої ні до нової релігії батька, ні до релігії взагалі, хоча батько повчав сина про значення релігії. В одному з його листів до сина-студента читаємо: релігія це основа морального ладу суспільства; віра в Бога — не така абсурдна, як дехто думає, адже багато світлих людей вірили.

Але конверсія батька стала спонукою для сина передумати, яке становище інтеліґента еврейського походження в християнському суспільстві того часу. Карл Маркс, проникливий, талановитий, молодий інтелектуал, усвідомив найістотніше: становище найбільш незавидне, бо упокорююче. Він, як тисячі інших інтелектуалів еврейського походження, почували себе членами цього суспільства — з усіма етичними й логічними висновками: приймали його національність за свою, ставали патріотами цієї країни і робили її своєю батьківщиною; цілковито асимілювалися і думали, що стали інтеґрованою частиною цього суспільства. Та вони помилялися. Бо, не зважаючи на всю відданість і льояльність з їхнього боку, це суспільство вважало їх чужими і намагалося зберегти супроти них певну відстань із застереженнями. А виправдувало це своєю релігією. Еврей — інтелектуал, навіть асимільований, спостерігав на кожному кроці, що ним погорджують. І він відчував це своє упокорення. Все це викликало різні комплекси; ненависть була серед них почуванням найсильнішим. Об'єктом ненависти ставала релігія, заради якої він зазнавав упокорення і зневаги. Комплекси розвиваються далі: пониження зазнає не тільки еврей, але й людська гідність взагалі; тобто зневажається все людство. Лихо даної доби це відчуження релігійне (перверсія, спотворення і фальшування релігії у християн). Релігійне відчуження є джерелом відчуження людини одної від одної, відчуження економічного (визиск), відчуження суспільного (безправство, політичне поневолення).

* Etienne Borne. Modern Atheism. London, Burns and Oates, 1961, pp. 127—129.

Реакція проти цього стану — бунт і бажання боротьби, щоб знищити лад, який приносить так багато кривди, зневаг і упокорення. Карл Маркс почуває в собі щось із Прометея — внутрішній голос, що кличе його визволити людство з оков релігії, а передусім освободити народні маси, одурманені релігійним опіюмом. Проте головний удар у цій боротьбі скеровується не проти релігії, а проти економічного визиску. Це пояснюється тактичними міркуваннями. Карл Маркс гадає, що назагал народ ще дуже темний і тому антирелігійної боротьби не зрозуміє. Народні маси легше підняти на боротьбу проти господарського визиску й соціяльної кривди. Тому Марксовий атеїзм так тісно пов'язаний з економічно-суспільними проблемами. Та причин цього пов'язання є більше: філософські і політичні. Але це не є предмет моєї доповіді. Мені йшлося про те, щоб зрозуміти мотиви Марксової ненависти Бога й релігії. Коли більшовики прийняли вчення марксизму за свою ідеологічну зброю, то в цьому арсеналі вони дістали дуже сильну ін'єкцію антирелігійної ненависти. Засів ненависти впав на пригожий ґрунт: в основі атеїзму більшовиків є жагуча ненависть церкви і релігії.

Ненависть релігії — основа світогляду Леніна

Вияснити джерела антирелігійної стихії в більшовиків і знайти в російському ґрунті коріння ненависти Бога — важке завдання. Західні автори, коли займаються проблемою атеїзму КПРС, вдоволяються теорією. Але, в даному випадку така чи інша теорія, якою більшовики підбудовують свою антирелігійну програму, це радше надбудова. В більшовицькому атеїзмі, в його основах, є якась ірраціональна сила, стихія. Її відчували деякі великі письменники-мислителі, але її досі не дослідила етнопсихологія. Більшовизм, незважаючи на західняцький баґаж в його ідеології які гадають, що більшовизм вичерпується одним тільки марксизмом (а вони переважають серед совєтознавців), до його суті не доходять. На другому місці стоять ті українці, які задовольняються пропаґуванням тези: більшовизм це російський націоналізм-імперіялізм, і більше нічого. Теза також фальшива, бо однобічна, до того ще й подавана з русофобською підливою.

Світогляд народу (якщо можна таким поняттям користуватись) найвиразніше виявляється, коли його розглядати на релігійній площині. Російський народ — «народ богоіскатель»; це нераз доводилось чути. Скільки в цьому правди? В цьому є велика доля правди. Заризикую твердження: ніякий народ в Европі не шукав Бога і спасіння душі, не прагнув царства божого на землі — так розпачливо, з такою пристрастю і фанатизмом, як народ російський. Ніякий народ не розчаровувався так боляче в своїх пошуках, як російський. Бо, казав Володимир Соловйов: влада, що хоче

дати народові рай на землі, в дійсності приносить йому пекло. А в Росії кожна влада, від царів московських до царів червоних, тільки й те робила, що накидувала народові рай. Народ-богоіскатель створив безліч сект, виявивши широкий діяпазон релігійних концепцій: від християнського містицизму на одному полюсі до демонізму антихриста, «одержимої Русі» і ленінського псевдорелігійного атеїзму — на другому полюсі.

Ленін зосередив у собі всю демонську стихію «одержимої Русі», всі бого- і людоненависницькі сили тисячолітньої історії Московської Росії. Ленін у цьому випадку історична категорія, не конкретна особа, Ленін — символ більшовицької ненависти Бога. Для того, щоб стати таким символом, Ленін мав усі особисті дані.

Батько Леніна Ілля Ульянов, шкільний інспектор великої области, людина проґресивних переконань, був щиро відданий справам освіти. Ульянов жив у Симбірську, багато їздив, організуючи школи. І пізнав, що головна перешкода в поширенні освіти серед народу — це релігійний режим. Бо він нівечить кожний творчий почин, що виходить від громадськости. Всі діти Іллі Ульянова стали учасниками революційного руху. Старший брат Володимира Леніна, Олександер, високо інтеліґентний студент, був захоплений творами Карла Маркса. Коли мав 21 років (1887 р.), його повісили за участь у підготовці атентату на царя. Олександер Ульянов на суді дав розторощуючу критику режиму, доводячи неминучість революції.

Екзекуція улюбленого брата зробила потрясальне враження і залишила у Володимира тривку травму; йому було тоді 17 років. І в нього зродилося бажання помсти й рішення повалити зненавиджений режим. Володимир Ульянов працею власної думки прийшов до пізнання, що царський режим тільки шляхом всенародного повстання можна знищити. Він склав іспит зрілости з блискучим результатом і дістав золоту медалю, хоч походив з неблагонадійної родини. З університету його вигнали — у глухе село, де він мав нагоду пізнати селянські злидні. Коли дозволили повернутися до Казані, університет його не прийняв. І він почав університетське навчання самотужки. Як йому було 18 років, розпочав читати Маркса і за три роки вивчив усю, доступну тоді, марксистську літературу. Коли він мав 21 рік (1891 р.), дістав у Петербурзі дозвіл скласти адвокатський іспит. Зробив це з відзначенням. А потім прийшли — арешт, тюрма, заслання.

Разом узявши, досить стимулів, щоб розвинулась бунтарська психіка і революційна ментальність, а передусім почування ненависти. І ненависть є одним з головних елементів емоційного укладу Леніна. Розвиткові цього елементу сприяла одна характерна риса його вдачі — сарказм. Коли читаємо полемічні твори Леніна, нас вражає темперамент люті й ненависти, саркастична зневага й

деспотична нетерпимість у стосунку до супротивника. Властиво для Леніна немає супротивників, з якими можна дискутувати, сперечатись, шукати компромісу. Хто не погоджується з ним, це ворог, і його треба нещадно нищити, не перебираючи в засобах.

Чернець домініканського чину, філософ польського походження, Йосиф Бохенський, каже: «Головною основою світогляду Леніна є ненависть релігії». Бохенський — один зі світових авторитетів у питанні більшовицької філософії. Ненависть релігії в Леніна — справа не лише його особистого характеру.

Реформа патріярха Нікона і схизма старовірів

В «Історії Росії» Валентіна Ґітермана (т. III., стор. 620) я прочитав записку зі звіту великому князеві Константину Константиновичу «Чому в Росії погорджують духівництвом»:

Народ не поважає духівництва, ставиться до нього з погордою і закидами. Відчуває його, як суспільний тягар. Народ оминає духовні особи. Не звертається до них з внутрішньої потреби, а тільки, коли є конечність. Чому народ не шанує духівництва? Бо духовні особи, наслідком фальшивого виховання, не приносять народові духовного вчення, а загрузають у мертвих формах зверхніх церемоній, якими вони самі погорджують аж до блюзнірства. Бо духівництво постійно дає приклади того, що не шанує релігії, що богослуження зробило об'єктом зисковної торгівлі. Чи може народ поважати духівництво, коли бачить, що духовні уряди — продажні, що духовні обов'язки виконуються неохайно, що немає правди в церкві . . .

Щоб зрозуміти становище державної церкви, треба заглянути в минуле. В Росії не було реформації протестантизму. Але був розкол і схизма старовірів. Сучасній людині, цілковито секуляризованій, важко зрозуміти цей розкол. А ще важливо усвідомити, — що це була православна церква московського царства до реформи Нікона. Щоб упростити проблему, треба залишити на боці таку притаманну давній московській церкві рису, як хіліязм (віра в прихід царства Христового на землю ще до закінчення світу), і поєднання майбутнього царства Христового з уже існуючим царством московським («Цар є ідеалом російського народу, цар — своєрідний російський Христос», — свідчить Бакунін) і залишити весь політичний комплекс, який випливав із цього поєднання: націоналізм у церкві і політична місія III Риму. Стара, до-ніконівська, церква була, в повному значенні цього слова, церквою народною, зв'язаною з масами простолюддя і державною владою царя. В уявленні царя, духівництва і народу московське царство було єдиною правовірною християнською державою на землі. Але ця держава оточена з усіх боків невірними, ворожими, зрадницькими сусідами. Тим важливіша її місія — бути притулком для

православної віри; бути вічним царством, що має тривати до сповнення часу, і в чистоті зберегти правду божу для всього людства аж до приходу Христа на землю. Як зберегти чистоту віри в оточенні ворогів і єретиків? Замкнути кордони, як у місті під час облоги. Тому під карою смерти заборонено підданим царя виїздити з країни (свідчить Джіл Флечер 1591 р.). Ще в половині 17-го сторіччя зі страху перед латинською єрессю всі контакти зі Заходом обмежені до мінімум і суворо контрольовані. Чужинці в Москві ізольовані від місцевого населення, позбавлені свободи руху.

Церковна реформа патріярха Нікона (1654-6), проведена з допомогою українських і грецьких учених, викликала глибоке потрясення в усьому духовному житті російського народу. Аналогічне потрясення в політичній сфері принесли реформи царя Петра І. Проти реформ Нікона повстала сильна опозиція в церкві і ще сильніша, бо стихійна, ксенофобією підсилена, опозиція в народі. Опозиція проти чужих впливів і втручань: грецьких, «черкаських» (українських), німецьких. Патріярх оборонявся: я — «рускій», я син «русского», але віра моя грецька. Саме цього, «грецької» (чужої) віри, не міг терпіти російський народ.

Опозиція спиралась на традиціях і національних амбіціях московських. Головний супротивник патріярха Нікона, протопоп Аввакум, — фанатичний ворог усього чужого, байдуже — з Півдня воно чи з Заходу. Син простолюддя, талановитий, глибоко удуховлений, з візіями пророка. Аввакум потягнув за собою загал ідейного, хоч неосвіченого духівництва. За духовниками пішли селянські маси і міщанство. Настав розкол, а з погляду офіційної церкви — схизма. Цар і державна влада підтримали Нікона всім своїм авторитетом. Визнавці старої і «єдиноправдивої» народної віри відповіли насильним спротивом і вважали себе звільненими від абсолютного послуху царській владі.

Реформа Нікона і розкол штовхнули історію Росії на нові шляхи. В історичному розвитку відбувся різкий поворот, що вплинув на всі наступні сторіччя. Я довше зупинився на розколі, бо поява більшовизму з ним якось пов'язана. Старовіри-розкольники нічим не збагатили духовного життя російського народу. За винятком живих, навіть полум'яних писань Аввакума, полемічна література старовірів — убога змістом і без творчої думки, опанована мертвим, дріб'язковим формалізмом. Але в цьому середовищі перший раз зродилася ідея світової революції. Антихрист опанував землю, а кінець світу, що мав привести царство Христове на землю, віддаляється з року на рік. Тому люди, шляхом самопалення, втікають з антихристового царства. Та це тільки втеча; і вона не розв'язує проблеми світу. А треба ж подбати, щоб його визволити від антихриста.

І в учня Аввакумового з'являється візія: Прагну, щоб наше місто, з жінками й дітьми, прийшло до берегів Волги; щоб воно ціле втопилось у ріці, щоб не звели його спокуси світу. Але куди ліпше було б узяти вогню і все місто спалити. Як чудово було б, коли б воно згоріло все, і старі і молоді, щоб ніхто не взяв на себе тавра антихриста. За цим містом пішла б на спалення вся Русь, а за нею цілий світ.

Це написано 1680 року. А надхнений революцією 1905 р. письменник Леонід Андреєв, у драмі «Савва», кладе в уста одної постаті, яку мужики приймають за антихриста, такі слова: Для правди немає місця на всій землі. Я бачив багато міст і багато країн. Я ніде не бачив вільної людини. Я бачив тільки рабів. Посеред квітів цієї прекрасної землі, ах, яка чудова ця земля, — вони побудували божевільню. І вдень і вніч мордують правду та брудом намазують її величне лице. Я бачив церкви і сибірські каторги. Я бачив університети й доми розпусти, фабрики й мистецькі галереї. Я рахував: скільки тюрем припадає на кожну галерею. І я рішив, що вони всі мусять бути зруйновані. Прийшов час розправи. Після бога розправимося з Тіціянами, Шекспірами, Пушкіними, Толстими. З них усіх зробимо добрий вогонь і полиємо бензином. А тоді спалимо їхні міста. Бо що їхні міста? Гроби, кам'яні гроби. Якби дозволив їм розбудовуватися, вони б усю землю в камінь закували. Після того треба винищити людей. Хай не буде людей. Бо треба мати співчуття для людини — мученика та осквернителя Землі. Усе зруйнувати, старі будинки, старі міста, стару літературу, старе мистецтво. Коли поруйнуємо святі образи, тоді раби побачуть, що скінчилось царство їхнього бога...

А 1917 року, як довга і широка Росія, співали: «Ми на смерть усім буржуям світовий пожар роздуєм.» — І руйнували церкви та палили святі образи.

Ще 1920 р. деякі релігійні секти в Росії, які очікували царства Христового на землі, називали Леніна «месією 20-го сторіччя». Секта «Новий заповіт» проповідувала: приходить новий заповіт. Перший був від Мойсея, другий від Христа, третій — від Леніна.

Розлука між церквою та релігією

Ще мушу повернутися до 17-го сторіччя. Реформа патріярха Нікона і розкол протопопа Аввакума розбили єдність московського царства. Століттями жив, замкнений у собі, самоізольований від чужого, ніби ворожого довкілля, автаркний у своїй відсталості. але гордий свідомістю своєї вищости над усіми іншими, московський народ. («Московський народ» — так його тоді називав київський митрополит Сильвестер Косів). Цар, церква і народ становили нероздільну єдність, а цар був намісником Бога і предте-

чею майбутнього царства Христового. Все змінилося в другій половині 17-го сторіччя. Два історичні процеси зійшлись разом. Дві реформи (Нікона і Петра I), з яких кожна означала глибокий переворот усього укладу життя в церкві і державі, діючи в різних сферах, ішли в тому самому напрямку. І дали один результат: розірвали суцільний, національно-релігійний світ, у якому століттями жив російський народ. У ході перетворення московського царства в російську імперію закріпився цілком новий розділ сил.

Реформована церква зустріла в народі такий сильний опір, що це приневолило ієрархію шукати допомоги в державі. Офіційна церква перестала бути церквою народною. Розпочався процес відчужування церкви від народних мас. В очах народу (простолюддя) церква ототожнювалася з державою. Але тепер стосунок між церквою і державою змінився засадничо, порівняно з тим, що було за московської доби. Тоді — церква і держава це було одно ціле, один національний організм, симбіоз і співжиття двох органів одного тіла. Тепер же церква попадала в служебну залежність від держави зовсім іншої, ставала одним із виконавчих органів її влади. Тамта — була держава єдина правовірна в світі, храм православної церкви з царем — намісником Христа. Ця держава секуляризована стала в очах широких мас і нижчих рядів духівництва державою антихриста. Народ утікав від цієї держави — не тільки в символічному, але й у дослівному значенні. Переставав цікавитись державою і політикою взагалі. Розпочалось відчуження мас від держави й воно поглиблювалось аж до революції. Інші втікали фізично. Влада переслідувала старовірів і секти, які виростали, як гриби після дощу, з великого релігійного шумування, що його викликали реформа, розкол, схизма, репресії. І маси втікали від переслідувань: одні в підпілля; інші на окраїни держави; інші рятувались постійною мандрівкою з місця на місце. Ще інші, втікаючи із царства антихриста, палили села, а самі йшли з жінками й дітьми на горіючі кострища. Пошесть самоспалення ставала загрозою для держави. Щоб їх придушити, цариця Катерина II мусіла висилати цілі полки в загрожені терени.

Паралельно з відчуженням народу від держави приходив інший процес — розлука між церквою і релігією. Народ «богоіскатель» не бачив більше бога в офіційній церкві, яка стала слугою держави-антихриста. І взагалі люди, що прагнули релігійного переживання, мусіли шукати релігії поза офіційною церковою: в манастирях, освічені елементи в деяких напрямках слов'янофільського руху, або в творах релігійних філософів, які — характерне явище — всі стояли поза церквою. Що більше цар брав церкву під свою контролю, то більше втікала з церкви релігія. Додатковий визов для церкви становила зустріч з Европою. Приєднана в Переяславі козацька Україна була тією брамою, якою хлинули в Росію подуви нових віянь з Европи. Новий визов зустрів церкву зов-

сім неприготованою. Розпалилася боротьба — за і проти европейських впливів ще перед приходом Петра І до влади. Два патріярхи підряд станули на боці консервативного напрямку проти Европи. Коли другий з них помер, «европеїзатор Росії», цар Петро І, постановив скасувати патріярхат і на місце патріярха прийшов «Святіший Синод», назначений царем. Під його рукою церква крок за кроком інтеґрувалась у державу і стала частиною державної машини. За Катерини II та Олександра І переважав релятивно толерантний курс у церковній політиці, але з Миколою І запанувала теза, що російська православна церква — єдина церква для всіх «русских» (тобто і для білорусинів і для українців). Церкву зідентифіковано з реакцією у відомій формулі про триєдину опору царату: самодержавіє, православіє, народність (націоналізм). Автор старовір писав у 19-му сторіччі: «Так звана православна віра немає ніякого ґрунту в дійсному житті, ані твердих переконань, вона тільки зброя в руках уряду для оборони режиму».

Православна церква, щоб себе урятувати від помсти народного гніву, дуже потребувала православного Льва XIII. Але, на своє нещастя дістала православного Торквемаду (так назвав Побєдоносцева німецький історик Теодор Моммзен, маючи на увазі його шовінізм і жорстокість його реакційних поглядів). Оберпрокурор Св. Синоду, Побєдносцев упродовж чвертьсторіччя (1880—1905) по-диктаторському правив церквою. Він, в останніх десятиріччях 19-го сторіччя, був найголовнішим і на царському дворі найвпливовішим речником консервативного табору. Під його керівництвом церква стала забороломом найчорнішої реакції, а серед неросійських народів інструментом русифікації, згідно з принципом Побєдоносцева: «Один правитель, одна віра, один закон, одна мова». Побєдоносцев, «великий інквізитор російської церкви» (за свідченням О. Лотоцького, так називали його в Петербурзі), посвоєму приготував церкву на прихід революції. Він довів до того, що вищі церковні уряди та єпархії обсаджено в більшості «безоглядними реакціонерами». Один з типових представників ієрархії, член Синоду, єпископ Нікон, писав в офіційному органі Синоду: «Всяка думка про будь-яку конституцію, про якийсь договір царя з народом це блюзнірство, непрощенна зневага не лише царя, але й Бога». А це був 1912 рік.

Чи треба доводити, що така церква була співвідповідальна за деспотію царської влади? Вона відповідала за всі злочини царської влади. А їх на воловій шкурі не списав би. Що ділось до конституції, це довга історія. Але й після надання конституції 1905 р. шалів терор. Упродовж пів року після атентату на голову Ради міністрів, Столипіна, військові суди видали більше тисячі смертних присудів. А звичайні суди за п'ять років конституції післали на шибеницю 3 500 людей. Соціяльне й політичне поневолення, національний гніт неросійських народів, сваволя влади, терор

жандармерії, моральний занепад вищих і найвищих верств, реакційність думки — в безконечній черзі можна вичисляти ознаки розкладу царської імперії. За це все церква брала відповідальність, і все прикривала євангелієм. Чи треба нагадувати, як багато матеріялу мав Ленін, щоб підживлювати і свою власну і всенародну стихію ненависти релігії, властиво Бога. Бо релігія це поняття неконкретне; конкретно-реальним є Бог. Ненавидіти можна щось, що є дуже реальним. Тому головна стихія більшовиків звертається проти Бога. Що вони тим самим доводять існування Бога, — це тема, над якою варто призадуматись.

Своєрідна філософія Леніна

Ленін поєднує кілька атеїстичних традицій в одну систему. В його вченні чути: 1) елементи містичної віри московської доби в виняткове післанництво Росії, віри, яку в нових часах проповідували слов'янофіли; 2) раціоналістичний атеїзм «західняків», Герцена, Бєлінського, Добролюбова, Чернишевського; також Плеханова; 3) марксо-геґелівську філософію; 4) атеїстичну науковість Західної Европи доби Дарвіна. Це фундамент його віри в світову революцію і перемогу комунізму. Ленін умів поєднувати різні, часто суперечливі, доктрини та запрягати їх разом у боротьбі за певну конкретну ціль. Ленін і містик-месіяніст і холодно калькулюючий реаліст в одній особі. У цьому була його сила. Комуністи кажуть: Ленін — останнє слово науки. Але це не так. Твори Леніна — не наука, а радше філософія, але дуже своєрідна філософія. За прикладом Маркса Ленін стягнув філософію з олімпійських висот, щоб зробити з неї зброю в боротьбі за новий лад у світі. Від Ніцше походить фраза „Mit dem Hammer philosophieren". Ото ж Ленін «філософував молотом». Ніцше перший у нову добу хотів зробити з філософії дійову силу, щоби творити новий світ. Але, коли Ніцше в своєму філософському мисленні витончений інтелектуал зі суворою логікою і тонкою психологією, Ленін у своїй філософії — неохайний демагог.

З певними застереженнями можна сказати, що Ленін створив свою філософську систему, суцільно, «логічно» побудовану. Але він поводився дуже самовільно з усіми елементами, які використовував. Якщо вони не підходили до його схем, він їх спотворював, заперечував, насильно перетворював, ні трохи не турбуючись вимогами логіки чи наукової сумлінности. Людина, не вишколена в філософському думанні, каже про філософський образ світу Леніна: нічого не можу заперечити, тут усе на своєму місці. Але освічений філософ бачить, що тут ніщо не стоїть на своєму місці. Та біда в тому, що фахові філософи іґнорували «філософію» Леніна, її не аналізували, не викривали суперечностей і філософської некомпетенції автора. Просто, вважали це за негідне їхнього висо-

кого звання. Це виходило тільки на користь комуністичній пропаґанді. Щойно після останньої війни деякі католицькі філософи почали серйозно займатися ленінською філософією — на першому місці варто назвати: Gustav Wetter, Józef Bocheński, Josef de Vries, Marcel Reding.

Ось наприклад, що каже Бохенський про філософський матеріялізм Леніна, який є основою ідеології комунізму: «Цей матеріялізм не має в собі нічого нового, порівняно з тим, що навчали матеріялісти 18-го і 19-го сторіччя, і що вже давно перемогла західна філософія . . . Якщо запитуємо, яке обоснування цих тез матеріялізму, тоді бачимо, що — або нема ніякого обоснування, або комуністи посилаються на «здобутки науки». Одначе, це все здобутки науки з другої половини 19-го сторіччя, а їх подають неначе це й сьогодні останнє слово науки і найосновніше відкриття в пізнанні правди. Виглядає будьто-би в 20-му сторіччі наука не зробила ніякого прогресу, і філософія не сказала нічого нового!/1950 р. Бохенський писав: «Взагалі можна без перебільшення сказати: радянські філософи, навіть тоді, коли не повторюють різних нісенітниць Енґельса, говорять мовою дуже примітивною і вульгарною». Десять років пізніше, під час доповіді в Мюнхені він інформував: три тисячі радянських учених пишуть про філософію і рівень їхній постійно підвищується.

Комуністична метафізика

Я не можу давати вам навіть найбільше стислого викладу комуністичної філософії (комуністи вживають радше термін «ідеологія»). Зрештою, це зайве, бо на цю тему є блискуча праця Ґустава Веттера «Діялектичний матеріялізм», видана кількома мовами. Я хочу зосередити нашу увагу на головну тему: атеїзм під пануванням КПРС. Отож, Ґ. Веттер слушно говорить про «діялектичний матеріялізм», наголошую на слові «діялектичний», бо щойно діялектика робить матеріялізм основою комуністичної доктрини і дії. Діялектика, за офіційним визначенням, «філософська наука про універсальні закони руху й розвитку природи, суспільства і мислення; революційний метод пізнання і перетворення світу». Інакше кажучи, діялектика це підстава комуністичної метафізики щодо зв'язку й розвитку всіх речей і явищ у світі. В діялектиці комунізм нав'язує до Геґеля: «Поняття діялектики у значенні діялектичного способу мислення запровадив у філософію Геґель». Діялектика для комуніста — все. Для нього весь світ діялектичний; і комуніст має брати все діялектично, передусім — думати діялектично та передбачати майбутній хід історії. І врешті поведінка комуніста має бути діялектична: завжди бути готовим до дискусії, до боротьби, до змагання за перемогу комунізму.

Комуністична метафізика зв'язку всіх речей і явищ, — на цьому треба наголосити. В комуністичній ідеології «закон зв'язку» має особливе значення: все пов'язане, все існує у сполуці з іншими явищами і речами (між іншим, звідси виходить тоталітарний характер комуністичного режиму). Все існує у зв'язку з іншими процесами, всі процеси пов'язані, так чи інакше один від одного залежні. — Що можна сказати проти такого погляду на світ? У ньому правда очевидна. Але на цю правду треба дивитися по-комуністичному, з позицій геґелівської діялектики. Одна з тез Геґеля говорить про примат «цілости» перед частиною. Можна відповісти: ну що ж, правда. Геґель каже: «Єдино правдива лише цілість». Та кажучи це, він не заперечує індивіда-людини, не заперечує в звичайному сенсі, в практичному житті. Але Геґель заперечує індивід у діялектичній філософії. Індивід-людина „wird aufgehoben" (ліквідується) на користь цілости-держави; далі, згідно з діялектичним розвитком, держава „wird aufgehoben" на користь вищої цілости, яка включає цілість нижчого ряду та її частину (державу й індивід); а ця вища цілість знов wird aufgehoben у ще вищій. І так далі іде діялектичний процес ідеї, аж на певному етапі діялектичного розвитку ідея стає богом. (Бог у Геґеля не має нічого спільного з Богом християнської релігії).

Людина в концепції комуністичного атеїзму

Що зробили з цього комуністи? Зробили метафізику колективізму: людина існує тільки як частина цілости (колективу), існує для цілости. Поза колективом вона — ніщо. Бо все індивідуальне це лише «момент» у «цілості». Отже сказав Геґель: «Тільки цілість є правдива». Як у діялектичному процесі Геґеля індивід-людина розчиняється в цілості-державі, так у діялектиці історичного матеріялізму людина розчиняється в колективі. Своєю чергою колектив нижчого ряду розчиняється в колективі вищого ряду і т. д. На місце «ідеї» Геґеля комуністи поставили «матерію». І як Геґель не міг пояснити, що таке «ідея» в його діялектичному процесі, так не можуть пояснити комуністи, що таке «матерія». Але, важливе не це, а практичні висновки. Адже філософія за Леніним, не абстрактна теорія, а метода «для практичного перетворення дійности».

Я не потребую доводити, як різко й радикально ця метафізика колективізму заперечує християнське уявлення про людину. Створена Богом, на його образ і подобу, людина є цінність сама в собі, незалежно від її стосунку до будь-якого колективу. Людина — завершення творчого акту Бога, є короною всього живого на землі. Людина від народження має свої власні права, яких ніяка влада не сміє від неї відібрати. І колектив потрібний, але він не може поглинути людську особистість; навпаки, він має створити

людині найбільш догідні умови, щоб вона розвинула свою індивідуальність.

Тим часом у комуністичній системі людина має права лише через колектив, і то в залежності від того, наскільки вона корисна колективові. Тільки той має право їсти, хто працює, тобто — працює корисно. А хто корисно працює, про це рішає влада. Художник, який малює картини найвищого мистецтва, не працює, якщо його твори не згідні зі «соцреалізмом». Член ворожої народові кляси не має ніяких прав, хоч би був би прекрасною людиною. Бо особистість не ціниться, індивідуальність людини має розчинитись у колективі; її свідомість лише віддзеркалює свідомість її кляси та ідеологію панівної партії. Індивідуальність нації має розкластися в колективі вищого ряду в т. зв. «радянському народі». Україна, як батьківщина українського народу, має злитися й розплистися в Радянському Союзі, бо він — властива батьківщина «соціялістичних націй».

Метафізика колективізму, побудована з теоретичних схем Геґеля, почала жити й діяти щойно на російському ґрунті. Колективізм — із давніх часів основна форма суспільного співжиття, головна риса національного стилю російського народу. За вийнятком Петрової доби (18—19 ст.) велика маса російського народу, селянство, жила в «мірі». Приватна власність на землю, запроваджена щойно за Калерини II, була чужа ментальності російського селянина; і такою залишилась аж до революції. Ще далеко до Жовтневого перевороту «мір» називали комунізмом. Писав Герцен 1853 р.: Стиль життя і народне право слов'ян (росіян) дають образ «міру», тобто комуністичного ладу й звичаїв. Російські селяни ніколи не зазнали впливів римського права, ні католицизму, ні протестантизму, ні міщанського ладу, тому російський народ найбільше покликаний здійснити комунізм на базі «міру». Російський дворянин, єзуїт Ґаґарін у тому самому часі добачував наявність «комуністичної доктрини» в абсолютистичній ідеології Миколи I. Нігілізм перших революціонерів надихав більшовицьку метафізику колективізму страшною аґресивністю, жадобою зрівнялівки і знеосіблення: зрівняти і знівелювати все, що має власне лице.

У зв'язку з цим пригадуються слова Герцена: «Росія насильно вирвалася з усіх кайдан релігії, традицій та авторитетів. Вона не має нічого, щоб зберігати, і нічого, щоб любити, але дуже багато ненавидіти. Порівняно зі старим світом, Росія — пролетар. Єдине, що вона взагалі дознавала, це були злидні, неволя, сльози і ганьба». — І Росія — пролетар (комуніст) ненавиділа все, що будь-який опір чинило стихії зрівнялівки, що хотіло зберегти своє власне лице. А релігія тут на першому місці. Бо нігілізм («релігія» протилежного принципу) добре знає, що саме релігія, передовсім християнська, дає людині індивідуальне лице, творить із неї особистість.

Котра релігія переможе

У Радянському Союзі відбувається гігантський змаг двох елементарних сил. Одна — це стихія нівеляції, знеосіблення всього людського і національного. Вона прагне переварити все «у спільному кітлі» імперії червоного царя; перемішати всі кольори, щоб одною поволокою сірізни покрити всесвіт, перетворити державу на апарат терору, і переполокати 200 мільйонів мозків, двісті мільйонів людей переробити на гвинтики і безликі слизняки в машині молоха, який хоче опанувати світ. Друга сила — стихія життя, індивідуалізації, особової форми всього живого. Вона — за багатство людських облич, за право жити по-своєму і дати змогу іншим жити; за співжиття у вільних громадах без казарм і концтаборів, за владу, що служить народові; за дружбу народів без денаціоналізації; за розмаїття культур, мов і стилів, за одність світу в різноманітності; за право кожної людини шукати свого бога і свого щастя.

Атеїзм і релігійність. Комуністичний атеїзм — також «релігія». Це визнають — і єзуїт, професор ґреґоріянського університету в Римі, Ґустав Веттер, і доміканин, професор у Фрайбурзі, Йосиф Бохенський. Котра релігія переможе? Та, що спроможеться на більше любови до людини, любови дійової жертвенної; та, що здобудеться на найвище напруження творчої думки, щоб знайти синтезу віри і науки; та, що зрозуміє велетенські зміни і перетворення в останніх десятиліттях. Переможе та релігія, що зуміє усучаснитись і відповісти на найболючіші проблеми й потреби людини — не сьогоднішнього, а завтрішнього дня.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА

Энциклопедическій словарь. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. С. Петербург 1890—1904.

Русскій Біографическій Словарь. С. Петербург 1896—1913.

Большая Советская Энциклопедия. Москва 1926—1933. Друге видання 1950—1958.

Малая Советская Энциклопедия. Москва 1928—1931.

Енциклопедія Українознавства. Париж—Нью-Йорк 1955—1980.

Українська Радянська Енциклопедія. Київ 1960—1968.

Николай Карамзин: Исторія государства россійскаго. 2 изд. 12 тт. С. Петербург 1818—1829.

Сергей Соловьев: Исторія отношеній между русскими князями Рюрикова дома. Москва 1847.

Борис Чичерин: Опыты по исторіи русского права. Москва 1858.

Николай Чернишевскій, в журнале «Современник». Петербург 1861.

Петр П. Пекарскій: Наука и литература в Россіи при Петрѣ Великом, том I. С. Петербург 1862.

Петр П. Пекарскій: Представители кіевской учености в XVII в. «Отечест. записки», 1862, II.

«Основа», СПтб 1861—1862.

П. А. Безсонов: Бѣлорусскія пѣсни с подробными объясненіями. Москва 1871.

Михаил Владимирскій-Буданов: «ЖМНП». Петербург, октябрь 1873.

Николай Костомаров: Русская исторія в жизнеописаніях. С. Петербург т. IV. 1874.

Аполлон Григорьев: Сочиненія. I т. С. Петербург 1875.

Собраніе педагог. сочиненій *Константина Д. Ушинского.* Петербург 1875.

Николай Барсов: Истор., критич. и полемическія опыты... С. Петербург 1879.

Владимир Соловьев: Національный вопрос в Россіи. С. Петербург 1888.

Александр Лазаревскій: Описаніе старой Малороссіи. 1—3 тт. Кіев 1888, 1893, 1901.

Константин Д. Кавелин: Собраніе сочиненій. С. Петербург 1897.

М. М. Ковалевскій: Очерки по исторіи политических учрежденій Россіи. С. Петербург 1900.

Е. Е. Голубинскій: Исторія Русской Церкви. Петербург 1901, том I.

Павел Милюков: Очерки по исторіи русской культуры. Часть 3, С. Петербург 1901.

Григорій Милорадович: Родословная книга Черниг. дворянства. Т. 1. 2. С. Петербург 1901.

А. Введенскій: Философическіе очерки. 1901.

М. Грушевскій: Очерк исторіи украинскаго народа. Петербург 1904.

Михайло Грушевський: Звичайна схема «русской исторіи» і справа раціонального укладу історії східного словянства. Сборник статей по славяновѣдѣнію. Академія Наук. СПБ. 1904.

Д. Мережковскій: Пророк русской революціи. Птб. 1906.

Афанасій Щапов: Русская историческая литература. I—III т. С. Петербург 1906, т. IV. Иркутск 1937.

«Украинскій вѣстник». СПтб. 1906.

Пыпин Александр: Исторія русской литературы. 4 тт. С. Петербург 1907—1911.

Василій Ключевскій: Курс русской исторіи. Москва 1908.

Архив ЮЗР. 3 часть, VI т. Кіев 1908.

Борис Модзалевскій: Список членов Императорской Академіи Наук 1725—1907. С. Петербург 1908.

Вадим Модзалевскій: Малороссійскій родословник. I—IV тт. Кіев 1908—1914.

О. Пыпин: Характеристики литературных мнѣній. Птб. 1909.

«Записки НТШ», том. 92. Львів 1909.

П. М. Ковалевскій: Исторія Россіи с національной точки зренія. СПтб. 1912.

С. Н. Щеголев: Украинское движеніе как современный этап южнорусскаго сепаратизма. Кіев 1912.

«Украинская жизнь». Москва 1912—1917.

Александр Архангельскій: Литература московского государства. Конец XV—XVII вв. Казань 1913.

Украинскій народ в его прошлом и настоящем. 2 тома. СПтб. 1914—1916.

К. В. Харламповичъ: Малороссійское вліяніе на великорусскую церковную жизнь. Том I, Казань 1914. Перевидано 1968, The Hague-Paris.

А. Станкевич: Тимофей Николаевич Грановскій. Москва 1914.

Александр Морской: Военная мощь Россіи: Предсказанія генерал-адьютанта А. Н. Куропаткина. Петроград 1915.

Александр Пресняков: Образованіе великорусскаго государства... Петроград 1918.

Володимир Винниченко: Твори: Том 11: роман «Хочу». Київ—Відень 1919.

В. Ленин: Детская болезнь «левизны» в коммунизме. Петроград 1920.

А. М. Волконскій: Историческая правда и украинофильская пропаганда. Турин 1920.

Д. Дорошенко: Огляд української історіографії. Прага 1923.

Олександер Доценко: Літопис української революції. Львів 1923—1924.

М. Покровский: Русская историческая литература в классовом освещении. Москва 1927.

Иеромонах Тарасій (Курганскій): Перелом в древнерусском богословіи. Варшава 1927.

Федор Степун: Мысли о России, «Современныя записки», XXXII, Париж 1927.

Ф. Ф. Вигель: Записки. 2 тт. Москва 1928.

Дмитро Чижевський: Нариси з історії філософії на Україні. Прага 1931.

Георгій Федотов: И есть и будет. Размышленія о Россіи и революціи. Париж 1932.

Олександер Доценко: Зимовий похід. Варшава 1932.

Дмитро Дорошенко: Нарис історії України, I—II. Варшава 1932—1933.

Олександер Лотоцький: Сторінки минулого, тт. I—III. Варшава 1932—1934 .

М. В. Волоцкой: Хроника рода Достоевского 1506—1933. Москва 1933.

К. Мочульский: Духовный путь Гоголя. Париж 1934.

А. Чигирин: Украинскій вопрос. Париж 1937.

Георгій Федотов: Загадки Россіи. «Новый журнал», Нью-Йорк 1942.

Николай Бердяев: Русская идея. Париж 1947.

Л. Б. Модзалевский: Материалы для биографии Н. М. Лобачевского. Москва—Ленинград 1948.

Анна Панкратова: Великий русский народ. Изд. II. Москва 1952.

Російський народ — провідна нація серед рівноправних соціалістичних націй СРСР. Держполітвидав УРСР 1954.

А. В. Лихолат: Разгром националистической контрреволюции на Украине (1917—1922 гг.). Москва 1954.

Дмитро Чижевський: Історія української літератури. Нью-Йорк 1956. «Сучасність». Мюнхен 1960—1969.

Андрей Дикий: Неизвращенная история Украины-Руси. ТТ. I—II. Нью-Йорк 1960—1961.

Борис Рыбаков: Обзор общих явлений русской истории IX—XIII вв. «Вопросы истории» 1962, II.

Игорь Еремин: Литература древней Руси. Москва—Ленінград 1966.

Н. И. Ульянов: Происходженіе украинскаго сепаратизма. Париж 1966.

Н. Бердяев: Миросозерцание Достоевского. Париж 1968.

Іван Дзюба: Інтернаціоналізм чи русифікація. «Сучасність» 1968.

Василий Розанов: Легенда о великом инкьизиторе. Две статьи о Гоголе. Мюнхен 1970.

Василь Плющ: Нариси з історії української медичної науки та освіти. Мюнхен 1970.

Русские писатели. Москва 1971.

Наталія Полонська-Василенко: Історія України. I—II тт. Мюнхен 1972, 1976.

ЦСУ при Совете Министров СССР: Итоги всесоюзной переписи населения 1970 года. Том IV. Национальный состав. Москва 1973.

Д. Овсянико-Куликовский (ред.): История русской литературы XIX в. IV т. Москва.

Aime Dostojewski: Dostojewski geschildert von seiner Tochter. Erlenbach-Zürich 1920.

Siegmund Freiherr zu Herberstein: Moscovia. Erlangen 1926.

Eugen Haeusler: Vladimir Korolenko. Königsberg 1930.

George N. Curzon: Russia in Central Asia in 1889. London 1939.

Robert Stupperich: Feofan Prokopovič und seine akademische Wirksamkeit in Kiev. „Zeitschrift für slavische Philologie". Leipzig 1941, Bd. XVII.

G. Fedotov: Russia and Freedom. „The Review of Politics", Jan. 1946.

George P. Fedotov: The Russian Religious Mind. Kievan Christianity. Cambridge, Mass. 1946.

Yury Šerech: Stefan Yavorsky and the Conflict of Ideologies in the Age of Peter I. „The Slavonic and East European Review". London 1951.

Г. П. Федотов: Новый град. Нью Йорк 1952.

Olaf Caroe: Soviet Empire. London 1953.

George Vernadsky: A History of Russia. Vols. III, IV, V. New Haven. 1953—1969.

Yury Šerech: On Teofan Prokopovič as writer and preacher in his Kiev Period. „Harvard Slavic Studies". 1954 II.

Wladimir Korolenko: Der Wald rauscht. Zürich 1954.

Problems of the Peoples of the USSR. Munich 1958—1966.

Etienne Borne: Modern Atheism. London 1961.

Romano Guardini: Religiöse Gestalten in Dostojewskis Werk. München 1964.

Michael Hrushevsky: The Traditional Scheme of „Russian" History... Ed. Andrew Gregorovich. Winnipeg 1965.

Valentin Gitermann: Geschichte Russlands, I—III Bde.Zürich 1944—49.

ПОКАЖЧИК ІМЕН

Аввакум, протопоп 45, 152, 153
Адріян, патріярх 95
Аксакових родина 129
Алепський, Павло 76
Амальрик, Андрій 47
Андреєв, Леонід 153
Андрій Боголюбський 14, 87
Анна Івановна, цариця 101, 120
Анна Леопольдівна, реґентка 101
Анна Петровна, цариця 90
Антонов-Овсієнко, Володимир 30
Антонович, Володимир 108, 114
Апостол, Данило 37
Архангельський, Олександр 90
св. Афаназій 97
Ахматова, Анна 126

Бакунін, Михайло 141, 151
Балугянський, Михайло 106, 107
Барабаш, Яків 26
Барсов, Микола 102
Барятинський, Юрій 28, 30
Безбородько, Ілля та Олександер 83
Безбородько, Олександер 49
Безсонов, Петро 86, 119
Бердяєв, Микола 39, 111, 128, 130 133—140, 146
Березовський, Максим 120, 121
Бєлінський, Вісаріон 62, 103, 124, 156
Бісмарк, Отто 55
Боброк, Дмитро 17
Богданович, Іполіт 124
Бодянський, Йосип 110
Бончковський, Володимир 67
Борецька, Марта 18, 20
Борецький, Ісаак 19
Боровиковський, Олександер і Левко 107
Боровиковські: Володимир, Лука, Олекса, Демян 122, 123
Бороздна, Василь і Микола 83
Бортнянський, Дмитро 120, 121
Бохенський, Юзеф 151, 157, 160
Брандт, Віллі 55
Брежнєв, Леонід 45, 66, 93
Брюховецький, Іван 26
Бугаєвський, Іван 123
Будищев, Олексій 126
Буняловський, Віктор 102, 105
Бутович, Олекса 84
Буяльський, Ілля 119

Валуєв, Петро 30, 66, 70
Василь III 35, 36
Васілєвський, Лєон 67
Введенський, А. 106
Ведель, Артем 120
Величковський, Паїсій 91
Велланський-Кавунник, Данило 103
Вернадський, Георгій 17, 23
Вернадський, Володимир, Іван та Георгій 116, 117
Верховенська, Ніна 13
Веселовський, Костянтин і Олександер 102, 113
Веттер, Ґустав 157, 160
Вигель, Филип 129
Виговський, Іван 24—26, 28, 51, 65, 75
Винниченко, Володимир 54
Вільгельм II 55
Вітте, Сергій 33
Владимірський-Буданов, Михайло 88
Волконський, А. Н. 68
Волобуєв, Михайло 26
Володимир Великий 18, 73
Володимир Ярославич 19
Волоцкой, М. В. 131
Волошин, М. — див. Кирієнко
Враль, Андрей 101
Всеволод «Велике Гніздо» 14

Гамалія, Платон, Єлисей, Микола, Федір, Іван Г., Іван П. 84
Гамалія, Семен 91, 102
Геґель, Ґеорґ Фрідріх Карл 111, 147, 157—158
Георгій, син Данила 15
Геракліт 133
Герберштайн, Зіґмунд 20, 21, 36
Ґердер, Йоган Ґотфрід фон 76, 77
Герсфельд, Лямберт фон 73
Герцен, Олександер 12, 46, 60, 111, 117, 156, 159
Гітлер, Адольф 55
Глинський, Михайло 36
Гнідич, Микола 98, 124

Гоголь, Микола 122—124, 127—130, 131, 146
Гогоцький, Сильвестер 104
Голіцин, Дмитро 27, 98, 99
Головачевський, Кирило 122
Головкін, Гавриїл 27
Голубинський, Євген 87
Голувко, Тадеуш 67
Гомданський, Антін 122
Гончаров, Іван 127
Гординський, Святослав 123
Горкавенко, Марко 84
Горнфельд 114
Горький, Максим, 126, 132
Горський, В. 5
Грабар, Володимир 107
Грабар, Ігор 107, 115
Грабовський, Павло 125
Грановський, Тимофій 110—112
Григорєв, Аполлон 127
Григорович, Дмитро 127
Громико, Степан 84
Грушевський, Михайло 26, 28, 29, 63—66, 72, 73
Гудовичі 84

Ґаґарін (Гагарин), Іван, єзуїт 159
Ґаллюс Анонімус 73
Ґанді, Індіра 44
Ґарібальді, Джюсеппе 117
Ґвардіні, Романо 139
Ґедройць, Єжи 67
Ґете, Йоган Вольфґанґ 133
Ґітерманн, Валентін 17, 37, 151
Ґрамматікус, Саксо 73

Данилевський, Григорій 125
Данило, король 73
Данило, син Ол. Невського 15
Дарагани — десять імен 84—85
Дарвін, Чарлз 156
Дашкевич, Микола 114
Де Ґоль, Шарль 44
Демокрит 145
Денікін, Антон 31, 107
Дзюба, Іван 70
Дилецький, Микола 119, 120
Дмитриев, И. И. 107
Дмитро Донський 17
Добролюбов, Микола 46, 156
Доброхотов, Б. 121
Долинський, Георгій та Іван 85
Домонтовичі: Костянтин, Михайло, Іван 85
Дорошенко, Дмитро 27, 68, 108
Дорошенко, Петро 26, 72
Достоєвська, Любов 131—2
Достоєвський Акиндій і Андрій 131
Достоєвський Михайло 132
Достоєвський, Федір 39, 127—142, 146
Достоєвських рід 131
Доценко, Олександер 32
Драгоманов, Михайло 5, 48, 69, 86, 127
Дунін-Борковська 124
Дунін-Борковський, Петро 67

Епікур 145

Єжов, Микола 36
Єлисавета, цариця 120
Єремин, Ігор 91
Єшевський, Стефан 111

Желябов, Андрій 49
Животкевич, Андрій 122

Завадовський, Яків, Петро, Василь 85
Завойка, Василь 85
Загорський, Петро 118
Закревський, Андрій 85
Зарудний, Митрофан 85
Заруцький, Степан 122
Затонський, Володимир 26
Захарій, новгород. діяч 20
Значко-Яворський, Михайло 85

Іван III (Калита) 15—22, 24, 25, 27, 28, 35, 36
Іван IV Грозний 21, 27, 28, 35—37, 45, 46, 110
Іларіон, митрополит 78
Ісаїв, Петро 73

Йона, архиєпископ 21

Кавелін, Константин 62, 71, 72, 78
Кант, Іммануель 103
Кантемір, Антіох 91
Капніст, Василь 124
Капніста Василя нащадки 112
Капцевич, Петро 85
Карамзин, Микола 12, 13, 18, 19, 28, 33, 110
Карнович, Лев 85
Катерина II 30, 49, 79, 101, 120, 122, 132, 154, 155, 159

Каченовський, Михайло 110
Качуровський, Ігор 126
Кибальчич, Микола 49
Кирієнко-Волошин, Максиміліян 126
Кістяковських родина 107, 108
Ключевський, Василь 23, 33, 89, 104, 117
Ковалевський, Максим 72
Ковалевський, П. И. 18
Ковалевських родина 108—110
Кованько, Іван, Микола, Олекса 85
Козельський, Яків 85, 102
Колишкевич 111
Константин Великий 37
Константин, вел. князь 151
Константинович, Олександер 85
Корвін-Круковський, В. та Іван 110
Короленко, Володимир 125
Корф, Модест 107
Косів, Сильвестер 153
Костомаров, Микола 95, 97, 99
Котляревський, Олександер, Петро та Нестор 114
Кочубей, Василь: його нащадки 85, 86
Кочубей, Віктор 49
Кравчинський (Степняк), Сергій 49, 125
Красовський, Атанас 85
Кримський, Агатангел 115
Кудрявський, Дмитро 113
Кудрявцев 111
Кукольник, Василь 106
Куліш, Пантелеймон 45
Курбський, Андрій 46
Курганський, Тарасій 92
Куропаткин, Олексій 13

Лазаревський, Олександер 111
Ламанський, Володимир 113
Лаппо-Данилевський, Олександер 115
Лев XIII, папа 155
Левицький, Дмитро 122, 123
Ленін, Володимир 27, 30—34, 58, 60, 65, 70, 93, 146, 147, 149—151, 153, 156—158
Леонтьев, Константин 134
Лесевич, Володимир 103
Лесков, Микола 127
Лизогуб, Дмитро 49
Липинський, Вячеслав 28, 75, 78
Литвинов, В. 99
Лихолат, Андрій 31
Лісовський, Роберт 123
Лобачевський, Микола 105, 106
Лодій, Петро 103, 106
Лопатинський, Феофілакт 96, 100, 101
Лосенко, Антін 122
Лось, Станіслав 67
Лотоцький, Олександер 46, 65, 68, 155
Лукашевич 111
Лукомський, В. К. 106
Лукомський, Георгій 83
Луначарський, Анатолій 39
Любавський, Матвій 64
Людовик XIV 16
Люкрецій Тит 145

Майков Аполлон 129
Мазепа, Іван 26—29, 65, 77, 86, 96, 98
Максимович, Михайло 116
Маланчук, Валентин 71
Малюта Скуратов 36
Мамай, татар. полководець 17
Маркович, Яків 98
Маркс, Карл 146, 147—150, 156
Мартос, Іван 123
Масарик, Тома 54
Маховський, Іван 122
Мацієвич, Арсеній 101, 102
Мацкевич Станіслав 130
Маяковський, Володимир 58
Меншиков, Олександер 29, 99
Мережковський Дмитро 126, 133, 134, 140—142, 146
Мечников, Лев та Ілля 117
Микола I 107, 155, 159
Микола II 49
Милорадович, Григорій 111
Мілюков, Павло 32, 33, 38, 39, 103
Многогрішний, Дамян 26
Могила, Петро 95, 131
Модзалевський, Борис 102
Модзалевський, Вадим 83, 86, 111
Модзалевський, Л. Б. 106
Моммзен, Теодор 155
Морев, Іван 97
Морской, А. 13, 14
Мочульський, Константин 128
Мстислав Хоробрий 19
Мудров, Матвій 118
Муравйов, Михайло (полковник) 30
Муравйов, Михайло (генерал) 12, 39, 45
Муравйов, Сергій (декабрист) 12, 39, 45

Назарій, новгор. діяч 20
Назарко, Іриней 73

Наполеон Бонапарт 52, 140
Нарбут, Володимир і Юрій 126
Наріжний, Василь 124
Нахимов, Яким 124
Некрасов, Микола 127
Немирич, Юрій 28, 75
Нікон, патріярх 151, 152
Нікон єпископ 155
Ніцше, Фрідріх 141, 156
Новицький, Орест 103

Овсянико-Куликовський, Дмитро 114, 132
Оглобин, Олександер 77, 116
Олександр I 49, 122, 155
Олександр, вел. князь 17
Олександр Невський 15
Олексій, митрополит 15, 16
Ондольський, Іван 122
Орджонікідзе, Григорій 30
Остерманн, Андреас 99
Остроградський, Михайло 105
Острозький, Василь 74
Острозький, Константин 51
Острозькі, князі 74

Павло I 122
Панкратова, Анна 58
Пастер, Люї 117
Пашуто, Володимир 64
Пекарський, Петро 88
Пересвєтов, Іван 37
Перовська, Софія 49
Петлюра, Симон 31, 32, 65, 68
Петро I 27—30, 45, 49, 72, 73, 79, 87, 88, 90, 92, 95, 96, 98, 99, 101, 120, 152, 154, 155, 159
Петров, Микола 114
Петрушевський, Дмитро 115
Пєсковський, М. 112
Пєшковський, Олександер 113
Пипін, Олександер 88, 128
Платон 133
Платонов, Сергій 117
Плющ, Василь 118, 119
Плющ, Леонід 5
Побєдоносцев, Константин 155
Погорельський, Олексій 126
Подолинський, Андрій 124
Покровський, Михайло 33, 36, 69
Полетика, Григорій 91
Полонський, Ігнатій 122
Полоцький, Симеон 90, 91, 94, 95
Полторацький, Федір 120
Полуботок, Павло 30
Потебня, Олександер 113, 115
Потьомкін-Таврійський, Григорій 121
Пресняков, Олександер 15, 16, 64
Прокопій з Кесареї 47
Прокопович, Феофан 88, 90, 96—100
Прокопович-Антонський, Антін 116
Пугачов Омелян 141
Пузаревський, Василь 122
Пучківський, О. 103
Пушкар, Мартин 26
Пушкін, Олександр 124, 128, 129, 153

Радіщев, Олександр 102
Ранке, Леопольд фон 62, 111
Рефузинський, Іван 122
Рєпін (Ріпа), Ілля 123
Рибаков, Борис 77, 78
Риман, Г. 121
Реклю, Жан Жак Елісе 117
Рішельє, Арман-Жан, кард. 16
Розанов, Василь 129—130
Розумовський, Андрій, Григорій і Олекса 102
Розумовський, Кирило 49, 102, 126
Романов (династія) 141
Ромодановський, Григорій (боярин) 25
Рубач, М. А. 69
Рудницький, Антін 120
Румянцев, Петро 102
Рунич, Дмитро 103
Рурик, князь 14
Руриковичі 75

Саблучок (Саблуков), Іван 122
Сагайдачний, Петро Конашевич 51
Саліковський, Олександер 68
Самойлович (Сушинський), Данило 118
Самойлович, Іван 26, 70, 101
Сахаров, Андрій 45, 46
Святослав Ігоревич 76
Семен (Гордий), князь 15, 18
Сєнкевич, Генрик 51
Скоболев, Михайло 29
Сковорода, Григорій 91
Скоропадський, Іван 28, 98
Скоропадський, Павло 107, 108
Скрипник, Микола 26, 61, 70
Славинецький, Епіфаній 100
Славінський, Максим 68
Смірнова, А. 124
Солженіцин, Олександр 5, 47
Соловйов, Володимир 48, 53, 104, 149

Соловйов, Сергій 14, 72, 111
Сологуб, Федір 126
Сомко, Яким 26
Сосненко, Андрій 60
Софія (Палеолог) 36
Сперанський, Михайло 49, 106, 107
Срезневський, Ізмаїл 110
Сталін, Йосиф 27, 31, 32, 44, 57, 58, 66, 76, 93, 94, 145
Станкевич, Микола та А. 110, 111
Столипін, Петро 66, 70, 155
Стороженко, Микола 114
Стравінський, Федір та Ігор 121
Судковський, Руфін 123
Сумцов, Микола 101, 113

Татіщев, Василь 100
Тетеря, Павло 26
Тіціян Вечелліо 153
Тоґан, Ахмед 26, 27
Толстой, Лев 129, 139, 153
Толстой, Олексій 126
Тризна Йосиф 131
Троцький, Лев 31
Трубецкой, Микола 24
Туган-Барановський, Михайло 117
Тукальський Нелюбович, Йосиф 72
Туманський, Василь і Федір 126
Туптало Ростовський, Дмитро 101
Тургенєв, Іван 127

Ульянов, Володимир 150
Ульянов, Ілля 150
Ульянов, Н. И. 68, 69
Урбан VIII, папа 97
Ушинський, Костянтин 112

Фандербек 100
Федотов, Георгій 5, 21, 35, 38, 47, 54, 64, 66, 67, 76
Филип, митрополит 45
Філотей, чернець 38
Флетчер, Джайлс 37, 110, 152
Франко, Іван 45, 124, 132
Франко, Франсіско 55
Фрідріх II, кайзер 145
Фройд, Зіґмунд 147

Халанський, Михайло 114
Халепа, Андрій 54, 60, 61, 63
Харлампович, Константин 86, 89, 90, 92—94, 96, 100, 101
Хмельницький, Богдан 24, 28, 52, 65, 69, 74, 75, 117

Храповицький, Антоній 111
Хрущов, Микита 59

Царинний, А. 68

Чаадаєв, Петро 146
Чернишевський, Микола 45, 94, 111, 156
Чижевський, Дмитро 86, 91, 102—104
Чичерін, Борис 71, 111
Чубатий, Микола 73
Чубинський, Михайло і Павло 107

Шахматов, Олексій 113
Шаховський, Олексій 37
Шевченко, Тарас 45, 65, 105, 115
Шеин, боярин 96
Шекспір, Вільям 114, 132—3, 153
Шелест, Петро 26
Шеллінґ, Фрідріх 103, 116
Шерех (Шевельов), Юрій 97—99
Шумахер, Курт 117
Шумський, Олександр 26

Щапов, Афанасій 34—36, 46, 69
Щеголев, С. Н. 68
Щербина, Микола 125
Щербицький, Володимир 26

Юзефович, Михайло 26, 71
Юрій Долгорукий 14
Юркевич, Памфил 104, 105

Яворський, Стефан 89, 95—101
Яґіч, Ватрослав 113
Ярослав Мудрий 18, 73

Bocheński, Józef 157
Böhme, Jakob 102
Borne, Etienne 147
Caroe, Olaf 27
Dostojewski Aime 131
Fallmerayer, Jacob Ph. 76
Gregorovich, Andrew 64
Goetz, Bruno 126
Reding, Marcel 157
Savigny, Friedrich Karl 111
Toynbee, Arnold 5
de Vries, Josef 157
Wetter, Gustav 157

ПІСЛЯСЛОВО

Віддаю Шановним Читачам цю книжку; але віддаю з дуже протилежними почуваннями. Перше, це задоволення, що після багатьох труднощів можна було випустити її в світ. Друге, це свідомість того, що ця книжка — далека від досконалої, далека від того, що було заплянованo. Вирішальним мотивом, щоб її видати, було моє переконання, що ми ще не маємо забагато літератури до українсько-російської тематики.

Ця книжка дуже недосконала. Та в моєму віці, з моїми очима, я не можу, нажаль, її поліпшити. Все ж таки гадаю, що Читач матиме з неї деяку користь, якщо хоче пізнати суть російського імперіялізму та його небезпеку для українського народу.

Я завжди говорив і тут повторюю мою думку: не можна ідентифікувати російського імперіялізму з російським народом. Наприклад, у сучасну добу традиційний російський імперіялізм репрезентує і здійснює Комуністична Партія Радянського Союзу. А хіба можна ототожнювати КПРС з російським народом? Уважаю, що теза Олександра Герцена про «дві Росії» — правильна. І я старався застосувати її в цій книжці.

Гадаю, що християнська етика це єдино можлива основа для наладнання добрих стосунків з нашим російським сусідом. Передумовою для цього є визнання з російського боку повної рівноправности і рівної гідности російського народу з народом українським, без поділу на «старшого» і «молодшого» братів. Український народ має ті самі права, що й російський: право на власну державну суверенність і на власну батьківщину. Завжди будемо нагадувати росіянам заяву Герцена:

«Ми не віримо в тривкість потворних імперій, нам не треба стільки територій, щоб любити нашу батьківщину» (Колокол, 1863, липень).

Згідно з християнською етикою осуджую всілякий шовінізм, зокрема великодержавний шовінізм, втілений сьогодні в КПРС, він — найбільша загроза всім народам Східної Европи; осуджую як русофобію так і українофобію. Нам шкідливе також русофільство, продукт почуття меншецінности. Потрібні: постава національної гідности, ґрунтовне знання Росії, політичний реалізм, велика концепція нового упорядкування Східної Европи.

Від коли наш народ опинився в межах російської імперії, ішли проти нього шовіністи й гнобителі, які знищили його державу гетьманської доби, потім доби Української Народної Республіки, які руйнували його культуру, придушували й забороняли мову, які ліквідували його Церкви. Були також інші росіяни, які сприяли нашому народові. Такі є і сьогодні. Для них маємо щиру пошану.

Не люблю т. зв. «міцних слів» у громадському спілкуванні. І коли я часом вжив таке слово у цій книжці у стосунку до великодержавного шовінізму, то це були вислови тільки самих росіян.

Ця книжка поставала у важких умовах. Вона вийшла з доповідей, потім зі статтей в «Українському Самостійнику» (Мюнхен, 1973—75). Я далі опрацьовував ці теми, доповняв написане, додавав нове (напр. Гоголь, Достоєвський), зібрав багато матеріялу до нових, споріднених тем. Але слабкість очей приневолила припинити дальшу працю. Мої приятелі усильно заохочували видрукувати це окремою книжкою. І це було зроблене. Та дивним дивом весь наклад книжки затратився. Я зберіг чотири примірники. Це вможливило опублікувати книжку новим (офсетним) виданням.

Книжка проходила кілька редакцій, і це пояснює деяку неузгідненість правопису, зокрема російських імен. Перепрошую Читача за цей недолік. Часто наводжу думку інших авторів у скороченій версії з уваги на ощадність місця. Тоді не подаю їх у знаках наведення, але завжди передаю чужі думки вірно.

Висловлюю подяку Всесвітлішим Отцям, які керують видавництвом Українського Католицького Університету в Римі, за те, що прийняли цю книжку до серії видань УКУ.

Як додаток, долучаю нарис «Ненависть Бога», що був друкований у збірнику «Церква і релігія в Україні», видання УВУ в Мюнхені, 1984 р. Цей нарис пов'язаний тематично з проблемою імперіялізму: аґресивний атеїзм КПРС стимулює її імперіялізм політичний.

Лондон, у жовтні 1988 р.

М. Д. Д.